

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 30 * φθινόπωρο 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Φάνης Ι. Κακριδής, Συμπτώσεις (;) [3] ~ **Αναστασία Τσαπανίδου**, Ξένα πρότυπα για την «κόμισσα Ποτότζκη» του Κων. Πωπ και την «Κόμησσα Ποτόσκη» του Κων. Ράμφου [5] ~ **Γιώργος Αράγης**, Παλιές ιστορίες [11] ~ **Λάμπρος Βαρελάς**, Άγνωστες επιστολές του Ε. Δ. Ροΐδη προς τους Δημήτριο Κορομηλά και Κλέωνα Ραγκαβή [13] ~ **Κωστής Κοκκινόφτας**, Οι συνδρομητές από την Κύπρο του μικρασιατικού περιοδικού *Ο Μέντωρ* (1869-1874) [18] ~ **Κυριάκος Ιωάννου**, Εκδοτικές παρατηρήσεις στο ποίημα «Ο γάμος» του Β. Μιχαηλίδη [23] ~ **Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος**, Μικρό πραγματολογικό (reale) στον Παπαδιαμάντη [25] ~ **Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού**, Μικροκαβαφικά: περί μονογραφών και υπογραφών [26]. Κοραής και Κ. Π. Καβάφης: Μικρές συγγένειες [31] ~ **Λευτέρης Παπαλεοντίου**, Τρία σημειώματα για τον Νίκο Νικολαΐδη [32] ~ **Λένα Αραμπατζίδου**, Ένα επεισόδιο εσωτερικής διακειμενικότητας στην καζαντζακική γραφή [37] ~ **Λεωνίδας Γαλάζης**, Α. Χ. Γαλανός, *Ουαί δι' ου το σκάνδαλον έρχεται*. Η υπόθεση του θεατρικού κειμένου και οι αδιερεύνητες πτυχές του [41] ~ **Γιώργος Δ. Παναγιώτου**, Σχόλιο στην Κίχλη «Γ'», *Το φως*, 27-28 [45] ~ **Σάββας Παύλου**, Μια συνέντευξη του Γιώργου Σεφέρη σε κυπριακή εφημερίδα [49] ~ **Κ. Γ. Γιαγκουλλής**, Γ. Σεφέρη, «Στο Παραλίμνι, ποιητάρηδες, αμπελοπούλια» [52] ~ **Κώστας Νικολαΐδης**, Στα ίχνη της πεζογραφίας του Θεόδωρου Πιερίδη [55] ~ **Αλέξης Ζήρας**, Με αφορμή μια αφιέρωση του Θεόδωρου Πιερίδη [58] ~ **Φοίβος Σταυρίδης**, Βιβλιογραφικά προσθετά [61] ~ **Παύλος Αγγελόπουλος**, Ο κύκλος διηγημάτων [64] ~ **Σωτηρία Σταυρακοπούλου**, Ένα, ακόμη, ψευδώνυμο του Άλκη Αγγέλου [66] ~ **Μ-Φ**, Σημείωση [67] ~ **Βάκης Λοιζίδης**, Δυο ποιητικές δοκιμές στην κυπριακή διάλεκτο [68]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 30 * φθινόπωρο 2011

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης, Σάββας Παύλου, Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική επιτροπή: Σάββας Παύλου, Λευτέρης Παπαλεοντίου, Λάμπρος Βαρελάς,
Δημήτρης Κόκορης, Κυριάκος Ιωάννου

Υπεύθυνοι ιστοσελίδας: Φοίβος Σταυρίδης, Κυριάκος Ιωάννου

β

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία

(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεομοιότυπο 22435698)

β

Συnergασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Αγλαντζιά - Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: plefteris@cytanet.com.cy)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Τα Μικροφιλολογικά διατίθενται στα παρακάτω βιβλιοπωλεία: ~ Λευκωσία: Βιβλιοπωλείο ΜΑΜ, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 19, 1015, τηλ. 22753536 ~ Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Σόλωνος 60, 106 72, τηλ. 210 3615 077 ~ Εναλλακτικό Βιβλιοπωλείο, Θεμιστοκλέους 37, 10677, Τηλ. 210 3802644 ~ Θεσσαλονίκη: Βιβλιοπωλείο Ιανός, Αριστοτέλους 7, 546 24, τηλ. 2310 277004 ~ Πάτρα: Βιβλιοπωλείο Πολύεδρο, Κανακάρη 147, 262 21, τηλ. 2610 277342.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

Τιμή τεύχους: 3 € Ετήσια συνδρομή (2 τεύχη): 5 €

Το τεύχος αυτό έχει επιχορηγηθεί από τις Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού. Η επιχορήγηση δεν σημαίνει ότι το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού αποδέχεται το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ή τις απόψεις της συντακτικής επιτροπής.

Συμπτώσεις (:)

Ι. *Αρετή και τόλμη*. Στο δεύτερο βιβλίο των *Ιστοριών* του Πολύβιου συναντούμε την ακόλουθη φράση: ... Ἄρατος ὁ Σικυώνιος, ἔτη μὲν ἔχων εἴκοσι, τυραννομένην δ' ἐλευθερώσας τὴν πατρίδα διὰ τῆς ἀρετῆς τῆς ἑαυτοῦ καὶ τόλμης, προσέειπε πρὸς τῶν Ἀχαιῶν πολιτείαν, ἀρχῆθεν εὐθύς ἐραστής γενόμενος τῆς προαιρέσεως αὐτῶν (43). Συνειρμικά, διαβάζοντάς την ο νους μας πηγαίνει στην πρώτη στροφή της ωδῆς «Εἰς Σάμον», του Κάλβου:

Ὅσοι το χάλκεον χέρι
βαρὺ του φόβου αισθάνονται,
ζυγὸν δουλείας ας ἔχωσι·
θέλει ἀρετὴν καὶ τόλμην
ἡ ἐλευθερία.

Το να συμπέσουν κοντά κοντά σε διαφορετικά κείμενα δύο ή και περισσότερες λέξεις είναι συνηθισμένο φαινόμενο. Ωστόσο, καθώς στην ηλεκτρονική εποχή οι λεξιλογικές έρευνες είναι εύκολες, αναζητήσαμε στα αρχαία κείμενα το συνδυασμό *αρετή και τόλμη*, για να διαπιστώσουμε ότι δεν απαντά παρά τη μία τούτη φορά, στον Πολύβιο.¹

Επιστρέφοντας στον Κάλβο, προσέχουμε ότι ενώ η *Αρετή*, με κεφαλαίο ως η ησιόδεια θεά, ή με μικρό ως κυρίαρχη ηθική επιταγή, είναι στο έργο του εξαιρετικά συνηθισμένη,² η *τόλμη* μία και μοναδική φορά απαντά, στο χωρίο που μελετούμε.³ Στον ίδιο αστερισμό, δεν είναι μόνο η *Ελευθερία* που αναφέρεται συχνά, τότε ως θεά, με κεφαλαίο, τότε ως πατριωτικός στόχος, με μικρό, αλλά και το αντίθετό της, η *τυραννίς* (16,17) και οι *τύραννοι*, που ο Κάλβος δε χάνει ευκαιρία να τους χαρακτηρίσει με τα χειρότερα λόγια, δικαιολογημένα, όταν η ίδια η *Ελευθερία* παραπονιέται ότι:

Ἐνδοξον θρόνον εἶχον
εἰς τὴν Ελλάδα· τύραννοι
προ πολλοῦ τὴν κρατούσιν· (10,21)

Μπορεί όλ' αυτά να ευνοούν την υποψία ότι συνθέτοντας την ωδή «Εἰς Σάμον» ο Κάλβος αξιοποίησε το συνδυασμό της *αρετῆς* και της *τόλμης*, όπως τον είχε προσέξει διαβάζοντας Πολύβιο δε φτάνουν όμως για να βεβαιώσουν το δάνειο, ακόμα και αν στη διακειμενική σύμπτωση προσθέσουμε την ιδεολογική συνάφεια του εικοσάχρονου Ἄρατου με τον τριαντάχρονο Κάλβο, που και αυτός ἀρχῆθεν εὐθύς ἐραστής γενόμενος της δημοκρατικής πολιτείας άλλο δεν ονειρευόταν παρά να ελευθερωθεί η πατρίδα του από την τυραννία των Αγαρηνών.

Π. *Σάτυροι*. Το 1900 ο Κωστής Παλαμάς δημοσίεψε διήγημα με τον τίτλο *Πώς μεταμορφώθηκε ο Σάτυρος*. Ξεκινά με το επεισόδιο που περιγράφει ο Πλούταρχος στο βίο του Σύλλα (27): οι στρατιώτες του συνάντησαν κοντά στην Απολλωνία έναν τραγοπόδαρο κοιμισμένο Σάτυρο, τον αλυσόδεσαν και τον πήγαν στο στρατηγό, που τελικά έκρινε σωστό να τον λευτερώσει. Πίσω στον τόπο του ο Σάτυρος πρωταντίκρισε τη φωτιά, που ... την έκλεψε ένας τιτάνας υπερύψηλος. Και τώρα κοσμοταξιδεύοντας μ' εκείνη ο κλέφτης κι ο δαμαστής, την τριγύριζε σ' όλα τα βασίλεια... Όπως διηγείται: γρίκισα μέσα μου όλη την

ορμή την αβάσταγη να με τραβάει προς εκείνη με τα χέρια ολάνοιχτα σ' ένα θεότρελο αγκάλιασμα. Και τηνε σφιχταγκάλιασα τη Φωτιά θρασύτατα κι απίθωσα τα χείλη μου στα χείλη της για να την πω μ' ένα φιλί μου αχόρταγο – και φυσικά, οϊμέ και τρισοϊμέ, κατακάηκε!

Αυτό το δεύτερο επεισόδιο θα μπορούσε ν' ανήκει αυτούσιο στο χαμένο σατυρικό δράμα του Αισχύλου Προμηθεύς Πυρκαεύς, όπου ο Τιτάνας, φτάνοντας στη γη με την κλεμμένη φωτιά, συναντά πρώτους τους Σατύρους. Την αντίδρασή τους τη φανερώνει ένας μοναχικός στίχος που που μάς έχει σωθεί – τράγος, γένειον ἄρα πενήσεις σύ γε (απόσπ. 207R.) –, όπου ο Προμηθεάς (;) προειδοποιεί έναν Σάτυρο, μάλλον τον Σειληνό, πως θα κλάψει το γέني του, αν στον ενθουσιασμό του ορμήσει ν' αγκαλιάσει και να φιλήσει τη φωτιά.⁴

Ο στίχος, δημοσιευμένος από το 1888 στη γνωστή συλλογή των τραγικών αποσπασμάτων του Nauck, είναι πιθανό ν' αποτέλεσε την πηγή της έμπνευσης του Παλαμά, που χρησιμοποίησε στο διήγημά του το φίλημα της φωτιάς ως ξεκίνημα για να μεταμορφωθεί ο λάγνος Σάτυρος από πανάσχημος με την ουρά και σκέψη της μαϊμούς σε σοφό και προφήτη, πανώριο. Μόνο κοινό στο πριν και στο μετά η μουσική του κλίση στη φλογέρα.

Η ποιητική σχέση του Παλαμά με το Σάτυρο υποψιαζόμαστε ότι ξεκίνησε όταν ο ποιητής διάβασε το επύλλιο του Βίκτορα Ουγκό «Le Satyre», ενσωματωμένο στο πρώτο μέρος της μνημειακής σύνθεσης *Η παράδοση των αιώνων* (*La Légende des Siècles*, 1859), και το θαύμασε. Εκεί, ένας παραλυμένος ακόλαστος, ένας με ασκημιά Θεροσίτη, ένας Σάτυρος,⁵ αρχικά περιφρονημένος από τους θεούς, κατορθώνει, με τις μουσικές επιδόσεις του στη φλογέρα, τη λύρα και το κοσμογονικό τραγούδι, να εξυψωθεί σε πανθειϊστικό σύμβολο, και ως Παν ν' απαιτήσει από το Δία να γονατίσει! Μπορεί το φιλί στη φωτιά να μην απαντά στον Ουγκό· όμως η επίδραση του «Le Satyre» στο διήγημα είναι απαραγνώριστη – και θα συνεχιστεί σε άλλα έργα.

Το 1906, στο «Ο ποιητής και τα νιάτα», οι νέοι παρουσιάζονται να μιλούν στον Παλαμά και να του λένε:

... κ' εσύ αδιάφορος, κ' εσύ, ω πατέρα,
μιας ψυχής κι ενός Σατύρου γιέ,
τέρας από λάσπη και από αιθέρα.
Πλάσμα ανίδεο και πλαστουργέ...

Η καταγωγή του ποιητή από μια ψυχή κι ένα Σάτυρο είναι δυσερμήνευτη για όποιον δεν έτυχε να έχει προσέξει στο «Le Satyre» τη σύντομη σκηνή όπου η πανέμορφη Ψυχή – γνωστή από το παραμύθι *Έρωτα και Ψυχή* που παραδίδει ο Απουλήιος στις *Μεταμορφώσεις* του (4,28-6,24) – γδύνεται να πλυθεί σ' ένα ποτάμι, διακρίνει ξαφνικά τον Σάτυρο κρυμμένο στα φύλλα να την παραφυλά, και τον καταγγέλλει στην αιθέρια κατοικία των θεών!⁶ Πρέπει να τη θυμήθηκε αυτή την επιπόνηση του Ουγκό ο Παλαμάς, όταν είδε τον εαυτό του ως διασταύρωση μιας ψυχής (με μικρό!) κι ενός Σατύρου, μείγμα από αιθέρα και από λάσπη.

Στη δεκαετία 1900-1910 ανήκει και το «Ο Σάτυρος ή το γυμνό τραγούδι», όπου διαβάζουμε:

Παράτησε το φόρεμα, / και με τη γύμνια ντύσου,
Ψυχή, της γύμνιας ιέρισσα / ναός είναι το κορμί σου.

και πολλές στροφές αργότερα, μιλώντας πάντα στην Ψυχή (με κεφαλαίο!):

- Στη γύμνια την ηλιόκαλη
της αθηναϊσσας μέρας
κι ανίσως και φαντάζει σου
κάτι άντυτο σαν τέρας,
κάτι σα δέντρο αφύλλιαστο
και δίχως ίσκιου χάρη,
αδούλευτο λιθάρι,
ξεραγκιανό κορμί,

Κάτι γυμνό καί ξέσκεπο
στα ολανοιγμένα πλάτια
που ζωντανό δεν τό 'δειχναν
μόνο δυο φλόγες μάτια,
κάτι που από τους Σάτυρους
κρατιέται κι είν' αγρίμι,
κι είν' η φωνή του ασήμι, -
μη φύγεις· είμ' εγώ,
ο Σάτυρος...

Η ανάμνηση της σκηνής από το «Le Satyre» είναι πάλι ολοφάνερη, αλλά πριν κλείσουμε ας προσέξουμε κάτι ακόμα. Δανεισμένη από το γάλλο ποιητή δεν είναι μόνο η συνάντηση της Ψυχής με το Σάτυρο, ούτε μόνο η βαθμιαία ανύψωση και καταξίωση του τραγοπόδη τραγουδιστή σε πανθειστικό σύμβολο· κοινή και στους δύο είναι και η έμμεση ή άμεση, ταύτισή τους με το μεταμορφωμένο τέρας. Στο άρθρο του «Απόλλων και Μαρσύρας» (1925), ο Παλαμάς παραθέτει κάτι που έγραψε για το «Le Satyre» σημαντικός κριτικός, ο A. Thibaudet: *Ο Σάτυρος είναι το ίδιο το πνεύμα του Ουγκό...*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ενημερωμένος για τα παραπάνω, ο καθηγητής Μ. Πασχάλης, μελετητής (και) του Κάλβου, συνέχισε την αναζήτηση, και έγραψε: «Από μια έρευνα που έκανα στο TLG online διαπίστωσα ότι ο συνδυασμός *αρετή** / *τόλμη** / *ελευθερ** απαντά μόνον εδώ (από 38833 δυνατότητες). Κρατάω βέβαια μian επιφύλαξη, μήπως κάτι πήγε στραβά. Ο Κάλβος μπορεί να βρήκε το παράθεμα οπουδήποτε, γιατί ψάρευε λέξεις και φράσεις από διάφορες πηγές. Σημασία δεν έχει λοιπόν τόσο η πηγή όσο η προσωπικότητα του Αράτου».
2. «... απαντά δώδεκα φορές και πάντοτε σε καίρια σημεία του έργου του Κάλβου ...» διαπίστωσε ο Κ. Δημαράς, *Οι πηγές της έμπνευσης του Κάλβου, Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1946* πβ. Μ. Μερακλής, *Ανδρέου Κάλβου, Ωδές, Αθήνα, Εστία, χ.χ., σ. 48*.
3. Μία φορά συναντούμε και το επίθετο *τολμηρός* να χαρακτηρίζει Άραβες κυνηγούς λεόντων.
4. Από τότε οι γνώσεις μας για το χαμένο δράμα έχουν πλουτίσει, καθώς το 1952 δημοσιεύτηκε ο αριθμ. 2245 πάπυρος της Οξυρύνχου, όπου οι Σάτυροι χορεύουν *πάρ πυρός άκάματων αύγάν* και χαίρονται την πρωτόφαντη θαλπωρή της.
5. Κ. Παλαμάς στην ομιλία του «Ο Βίκτωρ Ουγκώ και η Ελλάδα» (1927), όπου ο ποιητής αναλύει και χαρακτηρίζει το ποίημα: *Άπαντα 10,244*.
6. *Un jour, se croyant seule et s' étant mise nue / pour se baigner au flot d' un ruisseau clair, Psyché / l' apercut tout à coup dans les feuilles caché, / et s' enfuit, et s' alla plaindre dans l' empyrée.*

Φάνης Ι. Κακριδής



Ξένα πρότυπα για την «κόμισσα Ποτότζκη» του Κων. Πωπ
και την «Κόμησα Ποτόσκη» του Κων. Ράμφου

Η Πολωνέζα κόμισσα Σοφία (Sophie, Zofia) Potocka γεννήθηκε μετά το 1760, ίσως το 1765 ή το 1768, και πέθανε το 1822 ή το 1823. Στην εποχή της υπήρξε μια από τις διασημότερες γυναίκες της Ευρώπης, και αιτία συγγραφής αρκετών ιστοριών και μύθων γύρω από τη ζωή της, κυρίως χάρη σε τρία στοιχεία που συνδυαστικά έκαναν

τη βιογραφία της ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα: την ξακουστή ομορφιά της, που αποτέλεσε αντικείμενο θαυμασμού της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας, τις διαδοχικές αγοροπωλησίες που υπέστη σε νεαρή ηλικία, οι οποίες την κατέστησαν από ξεπεσμένη Φαναριώτισσα (;) της Κωνσταντινούπολης περιφανή σύζυγο αρχικά του Ολλανδού κόμη de Witt και αμέσως μετά του Πολωνού κόμη Félix Potocki, καθώς και τα μυθικά πλούτη που απέκτησε από τον γάμο της με τον τελευταίο. Στην παρούσα εργασία ερευνώνται τα ξένα πρότυπα που ακολούθησαν δύο Έλληνες συγγραφείς του 19ου αιώνα που ασχολήθηκαν με την Potocka, ο Κωνσταντίνος Πωπ και ο Κωνσταντίνος Ράμφος. Ο πρώτος αφηγείται τη ζωή της «κόμισσας Ποτότζκη» το 1850, στη χρονογραφική στήλη του «Έργα και Ημέραι» που διατηρεί στην *Ευτέρπη*¹ ο δεύτερος εμπνέεται το διήγημα «Η Κόμισσα Ποτόσκη», που δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1869 στις στήλες της *Πανδώρας*.² Όπως έχει ήδη επισημανθεί, τα δύο κείμενα διαφέρουν σημαντικά ως προς τις βιογραφικές πληροφορίες που παρέχουν,³ γεγονός που θα πρέπει να αποδώσουμε όχι μόνο στις διαφορετικές ιδεολογικές στοχεύσεις των δύο συγγραφέων, ή/και στο διαφορετικό είδος στο οποίο ασκούνται, αλλά και στις διαφορετικές πηγές από τις οποίες αντλούν το υλικό τους.

Πηγή της αφήγησης του Πωπ φαίνεται να αποτελεί το συγγραφικό έργο του περιηγητή και λογοτέχνη κόμη Auguste Louis Charles de La Garde (1783- 1853). Ο La Garde γνώρισε προσωπικά τη Σοφία Potocka στις αρχές του 19ου αιώνα, φιλοξενήθηκε από αυτήν και μετέφρασε στα γαλλικά (1815) τη *Zofiiowka* (*Sophiowka*), το ποίημα που έγραψε ο Πολωνός Stanislas Trembecki εμπνευσμένος από τον ομώνυμο, και διάσημο μέχρι σήμερα, κήπο της Σοφίας στην Ουκρανία.⁴ Στο πεζογραφικό του έργο γίνονται πολλές αναφορές στη συγκεκριμένη γυναίκα, είναι ωστόσο δύσκολο να εντοπιστεί επακριβώς ποιο κείμενό του έλαβε υπ' όψιν του ο Πωπ, δεδομένου ότι σε διαφορετικές χρονικές περιόδους τμήματα του έργου του απομονώνονται και δημοσιεύονται αυτοτελώς ή συνενώνονται με διαφορετικούς συνδυασμούς, σε νέες εκδόσεις, που ενίοτε φέρουν παραπλήσιους τίτλους με τις παλαιότερες.

Οι πληροφορίες που καταθέτει ο La Garde για την καταγωγή της Σοφίας και για τα γεγονότα που άλλαξαν τη μοίρα της, όταν αυτή ζούσε στην Κωνσταντινούπολη, εμφανίζονται σε δύο παραλλαγές. Σύμφωνα με την πρώτη παραλλαγή, η νεαρή κοπέλα ήταν κόρη ενός φτωχού χασάπη της Κωνσταντινούπολης και «υποτιθέμενου απόγονου» («reputed descendant») των Καντακουζηνών (βλ. παρακάτω): όταν η μητέρα της εξέθεσε τη φτώχεια της οικογένειάς της σ' έναν συγγενή της, δραγουμάνο της γαλλικής πρεσβείας, αυτός ενημέρωσε με τη σειρά του τον Γάλλο πρέσβη, τονίζοντάς του ότι υπήρχε μεγάλος κίνδυνος η Σοφία να καταλήξει σε κάποιο τούρκικο χαρέμι: ο πρέσβης επισκέφτηκε την οικογένεια και γνώρισε την κόρη γοητευμένος από την ομορφιά και την εξυπνάδα της, κατέβαλε στους γονείς της 1.500 πιάστρα για να τη λάβει υπό την προστασία του, τη μόρφωσε και ξεκίνησε μαζί της να επιστρέψει στη Γαλλία: όταν χρειάστηκε να κάνει μια στάση στο ρωσικό φρούριο Kaminiac της Ποδολίας (Podolia), ο κυβερνήτης της περιοχής, Ολλανδός κόμης de Witt, ξετρελαμένος με τη Σοφία, ξεγέλασε τον πρέσβη και την παντρεύτηκε κρυφά: ο τελευταίος αναγκάστηκε να συμβιβαστεί και να αναχωρήσει: όμως και ο ίδιος ο κόμης de Witt, δύο χρόνια αργότερα στο Αμβούργο, υποχρεώθηκε από τον κόμη Félix Potocki, που

επίσης ερωτεύτηκε τρελά τη Σοφία, να υπογράψει το διαζύγιο του και να του την παραχωρήσει έναντι του διόλου ευκαταφρόνητου αντιτίμου των 2.000.000 φλορινιών. Σύμφωνα με τη δεύτερη παραλλαγή, η Σοφία υπήρξε κόρη ενός φτωχού αρτοποιού, που ήταν «αναμφισβήτητος απόγονος της αυτοκρατορικής οικογένειας των Κομνηνών»⁵ η πρώτη συνάντησή της με τον Γάλλο πρέσβη ήταν άμεση, τυχαία, και έγινε δημοσίως, στο Πέραν, όπου αυτή κατοικούσε· την επόμενη μέρα ο πρέσβης επισκέφθηκε το σπίτι της και ακολούθησε η χρηματική συναλλαγή του με τη μητέρα της η συνέχεια της ιστορίας είναι η γνωστή.

Η πρώτη εκδοχή δημοσιεύεται στο έργο του La Garde, *Journal of a Nobleman*, που κυκλοφορεί ανωνύμως το 1831,⁶ και νωρίτερα σε ανυπόγραφο στήλη του αγγλικού περιοδικού *The Mirror of Literature, Amusement and Instruction* (1829).⁷ Η δεύτερη εκδοχή δημοσιεύεται το 1843 στο, επώνυμο πλέον, έργο του La Garde, *Fêtes et Souvenirs du Congrès de Vienne*,⁸ με κρυπτογραφημένα όμως τα ονόματα της Potocka, των δύο συζύγων της («Madame P...ka», «comte de W...», «comte Félix P...ki»), καθώς και του Γάλλου πρέσβη που την είχε αναλάβει υπό την προστασία του στην Κωνσταντινούπολη.⁹ Εξ όσων έχω διαπιστώσει, η αφήγηση του Πωπ στην *Ευτέρπη* αποτελεί, ως επί το πλείστον, παράφραση, και σε κάποια σημεία πιστή μετάφραση της πρώτης εκδοχής της βιογραφίας της Potocka που καταθέτει ο La Garde. Καθώς ωστόσο ενσωματώνει και δύο σύντομους διαλόγους που απουσιάζουν από τα αγγλικά κείμενα του 1829 και 1831, Μαρίας-Αντουανέτας/Σοφίας Potocka και Μεγάλης Αικατερίνης/Félix Potocki, φαίνεται πως είτε στηρίζεται και σε δεύτερη πηγή πληροφοριών, του La Garde ή άλλου συγγραφέα,¹⁰ είτε έχει ως πρότυπο κάποια άλλη, πληρέστερη αφήγηση του La Garde. Τη δεύτερη αυτή περίπτωση δεν θα πρέπει να την αποκλείσουμε, δεδομένου ότι σε μια συρραφή κειμένων του La Garde, που επιμελείται το 1901 ο κόμης de Fleury, συνυπάρχουν οι διάλογοι που προσθέτει ο Πωπ με την παραλλαγή της βιογραφίας της Potocka που απορρίπτει.¹¹ Πάντως, αν εξαιρέσουμε το θέμα των δύο διαλόγων, οι υπόλοιπες, ελάχιστες στον αριθμό, παρεκκλίσεις του Πωπ από την αφήγηση του *Journal of a Nobleman*, θα πρέπει, κατά την άποψή μου, να ερμηνευθούν ως η προσωπική του παρέμβαση στη διαχείριση των βιογραφικών δεδομένων της Πολωνέζας κόμισσας με ελληνική καταγωγή. Σε πληροφοροριακό επίπεδο, η παρέμβαση αυτή αφορά στη ζωή της Potocka στην Κωνσταντινούπολη.¹² Θα μπορούσαμε να τη θεωρήσουμε «διορθωτική», αν υποθέταμε ότι η κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή του Πωπ του επιτρέπει μια «εσωτερική» πληροφόρηση διαφορετική από του La Garde. Σε ιδεολογικό επίπεδο, η ελληνική παρέμβαση συνίσταται σε μικρές αλλά ουσιαστικές φραστικές προσθήκες, που στόχο έχουν να μετατρέψουν τη βιογραφία της «κόμισσας Ποτότσκη» σε διδακτικό παράδειγμα για τον αριθμισμό του γυναικείου φύλου¹³ (ο La Garde στο ίδιο θέμα είναι πολύ πιο διακριτικός).

Ο Ράμφος από την πλευρά του παρεμβαίνει πολύ δραστικότερα στην ξένη πηγή που αξιοποιεί για τη δική του «Κόμισσα Ποτόσκη». Πρόκειται για το ιστορικό-περιηγητικό έργο *Turquie* που εξέδωσε το 1840 ο Γάλλος ανατολιστής, διπλωματικός αντιπρόσωπος στην Ανατολή και διερμηνέας της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη (1802), Joseph-Marie Jouannin (1783- 1844), σε συνεργασία με τον (Βέλγο;) λογοτέχνη Jules van Gaver.¹⁴ Σύμφωνα με τις πληροφορίες της *Turquie*, η Potocka

ήταν μια όμορφη σκλάβια που εξαγόρασε κάποιος Γάλλος ευγενής, ονόματι «μαρκήσιος Β.» («marquis de V...»), από το Αβράτ-παζάρ, το σκλαβοπάζαρο της Κωνσταντινούπολης, στα τέλη του 18ου αιώνα: έγινε ερωμένη του μαρκήσιου και τον ακολούθησε στο ταξίδι του προς τη Γαλλία, στο Kaminiés όμως τον εγκατέλειψε χάριν του κόμη de Witt, που την ερωτεύτηκε και την παντρεύτηκε δύο χρόνια αργότερα στο Αμβούργο, έγινε αντικείμενο του ερωτικού πόθου του Potocki, ο οποίος και εξανάγκασε τον σύζυγό της να τη διαζευχθεί ώστε να την παντρευτεί ο ίδιος. Στο διήγημα του Ράμφου, η Potocka είναι κόρη Κιρκάσιου ιερέα, πρότυπο ηθικής και ονομάζεται Ελένη¹⁵ με ευγνωμοσύνη, και με την ιδιότητα της θετής κόρης, δέχεται να ακολουθήσει στη Γαλλία τον ευγενή Μαρκίωνα Βαλλιέρο, που την εξαγοράζει με ευφάνταστο τρόπο από το σκλαβοπάζαρο Αβράτ-παζάρ (κατά τον Ράμφο), ελάχιστες στιγμές πριν καταλήξει στο χαρέμι κάποιου αγά, αρνείται να παντρευτεί τον κόμη «Ουήττ» στο Καμινιέκ (οπότε αυτός οργανώνει μια αποτυχημένη απόπειρα να την αρπάξει με τη βία), και συναινεί μόνο, αν και με βαριά καρδιά, στον γάμο της με τον «Φήληξ Ποτόσκη» που συναντά στη Βαρσοβία: λίγο καιρό αργότερα μένει χήρα και επιστρέφει στη Γαλλία, στον θετό πατέρα της.

Αναπλάθοντας ελεύθερα τη βιογραφία της Potocka που καταθέτουν οι Jouannin και van Gaver (ίσως καταφεύγοντας και σε άλλες πηγές), ο Ράμφος αφενός αποφεύγει το ενδεχόμενο να κατηγορηθεί ότι δεν συνέγραψε «πρωτότυπον» ιστορικό διήγημα και αφετέρου παράγει μια ρομαντική μυθοπλασία με ενδιαφέρον αλλά όχι σκανδαλιστικό περιεχόμενο, στην οποία δίνει και την απαραίτητη (για την εποχή του) ηθικοπλαστική χροιά. Στο πρώτο μέρος του διηγήματος, που διαδραματίζεται στην Κωνσταντινούπολη, ο συγγραφέας συνθέτει τις ελληνικές με τις δυτικές (διάβ. οριενταλιστικές) αντιλήψεις για την Ανατολή. Καθώς το θέμα ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας, περιορίζομαι να σημειώσω ότι στο επεισόδιο που σχετίζεται με την εξαγορά της Potocka από το Αβράτ-παζάρ, λανθάνει η ελληνική αντίληψη ότι η Δύση δεν μπορεί να κατανοήσει, και, ακολούθως, να χειραγωγήσει, τον Οθωμανό Άλλο χωρίς τη συνέργεια του Έλληνα που τον γνωρίζει καλά: όχι τυχαία, το σχέδιο εισαγωγής του Βαλλιέρου στο άβατο σκλαβοπάζαρο οργανώνεται και εκτελείται από έναν δαιμόνιο Έλληνα, άριστο γνώστη των οθωμανικών ηθών, τον Δημητράκη από τα Ταταύλα, ενώ ο Γάλλος πρέσβης της Κωνσταντινούπολης εξουδετερώνεται στον ρόλο του απλού παρατηρητή της υπόθεσης. Όσον αφορά δε στην παρουσίαση του Αβράτ-παζάρ, ο Ράμφος υιοθετεί απολύτως το περιγραφικό τμήμα της αφήγησης των Jouannin και van Gaver και ουσιαστικά το αντιγράφει, ενισχύει όμως τις στερεοτυπικές αντιλήψεις τους για το ωραίο και προσαρμόζει τις ιστορικές εκτιμήσεις τους στα ελληνικά ιδεολογικά πρότυπα. Παραθέτω ενδεικτικά αποσπάσματα από τα σχετικά χωρία¹⁶ άνευ λοιπών σχολίων.

Le bazar, ou marché des esclaves, à Constantinople, ne ressemble pas mal à une ménagerie ou à une volière. Autour d'une cour vaste et sans régularité, on a construit des espèces de loges en bois, dont les portes et les fenêtres sont

Τὸ Ἀβράτ-Παζάρ, ἡ ἀγορὰ τῶν δούλων, ὁμοιάζει κτηνοτροφεῖον ἢ ὄρνιθοτροφεῖον. Πέριξ μιᾶς ἐνρυχώρου ἀλλ' ἀκανονίστου αὐλῆς, ὑπάρχουσιν οἰκίσκοι ξύλινοι, ὧν αἱ θύραι καὶ τὰ παράθυρα εἰσι πεφραγμένα διὰ δικτυωτῶν. Ἐν τῷ μέσῳ ὑψοῦνται ὠραῖα ἀμφιλαφεῖ δένδρα, ὑφ' ὧν τὴν

grillées. Au centre s'élèvent de beaux arbres sous lesquels se promènent gravement les vendeurs d'esclaves, fumant leur pipe et parlant entre eux de leur marchandise humaine. A quelques pas de ces impossibles trafiquants, sont assis les malheureux esclaves, formés en petits groupes: la plupart sont nus; leur figure porte l'empreinte de la résignation et de la tristesse. Dans cette enceinte sont réunis tous les types divers de la grande famille d'Adam: ici, les plus beaux visages, le teint le plus blanc, les formes les plus élégantes, les filles de la Circassie, de la Géorgie, de la Mingrélie, aux traits réguliers et charmants, à la longue chevelure, à la taille souple et gracieuse; là, les faces les plus hideuses, le nègre africain au nez épaté, aux lèvres charnues, au front bombé, aux cheveux crépus; le nègre abyssinien, au visage luisant comme l'ébène polie. [...] le préjugé qui, chez les Grecs et les Romains, imposait à l'esclave une tache indélébile, est entièrement inconnu des mahométans; les femmes musulmanes traitent leurs esclaves comme des sœurs et des filles [...].

οικιαν περιπατοῦσι σοβαρῶς οἱ πωληταὶ τῶν δούλων, καπνίζοντες καὶ συνδιαλεγόμενοι μεταξύ των περὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἐμπορευμάτων των· μακρὰν τούτων ὀλίγα βήματα κάθηται αἱ δούλαι, τὰ δυστυχῆ ταῦτα πλάσματα, εἰς μικρὰς ὁμάδας, αἱ πλείοται γυμναί, φέρουσαι ἐπὶ τοῦ προσώπου των τὸν τύπον τῆς ἀπογνώσεως καὶ τῆς λύπης. Ἐν τῷ περιβόλῳ τούτῳ συνυπάρχουσι ὅλοι οἱ τύποι τῆς μεγάλης οἰκογενείας τοῦ Ἀδάμ. Ἐνταῦθα εἰσὶ τὰ ὠραιότερα πρόσωπα, τὸ λευκότερον χρῶμα, οἱ κομψότεροι χαρακτῆρες οἱ καλλύνοντες τὰς θυγατέρας τῆς Κιρκασίας, τῆς Γεωργίας καὶ τῆς Μιγρηλίας, ὧν αἱ κανονικαὶ καὶ πλήρεις θεληγῆτρων μορφαί, αἱ δαψιλεῖς κόμαι, κατερχόμεναι μέχρις ὀσφύος, καὶ τὸ ἄκαμπτον καὶ χαριέν ἀνάστημα εἰσὶν ἄξια προτύπων ἀπομιμήσεων διὰ τὴν γραφίδα τῶν Ῥαφαήλων καὶ Τιτιανῶν· ἄλλ' ἐνταυτῷ ἐκεῖ συνυπάρχουσι καὶ τὰ εἰδεχθέστερα πρόσωπα, ἡ προχειλῆς Ἀφρικανὴ μὲ ρίνα σιμῆν, μέτωπον κοῖλον καὶ κόμην οὐλῆν, καὶ ἡ μαύρη τῆς Ἀβυσσινίας, μὲ πρόσωπον στίλβον ὡς ὁ λείος ἔβανος [sic]. [...] Οἱ Ῥωμαῖοι περιεφρόνουν τοὺς δούλους καὶ τὰς δούλας, τοὺς ἔμαστιγουν, τοὺς ἐφόνευον καὶ πολλάκις τοὺς ἔρριπτον πρὸς τροφὴν εἰς τὰ θηριοτροφεῖά των· ἀπεναντίας οἱ Ὀθωμανοὶ καὶ αἱ Ὀθωμανίδες καὶ τοὺς ἄρρένας καὶ τὰς θήλεις μεταχειρίζονται ἡπίως καὶ συνήθως ὡς τέκνα των [...].

Η υπογραφή του Κ. Ράμφου από τις αρχαικές συλλογές της Ακαδημίας Αθηνών

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γοργίας [=Κ. Πωπ], «Ἔργα καὶ Ἡμέραι», *Ευτέρπη* 77 (1.11.1850) 115-117.
2. «Η Κόμησσα Ποτόσκη (Ιστορικόν διήγημα πρωτότυπον)», ὑπό Κ. Ράμφου, *Πανδώρα* 455 (1.3.1869) 445-451· 458 (15.4.1869) 30-33· 459 (1.5.1869) 48-53· 461 (1.6.1869) 86-89· 466 (15.8.1869) 185-192· το 1879 το διήγημα κυκλοφορεῖ αυτοτελῶς ἀπὸ τὸν γιο τοῦ Κων. Ράμφου, Νικόλαο.
3. Αντιπαραβολὴ τῶν βιογραφικῶν στοιχείων τῆς Potocka που αξιοποιοῦν ο Ράμφος καὶ ο Πωπ κάνει ἡ Ἀγγελικὴ Λούδη στὴν ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς, *Το νεοελληνικὸ διήγημα στὴν Ευτέρπη καὶ τὴν Πανδώρα. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς ιστορίας, τῆς ορολογίας καὶ τῆς θεματικῆς τοῦ εἶδους κατὰ τὴν περίοδο 1830-1880*, Τμῆμα Φιλολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 229-235.
4. Ο μεγαλειώδης κήπος «Sophienka» ἢ «Sophiowka» κατασκευάστηκε κατὰ παραγγελία τοῦ Félix Potocki, πρὸς τιμὴν τῆς γυναίκας τοῦ. Η σύγχρονη Πολωνοκαναδέζα συγγραφέας Eva Stachniak τὸν ἀποκαλεῖ «garden of Venus» στο ὁμότιτλο μυθιστόρημά τῆς ποῦ ἔγραψε γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Σοφίας (Eva Stachniak, *Garden of Venus*, Harper Collins, UK & Canada 2005· στα ἐλληνικὰ κυκλοφορεῖ με τὸν τίτλο *Ο κήπος τῆς Ἀφροδίτης*, σε μετάφραση τοῦ Ἀλέξη Ἐμμανουήλ, ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως Ωκεανίδα).
5. Υπάρχει τουλάχιστον μιὰ ἀκόμη ἐκδοχὴ γιὰ τὴ φαναριώτικη καταγωγὴ τῆς Potocka ποῦ ἀφορὰ τὴν ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγιοστείας σύνδεσθι τῆς με τὴν οἰκογένεια τῶν Μαυροκορδάτων. Βλ. ἐνδεικτικὰ Xavier Korczak-Branicki [δηλώνει ἐγγονός τοῦ Félix Potocki ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας τοῦ], *Les nationalités*

slaves. *Lettres au Révérend P. Gagarin (S.-J.)*, E. Dentu Libraire-Éditeur, Paris 1879², σσ. 321-322· επίσης το λήμμα «Potocka» στον 16ο τόμο της *Biographie Universelle ancienne et moderne [...]*, Nouvelle édition, H. Ode éditeur, Bruxelles 1843-1847, σ. 26.

6. *Journal of a Nobleman. Comprising an account of his travels, and a narrative of his residence at Vienna, during the Congress*, Henry Colburn and Richard Bentley, London, 1831, τόμ. 2, σσ. 73-81.

7. «Fair Fanariote», *The Mirror of Literature, Amusement and Instruction [...]*, τόμ. XIV, τχ. 379 (4.7.1829) 9-11 (αντιστοιχούν στις σσ. 74-80 του *Journal of a Nobleman*)· η μοναδική επιπλέον πληροφορία που προστίθεται στο συγκεκριμένο κείμενο, σε σχέση με αυτές του *Journal of a Nobleman*, είναι ότι το σπίτι της Potocka στην Κωνσταντινούπολη βρισκόταν σ' έναν απόμερο δρόμο του Πέραν· κατά τα λοιπά, οι δύο αφηγήσεις είναι σχεδόν अपαράλλαχτες, με ασήμαντες διαφοροποιήσεις σε φραστικό επίπεδο. Ως πηγή της δημοσίευσης του 1829 δηλώνεται το αγγλικό περιοδικό *Court Journal* (κυκλοφόρησε για πρώτη φορά την ίδια χρονιά).

8. *Fêtes et Souvenirs du Congrès de Vienne. Tableaux des Salons. Scènes anecdotiques et portraits 1814-1815*, par le Comte A. de La Garde, A. Appert Imprimeur-Libraire-Éditeur, Paris 1843, τόμ. II, σσ. 318-327.

9. Στην αφήγηση του 1843 η ταυτότητα του Γάλλου πρέσβη της Κωνσταντινούπολης αποκρύπτεται πίσω από τα αρχικά «M. de B***», ενώ στις προαναφερθείσες αφηγήσεις του 1829 και 1831 ο La Garde κατονομάζει ως πρέσβη τον μαρκήσιο de Vauban. Πρόκειται ωστόσο για μια εσφαλμένη πληροφορία: ο μαρκήσιος de Vauban είναι υπαρκτό πρόσωπο, αλλά του 17ου αιώνα (υπήρξε διακεκριμένος μηχανικός του γαλλικού στρατού), ενώ την εποχή που πιθανολογείται η αναχώρηση της Potocka από την Κωνσταντινούπολη (τέλη δεκαετίας 1770 - αρχές δεκαετίας 1780), οι μόνοι που διετέλεσαν πρέσβεις στην εκεί γαλλική πρεσβεία ήταν ο comte de Saint-Priest και ο comte de Choiseul-Gouffier (η *Biographie Universelle*, ό.π., σ. 26, συνδέει την Potocka με τον δεύτερο· Ράμφος στην *Κόμησα Ποτόσκη* αναφέρει τον πρώτο, χωρίς όμως να τον συχετίζει άμεσα με την εξαγορά της Potocka). Ο Κων. Πωπ, θέλοντας ίσως να είναι πιο προσεκτικός, αναφέρεται αορίστως «εις Μαρκέσιόν τινα Γάλλον, γραμματέα [sic] παρά τῆ πρεσβεία διατελούντα», τον οποίο κρύβει κάτω από τα αρχικά K.B. (Ευτέρπη, ό.π., σ. 116).

10. Για παράδειγμα, ο διάλογος Μαρίας Αντουανέτας/Σοφίας Potocka ενσωματώνεται σε μια άλλη αφήγηση του La Garde που χρονολογείται το 1842 (Comte de la Garde, «Souvenir de Vienne. 1814», *Le cabinet de lecture et le Cercle réunis. Gazette des familles* 22 (20.4.1842) 431), αλλά και στην *Biographie Universelle* (ό.π., σ. 26).

11. Βλ. Comte A. de La Garde-Chambonas [το δεύτερο επίθετο ανήκει στον ομώνυμο μαρκήσιο, θετό πατέρα του La Garde], *Souvenirs du Congrès de Vienne 1814-1815. Publiés avec introduction et notes par Le Comte Fleury, Librairie Historique et Militaire Henri Vivien*, Paris 1901, σσ. 230 και 353-359. Πιθανή πηγή του Πωπ σ' αυτή τη δεύτερη περίπτωση θα μπορούσε να είναι η πρώτη έκδοση *Fêtes et Souvenirs du Congrès de Vienne*, η οποία κρύβει κάτω από τον Fleury, κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1820 (αυτόθι, σ. xiii). Δεν κατάφερα να εντοπίσω αν αυτή η λανθάνουσα έκδοση του 1820 ταυτίζεται με τη γαλλική έκδοση περιορισμένης κυκλοφορίας στην οποία ο La Garde είχε για πρώτη φορά συμπεριλάβει (προς τέρψη των φίλων του) ένα μέρος του υλικού που αργότερα δημοσίευσε στον αγγλικό τόμο *Journal of a Nobleman* (βλ. *Journal of a Nobleman*, ό.π., σσ. vi-vii).

12. Κατά τον Πωπ, η Σοφία δεν κατοικούσε στο Πέραν, αλλά σε απόκεντρη συνοικία του Φαναρίου, και ήταν κόρη του «Κυρ-Κατακουζηνού», που αξίωνε «ότι κατήγετο από τους όμωνύμους αυτοκράτορας», και της «Κυρά-Πουλχερίτζας» (Ευτέρπη, ό.π., σσ. 115-116).

13. Πάντως, η επιλογή του Πωπ να τοποθετήσει τη Σοφία στο Φανάρι ίσως να μην έχει μόνο πληροφοριακή αξία· η υπέρπουσα ειρωνεία του σ' αυτό το σημείο της αφήγησής του φαίνεται να δημιουργεί έμμεσες προεκτάσεις του θέματος του αριβισμού από τον χώρο του γυναικείου φύλου στον χώρο των Φαναριωτών και του φαναριωτισμού.

14. *Turquie*, par M. J^e M^e Jouannin, Premier secretaire, interprète du roi pour les langues orientales, et par M. Jules van Gaver, Firmin Didot Frères éditeurs, Paris 1840. Ο Ράμφος αντλεί το υλικό του από το κεφάλαιο «Le bazar des esclaves (Awret-bazari)» των σελίδων 453-454 του έργου.

15. Στο έργο των Jouannin και van Gaver δεν αναφέρεται το μικρό όνομα της Potocka. Ο Ράμφος την ονομάζει Ελένη, υπερδουόντάς την ενδεχομένως με την Πολωνέζα πριγκίπισσα Hélène (Helena) Apollonia Massalska (1763-1815), η οποία παντρεύτηκε αρχικά τον πρίγκιπα Charles de Ligne και αργότερα τον Πολωνό κόμη Vincent Potocki (για τη ζωή της βλ. Lucien Perey, *Histoire d'une grande dame au XVIIIe siècle*, τόμ. I: *La princesse Hélène de Ligne*, τόμ. II: *La comtesse Hélène Potocka*, Calman Lévy éditeur, Paris 1887-1888).

16. Βλ. *Turquie*, ό.π., σ. 453 και Πανδώρα, ό.π., σ. 449.

Αναστασία Τσαπανίδου



Παλιές ιστορίες

Ὁ Ροΐδης στό «Περί συγχρόνου Ἑλληνικῆς ποιήσεως» μιλάει σ' ἓνα σημεῖο γιά τίς γλωσσικές καί πραγματολογικές ἀστοχίες ὀρισμένων ποιητῶν. «Ἄλλ' ἴδωμεν», λέει, «ἄν, ἐν ἔλλειψει ἐμπνεύσεως καί ποιητικοῦ πυρός, ἔχουσι τουλάχιστον τά ἔργα ταῦτα τεχνικήν τινα ἐπεξεργασίαν, ἀρκοῦσαν νά ἱκανοποιήσῃ καί τόν ἐπεικέστερον τεχνοκρίτην. Ἐνώπιον ἡμῶν ἔχομεν παχύτατον τόμον, ἐν ᾧ ὑπάρχουσι συνδεδεμένα τά ἄριστα ἔργα οὐ μόνον τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων στεφανηφόρων, ἀλλά καί τῶν ἀδελφῶν Σούτσων, τοῦ Ζαλοκώστα καί ζώντων ὁμοτίμων. Τόν τόμον τοῦτον ἀνοίγομεν ὅπουδήποτε ὅλως κατά τύχην, μή θέλοντες νά γνωρίζωμεν εἰς ποῖον ἀνήκει τό ποίημα πρὸς ἀποφυγὴν πάσης προσωπικότητος, καί ἐν ἐκάστη ἀνεξαιρέτως αὐτοῦ σελίδι εὐρίσκομεν στίχους οἷοι οἱ ἐξῆς:

*Καί ἰδοῦ οἱ σαυφείρινοι κάμποι / ἀπό ἄστρα γεμίζουσι λαμπρά,
κ' ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν ἀργυρᾶ / ἡ πανσέληνος λάμπει.*

»Δύνασθε, Κύριοι, νά κατανοήσετε μεσουρανοῦσαν τήν πανσέληνον καί συγχρόνως τόν οὐρανόν πλήρη λαμπρῶν ἀστέρων, μή ἐξαφανιζομένων ὑπό τῆς λάμπειως αὐτῆς; Τό καθ' ἡμᾶς οὐδέποτε ἔτυχε νά ἴδωμεν τοιοῦτο φαινόμενον· γνωρίζομεν δέ μόνον ὅτι ὁ Μίλτων γράφει: “Ἡ Σελήνη ἐσκίασε τούς ἀστέρας διὰ τῆς ἀργυρᾶς αὐτῆς χλαμύδος”, ὁ Σολωμός: “Εἶναι νύκτα γλυκειά καί τό φεγγάρι δέν βγαίνει νά σκεπάσῃ ἄστρο κανένα”. ὁ Πίνδαρος περὶ ἡλίου “ἐρήμας δι' αἰθέρος” καί ἄλλοι ἄλλα, οὐδεὶς ὅμως ποτέ συγχρόνως πανσέληνον καί ἀστέρας». ¹

Τό παραπάνω τετράστιχο ἀποτελεῖ τῆ δεύτερη στροφή ἀπό τήν τέταρτη ἐνότητα τοῦ ποιήματος «Τό χάινι τῆς Γραβιάς» τοῦ Γεωργίου Ζαλοκώστα. Φαίνεται πῶς ἡ ἀναφορά τοῦ Ροΐδη στό τετράστιχο αὐτό ἐνόχλησε ἔντονα τήν οἰκογένεια τοῦ Ζαλοκώστα, τῆ χήρα τοῦ ποιητῆ καί τά δυό ἐπιζήσαντα παιδιά του. ² Δέν ξέρω κατά πόσο ἐρμηνεύει, σέ μεταγενέστερα χρόνια, τήν ἐνόχληση αὐτή ὁ Κώστας Καιροφύλας, ὅταν μέ τῆ συναίνεση τῆς οἰκογένειας τοῦ Ζαλοκώστα ἐπιμελεῖται τῆ συγκεντρωτικῆ ἔκδοση τοῦ ἔργου του. Ἐκεῖ, γράφοντας γιά τῆ ζωὴ καί τό ἔργο τοῦ ποιητῆ, φτάνει καί στό ἐπίμαχο τετράστιχο: «Βεβαίως ὁ Ροΐδης», λέει, «ἦτο εἰς τῶν διαπρεπεστέρων κριτικῶν, ἀλλ' εἰς τό ζήτημα τοῦ Ζαλοκώστα παρεσύρθη ἀπό τό κατά τοῦ Βλάχου μῖσος του [Ὁ Βλάχος εἶχε μιλήσει ἐπαινετικά γιά τό ἔργο τοῦ Ζαλοκώστα] ὥστε νά κηρύξῃ ἀσήμαντον στιχοπλόκον τόν ποιητὴν τῶσων ἐκλεκτῶν ἔργων, τά ὅποια μέχρι τοῦδε ζοῦν καί κατέλαβον πλέον ἐκλεκτὴν θέσιν μεταξύ τῶν καλλιτέρων ποιητικῶν ἔργων τῆς νέας Ἑλλάδος. Τήν μεγαλύτεραν ἐπίθεσιν ἔκαμε ὁ Ροΐδης κατά τοῦ ἐξῆς τετραστίχου [παραθέτει τό τετράστιχο] διαμαρτυρούμενος διότι κατ' αὐτόν «ὅταν ἡ σελήνη εἶναι πλήρης καλύπτει τά ἄστρα ὅλα, ἐπομένως δέν ἦτο δυνατόν νά φαίνονται ἄστρα ἐν μέσῳ πανσέληνου». Ἡ ἀλήθεια ἐν τούτοις εἶναι ὅτι, ἡ πανσέληνος σκεπάζει μέ τό φῶς τῆς τά πλησίον αὐτῆς ἄστρα, ἀλλά τά πέραν ἐνός περὶ αὐτήν κύκλου εὐρισκόμενα ἄστρα φέγγουν, ὅπως δύναται κανεὶς νά βεβαιωθεῖ ἐμπράκτως. Σχετικῶς μέ τό ζήτημα αὐτό ὁ ἐγγονός τοῦ ποιητοῦ κ. Γ.Ε. Ζαλοκώστας, μᾶς ἀνεκοίνωσε τό ἀκόλουθον ἐπεισόδιον, τό ὅποιον τοῦ διηγῆθη ὁ πατήρ του Εὐγένιος, ὁ καί δράστης αὐτοῦ: “Ἐνα βράδυ, ἐνῶ ὁ Ροΐδης περπατοῦσε εἰς τήν πλατεῖαν Συντάγματος ὑπὸ πανσέληνον, τόν ἐπλησίασε ὁ Εὐγένιος Ζαλοκώστας καί δείχνων εἰς αὐτόν τήν σελήνην καί τά ἄστρα τά ὅποια ἔλα-

μπον παρά τήν πανσέληνον τοῦ εἶπεν μέ εἰρωνεῖαν:

– Καθώς βλέπεις, Ροῖδη, μπορεῖ νά εἶναι φεγγάρι καί ἄστρα ταυτοχρόνως εἰς τόν οὐρανό... Δέν φθάνει ἡ μοχθηρία γιά νά τά ἀποκρύψει!

Ἄς Ροῖδης δέν ἀπεκρίθη τίποτε εἰς τή δικαίαν υἱικήν αὐτήν εὐφυολόγον μαστίγωσιν».³

Σχολιάζοντας τό δεύτερο ἀπόσπασμα, ὡς ἀπάντηση στό πρῶτο τοῦ Ροῖδη, παρατηροῦμε τά ἀκόλουθα:

α) Ἡ μέσα σέ εἰσαγωγικά διατύπωση πού περιέχει τή λέξη «ὄλα» («ὅταν ἡ σελήνη εἶναι πλήρης καλύπτει τά ἄστρα ὄλα, ἐπομένως δέν ἦτο δυνατόν νά φαίνονται ἄστρα ἐν μέσῳ πανσελήνου») ἀφήνεται νά ἐννοηθεῖ ὅτι εἶναι τοῦ Ροῖδη. Πρόκειται ὡστόσο γιά μιά κατασκευασμένη φράση πού δέν ἀνήκει στό Ροῖδη. β) Ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ὁ Ροῖδης ἔφτασε «νά κηρύξει ἀσήμαντον στιχοπλόκον τόν ποιητήν» εἶναι ὀπωσδήποτε ὑπερβολικός. Γιατί ὁ Ροῖδης δέν εἶχε ἀρνηθεῖ παντελῶς τήν ποιητική ἀξία τοῦ Ζαλοκώστα.⁴ Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στήν ἴδια μελέτη τοῦ Ροῖδη, μετά τό τετράστιχο τοῦ Ζαλοκώστα, ἀκολουθοῦν παρόμοιες παραθέσεις ἀπό κείμενα καί ἄλλων ποιητῶν. γ) Ἡ ἄποψη τοῦ Καιροφύλα ὅτι ἡ ἀναφορά τοῦ Ροῖδη στό τετράστιχο τοῦ Ζαλοκώστα ἦταν ἀπόρροια «ἀπό τό κατά τοῦ Βλάχου μίσος του» [ἐπειδή ὁ Α. Βλάχος εἶχε μιλήσει θετικά γιά τό ἔργο τοῦ Ζαλοκώστα] ἀποτελεῖ ἀπλή ὑπόθεση. δ) Ἡ διατύπωση ἐπίσης τοῦ Καιροφύλα ὅτι «... ἡ πανσέληνος σκεπάζει μέ τό φῶς της τά πλησίον αὐτῆς ἄστρα, ἀλλά τά πέραν ἐνός περί αὐτήν κύκλου εὐρισκόμενα ἄστρα φέγγουν...», καθόσον δέν ἀναφέρεται στό μέγεθος τοῦ κύκλου, εἶναι ἀσαφής: μέ μικρό ἢ μεγάλο κύκλο «περί» τήν πανσέληνο; Ἄς εἰπωθεῖ ἀπό τ' ἄλλο μέρος πῶς τό ζήτημα γενικότερα ἦταν ἄν ὁ Ροῖδης, στό πλαίσιο τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, εἶχε δικαίωμα νά ἀναφερθεῖ δειγματοληπτικά σέ ὀρισμένους ἄστοχους, κατά τή γνώμη του, στίχους ἢ ὄχι.

Ἀπό τότε πού διάβασα τά παραπάνω ἀποσπάσματα τοῦ Ροῖδη καί τοῦ Καιροφύλα, κάθε φορά πού τύχαινε νά δῶ πανσέληνο, μοῦ ἔρχονταν στό νοῦ τά σχετικά μέ τό τετράστιχο τοῦ Ζαλοκώστα. Καί πάντα σχεδόν ἔριχνα μιά ἐρευνητική ματιὰ στόν οὐρανό. Ἔτσι μπορῶ νά πῶ πῶς, ὅταν ἡ πανσέληνος βρίσκεται στήν ἀνατολή, βλέπει κανεῖς ἀστέρια στή δύση σέ μιά ἀρκετά εὐρεία ζώνη. Τό ἀντίστροφο ἀκριβῶς συμβαίνει ὅταν ἡ πανσέληνος βρίσκεται στή δύση – ἔχουμε ἀντίστοιχα ἀστέρια στήν ἀνατολή. Ὅταν ἡ πανσέληνος βρίσκεται στό κέντρο τοῦ οὐρανοῦ, φαίνονται ἀστέρια σέ μιά μᾶλλον στενή ζώνη στήν περιφέρεια τοῦ ὀρίζοντα. Διακρίνονται, ἀλλά δέν «φέγγουν» ὅπως γράφει ὁ Καιροφύλας, ἀπλῶς τρεμουλιάζουν. Γιατί τό οὐσιῶδες εἶναι ὅτι ἡ πανσέληνος μέ τή γοητεία της μαγνητίζει τό βλέμμα κατά τρόπο πού, ἄν δέν κοιτάξεις ἀπό σκοποῦ νά δεῖς ἀστέρια, δέν βλέπεις. Δέν τά πιάνει, θέλω νά πῶ, αὐτόματα τό μάτι. Συνεπῶς τό τετράστιχο τοῦ Ζαλοκώστα, ἀπό πραγματολογική ἄποψη, δέν ἀκριβολογεῖ, ἐνῶ ταυτόχρονα βρίσκεται μακριά ἀπό τήν αἴσθηση πού δημιουργεῖται ὅταν μεσουρανεῖ ἡ πανσέληνος. Ἄρα οἱ ποιητές, Μίλτων, Σολωμός (ὁ Πίνδαρος ἐξαιρεῖται μιά καί μιλάει γιά τόν ἥλιο), καί μαζί μ' αὐτούς ὁ Ροῖδης, ἔχουν δίκιο. Τό ἴδιο καί ἡ ἀρχαία Σαπφῶ ὅταν γράφει:

ἄστερες μέν ἀμφί κάλαν σελάνναν
ἄψ ἀποκρύπτουσι φάενον εἶδος,
ὅποτα πλήθοισα λάμπη / γᾶν...⁵

(Τά ἀστέρια γύρω ἀπὸ τὴν «κάλαν» σελήνη
χάνουν τὴ λάμψη τους,
ὅταν ἐκείνη φωτίζει ἄπλετα / τὴ γῆ...)

Ἀναφορικά πάντως μὲ τὸ ὅλο θέμα, ἡ εὐθιξία πού ἔδειξε ἡ οἰκογένεια τοῦ ποιητῆ ἀπέναντι στοῦ Ροῖδη εἶναι κατανοητή. Ἀκατανόητη ὡστόσο παραμένει ἡ μεροληπτική καὶ ἐμπαθὴς στάση τοῦ μελετητῆ Καιροφύλα. Δικὴ του δουλειά δὲν ἦταν ἐκείνη τοῦ ἐγκάθετου συνήγορου. Κάτι δυστυχῶς πού δὲν ἔγινε μόνο μιὰ φορά καὶ μόνο στοῦ παρελθόν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἐμμανουήλ Ροῖδης, «Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως», Ἄπαντα, τ. Β', επιμ. Ἄλκης Ἀγγέλου, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1978, σ. 297.
2. Δεκατέσσερις μόλις μέρες μετὰ τὴ διάλεξη «Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως», ὁ γιὸς τοῦ ποιητῆ Εὐγένιος Ζαλοκώστας δημοσίεψε ἄρθρο στὴν ἐφ. Ἐφημερίς ἐναντίον τοῦ Ροῖδη. Βλ. πρόχειρα, Δ. Πλάκας, «Ἡ "φιλολογικὴ ἔρις" Ἐμμ. Ροῖδη - Ἄγγ. Βλάχου», Διαβάζω 96 (1984) 52.
3. Γεώργιος Ζαλοκώστας, Ἔργα, πρόλογος καὶ σημειώματα Κώστας Καιροφύλας, Συνεργασία: Γ.Ε. Ζαλοκώστα, Βιβλιοπωλεῖον Ἰωάννου Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις χ.χ., σσ. 38-39.
4. Ἐμμανουήλ Ροῖδης, «Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως» Ἄπαντα, ὁ.π., σ. 306.
5. Ἀπόσπασμα 34 LP.

Γιῶργος Ἀράγης



Ἄγνωστες ἐπιστολές τοῦ Ε. Δ. Ροῖδη πρὸς τοὺς Δημήτριο Κορομηλά καὶ Κλέωνα Ραγκαβῆ

1.

Ἀθῆναι 5 Ἰουλίου 1887.

Φίλε κ. Κορομηλά,
Τὸ ρητὸν περὶ οὗ μὲ ἐρωτᾷς εἶναι παροιμιακὸν μονόστιχον περιεχόμενον ἐν ταῖς διαφοραῖς συλλογαῖς καὶ γραφόμενον ἀκριβῶς ὡς κατωτέρω:

«Πολλὰ μετὰ κῦλικος πέλει καὶ χεῖλεος ἄκρου.»

Ὁ ποιήσας εἶναι ἄγνωστος, ὡς πάντες σχεδὸν οἱ παροιμιογράφοι. Τὸ αὐτὸ γινωμικὸν ἔχουσι καὶ οἱ Λατῖνοι:

«Multa cadunt inter calicem supremaque labra.»

Ὁ Κάτων δὲ ἔλεγε: «Inter os et offam» ἤτοι «Μεταξὺ στόματος καὶ μπούκας», οἱ δὲ Γάλλοι: «Entre la bouche et la cuiller». Τοιοῦτο εἶναι καὶ τοῦ Musset «La coupe et les lèvres».

Ταῦτα ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας μου Βιβλιοθήκης, διότι ἡ Δημοσία εἶναι κλειστή. Βλ. καὶ S.^{nte} Beuve εἰς ἄρθ.<ρον> περὶ Musset.

Ἐ. Δ. Ροῖδης

2.

Ἐν Ἀθήναις τὴν 3 Ἰανουαρίου 1889.

Φίλε Κλέων,

Σ' εὐχαριστῶ διὰ τὸ εὐχαριστήριόν σου καὶ σοὶ μεταδίδω μετὰ πλείστης εὐχαριστήσεως ὅτι ἡ παράστασις τῆς "Δουκίσσης" προσέκοψεν εὐτυχῶς κατ' ἀνυπερβλήτων προσκομμάτων. Λέγω εὐτυχῶς διότι καθ' ὃν τρόπον ἐπρόκειτο νὰ παρασταθῆ ἄνευ τῆς δεοῦσης διακοσμῆσεως καὶ τῆς χονδρῆς Ταβουλάρη ὡς ὑπερπεντηκοντούτιδος jeune pre-

mière παρείχεν ἐκ τῶν προτέρων πάντα τὰ ἐχέγγυα σκηνικῆς ἀποτυχίας. Ὁ φίλος Κορομηλᾶς ἔτριβεν // ἤδη τὰς χεῖράς του ἐκ τῆς χαρᾶς, στηρίζων εὐλόγους ἐλπίδας εἰς τὴν μεταξὺ τῆς ἰδικῆς του καὶ τῆς ἰδικῆς σου πρωταγωνιστρίας διαφορ-άν».

Γράφων ἄλλοτε δράματα σὲ συνιστῶ νὰ ἔχῃς ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου τοὺς ὑλικοὺς πόρους, παραιτούμενος παντὸς ἐκ τῆς σκηνικῆς λαμπρότητος πλεονεκτήματος. Φαντάσου τί θὰ ἦτο τοῦ Α. Dumas πατρὸς «La jeunesse de Henri III», ἢ ἄλλο τοιοῦτο δρᾶμα à tableaux ἀναβιβαζόμενον εἰς ἀθηναϊκὴν σκηνήν.

Τὸν κύριον πατέρα σου βλέπω σχεδὸν καθ' ἡμέραν εἰς τὴν βιβλιοθήκην. Εἶναι τόσον εὐθυμος, φιλόπνοος καὶ ζωηρός, ὥστε ὅταν τὸν ἔχω ἐνώπιόν μου θεωρῶ κατὰ τι ὀλιγώτερον φοβερόν τὸ γῆρας πρὸς τὸ ὁποῖον πλέομεν ἤδη πλησίστοι.

Ἐγείαινε καὶ γράφε.

Ὅλος σὸς / Ἐ. Δ. Ροῖδης

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στον Μάνο Ελευθερίου ελάχιστο ἀντίδωρο
για τὴν ἀπέραντη γενναιοδωρία του

Ἡ πρώτη ἐπιστολή σῶζεται στο ἀρχεῖο Δημητρίου Κορομηλά στο ΕΛΙΑ.¹ Ὁ Ροῖδης γράφει τὴν ἀπάντησή του σὲ τυποποιημένο «Ἐπιστολικὸν δελτάριον ἀποστελλόμενον ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν τῆς Ἑλλάδος» καὶ τὴ στέλνει «Πρὸς τὸν κύριον Δημήτριον Α. Κορομηλάν εἰς Πόρον», ὁ ὁποῖος, προφανῶς, περνάει ἐκεῖνη τὴν περίοδο στο νησί τὶς θερινές διακοπές του.

Για τὴ σχέση του Ροῖδη με τὸν Δ. Κορομηλά δεν γνωρίζουμε πολλά, ωστόσο ἡ καλὴ τους γνωριμία θα πρέπει να χρονολογεῖται ἀπὸ παλιά, ἀφοῦ ξέρομε πλέον ὅτι τα (αχρονολόγητα ὡς τώρα) κείμενα τοῦ Ροῖδη «Τι εἶναι φιλοκαλία;» καὶ «Ὁρέστης καὶ Πυλάδης» δημοσιεύτηκαν στὴν ετήσια ἐκδόση τοῦ Δ. Κορομηλά *Ἀθηναϊκὸν Ἡμερολόγιον τῶν ἐτῶν 1874 καὶ 1875*, ἀντίστοιχα.²

Ἡ πολυμάθεια τοῦ Ροῖδη ἦταν γνωστὴ καὶ πολλοὶ προσπαθοῦσαν νὰ βγουν κερδισμένοι ἀπὸ τὶς γνώσεις του. Καθὼς μάλιστα ἦταν γιὰ μεγάλο διάστημα ἐφορος τῆς Δημοτικῆς (=Εθνικῆς) Βιβλιοθήκης καὶ βρισκόταν μέσα στὴν πηγὴ τῶν γνώσεων, συχνὰ γινόταν δέκτης αἰτημάτων γιὰ τὴν ἐπίλυση ἀποριῶν καὶ τὴν παροχὴ πληροφοριῶν, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Δ. Κορομηλά.

Ἡ ἀρχαιοελληνικὴ παροιμιακὴ φράση «Πολλά μεταξύ πέλει κύλικος καὶ χεῖλεος ἄκρου» (=Πολλά μποροῦν νὰ συμβοῦν ὥσπου νὰ φτάσει ἡ κούπα στα χεῖλη σου) παραδίδεται ὡς ἡ ἀπάντηση ποῦ ἔδωσε ὁ σαμιώτης δούλος στὸν βασιλιά Αγκαῖο, ὅταν ὁ τελευταῖος ἐπιχείρησε νὰ δοκιμάσει τὸ πρῶτο κρασί ποῦ εἶχε παραχθεῖ ἀπὸ τὸν κόπο τῶν σαμιωτῶν ἀγροτῶν.³ Ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ καὶ ὁ Ροῖδης, τὶς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ ρητὸ τὶς ἀντλεῖ ἀπὸ μιὰ μελέτη τοῦ Sainte-Beuve γιὰ τὸν Alfred de Musset, γραμμένη στὰ 1833. Ἐκεῖ ὁ Sainte-Beuve, με ἀφορμὴ τὸ θεατρικὸ ἔργο τοῦ Musset *La Coupe et les Lèvres* (1831), παραθέτει τὰ παρακάτω διευκρινιστικὰ στοιχεῖα:

C'est de là que vient ce titre *la Coupe et les Lèvres*; il y avait chez les Grecs un vers devenu proverbe:

Πολλά μεταξύ πέλει κύλικος καὶ χεῖλεος ἄκρου.

Multa cadunt inter calicem supremaque labra;

ce que nos bons aïeux traduisaient bourgeoisement: “Entre la bouche et la cuiller il arrive souvent du detourbier”. Et le vieux Caton en son temps disait de même: “Inter os et offam”, entre la bouche et le morceau.⁴

Ο λόγος για τον οποίο ο Δ. Κορομηλάς ενδιαφέρεται για τη συγκεκριμένη παροιμιακή φράση εξηγείται από την περιγραφή που μας προσπορίζει ο Μ. Μητσάκης για τον τρόπο με τον οποίο ο Κορομηλάς εμπνέεται θέματα και πρόσωπα για τα θεατρικά του έργα:

Ο κ. Κορομηλάς άγει ισοβίως την εορτήν της εβραϊκής σκηνοπηγίας. Υπό τας σκηνάς όσας έχει κάμη μέχρι τούδε, θα ηδύνατο να κατασκηνώση ολόκληρον στράτευμα. Αναμφιβόλως δε, δεν είνε του τυχόντος τούτο το προσόν. Και όλα τω είνε αφορμή προς τούτο. Διηγείσθε λ.χ. ενώπιόν του ότι εχάσατε το καπέλλο σας και τον τρόπον καθ' όν το εχάσατε. Βεβαιωθήτε, ότι εις την προσεχή κωμωδίαν του θα είνε μία σκηνή χαμένου καπέλλου. Διηγείσθε ότι εις τον δρόμον ευρήκατε έν πορτοφόλι. Μία σκηνή ανευρέσεως πορτοφολίου. Τω διηγείται ο κ. Ιάκωβος Τομπάζης, ότι εις ναυτόπαις έπεσε ποτέ εις την θάλασσαν αλλά κτυπήσας πρότερον εις την πλευράν του πλοίου και λιποθυμήσας εσώθη επιπλεύσας του ύδατος. Το υπ' όπιον ημών διήγημα: "Έν τω μέσω του Πελάγους"! Προς την ευκολίαν δε αυτήν δεν είνε ανάλογος ή η ευκολία του περί την δημιουργίαν ή εύρεσιν των ονομάτων των προσώπων του. Όταν δεν δημιουργή τοιαύτα κωμικώτατα και εκπλήττοντα, οίον Μπογιατζάρας ή Βαρδαλαπούμπας, τα δανείζεται αφ' όπου ημπορεί. Αναγινώσκει λ.χ. εις εφημερίδα ότι εις το δείνα χωρίον εφονεύθη ο Παλαμάρας. Η προσεχής κωμωδία του θα έχη έν πρόσωπον λεγόμενον Παλαμάρας. Ακούει τινά συνομιλούντα μετ' άλλου εν τη οδώ και αποκαλούντα αυτόν Σαρσέντην. Ο Σαρσέντης θα γίνη μία ημέραν πρόσωπον δράματος. Διηγείσθε αφήνης ενώπιόν του - (ιστορικώτατον, συμβάν εις ημάς αυτούς) - ότι ο ανάδοχος σας εκαλείτο Λούβαρης και είνε ιατρός εν Τήνω. Εις τον προσεχή φλύακα, ο ανάδοχος σας θα φιγουράρη μεταξύ των μάλλον δρώντων προσώπων.⁵

Κάτι αντίστοιχο φαίνεται να συμβαίνει και σ' αυτή την περίπτωση, αφού, πράγματι, ενάμιση μήνα αργότερα από την απάντηση του Ροΐδη ο Κορομηλάς δημοσιεύει στο περιοδικό *Εβδομάς* μια μονόπρακτη κωμωδία με τον τίτλο «Μεταξύ κύλικος και χεϊλέων»,⁶ όπου ο ερωτύλος κ. Καχριμάνης γνωρίζει σε ένα αθηναϊκό σαλόνι την κ. Πιτούνη, την οποία και πολιορκεί ερωτικά αν και είναι παντρεμένη. Στοιχηματίζει μάλιστα με έναν γνωστό του, τον κ. Χαριστόπουλο, ότι θα την κατακτήσει. Ο κ. Χαριστόπουλος του θυμίζει την αρχαία παροιμία «Πολλά μεταξύ κύλικος πέλει και χεϊλεος άκρου» (σ. 5), αλλά ο κ. Καχριμάνης δεν πτοείται και βάζει σε ενέργεια το σχέδιο της κατάκτησης. Ωστόσο, ενώ νομίζει ότι η κ. Πιτούνη τον έχει ερωτευθεί, η ίδια φεύγει από τη δεξίωση με τον σύζυγό της. Στο τέλος του μονόπρακτου ο κ. Χαριστόπουλος του θυμίζει ότι «μεταξύ κύλικος και χεϊλέων πολλάκις παρεισδύει ... ο σύζυγος!» και ότι τελικά αυτή η παροιμία «δεν είνε και τόσοσν αρχαία!» (σ. 7).

Η επιστολή με παραλήπτη τον Κλέωνα Ραγκαβή σώζεται στο Αρχείο Κλέωνος Ραγκαβή (φακ. 1, υποφακ. 2), στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα).⁷ Ενημερώθηκα για την ύπαρξή της από τον Μάνο Ελευθερίου.

Η οικεία σχέση του Ροΐδη με τον Κλέωνα Ραγκαβή φαίνεται να χρονολογείται από παλιά, από τα μέσα της δεκαετίας του 1860, όταν και οι δύο αντιδρούν στο κλασικιστικό μπλοκ των κριτών του Βουτσιναιίου ποιητικού διαγωνισμού. Ο Ροΐδης παρέχει τη στήριξη του στον Κλ. Ραγκαβή, δημοσιεύοντας μια θερμή κριτική για τη μελέτη του *Ο καθ' Όμηρον οικιακός βίος* (1865),⁸ σε μια περίοδο που ο γιος του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή είναι το κόκκινο πανί για τους κριτές του διαγωνισμού λόγω του αθεϊστικού έργου του *Ιουλιανός ο Παραβάτης*. Αργότερα, στα τέλη του 1877, την περίοδο που ο Ροΐδης δέχεται πυρά για όσα αιρετικά είχε υποστηρίξει στον φιλολογικό σύλ-

λογο «Παρνασσός» περί της νεοελληνικής ποίησης και κριτικής, μνημονεύει γιο και πατέρα Ραγκαβή σε επιστολή του προς τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη:

Ο αξιότιμος πρέσβυς μας εν Βερολίνω εύρε κακείνος καιρόν εις τας παρούσας κρισίμους περιστάσεις να γράψη υπόμνημα εις αναίρεσιν του πρώτου μου φυλλαδίου. Τούτο είναι τουλάχιστον ευπρεπές και εν καλή πίστει γεγραμμένον, αφ' ετέρου όμως δεν λέγει τι νέον, αλλά τα μυριάκις αναμασηθέντα, ώστε νομίζω πάσαν απάντησιν περιττήν.

Πολύ ελυπήθην τον υιόν του Κλέωνα, μη έχοντα καμμίαν περιουσίαν, τρεις όμως θυγατέρας και χάσαντα την θέσιν του ένεκα του «Ιουλιανού Παραβάτου». Ανεγνώσατε το βιβλίον τούτο, το εν μεσοῦντι δεκάτω ενάτω αιώνι σκοπόν έχον ν' αποδείξη ότι τα θαύματα του Μωυσέως είναι αμφισβητήσιμα; Αλλ' εν τούτοις ο ούτω εχθρικός διακείμενος προς το θαύμα συγγραφεύς αυτού, επιχειρεί κακείνος να θαυματουργήση ανεγείρων εκ νεκρών, εν δραματικώ μάλιστα διαλόγω, το απαρέμφατον, τον απλούν μέλλοντα και άλλα τοιαύτα πτώματα ανυπόφορον αποπνέοντα δυσωδιαν. Δεν δύναμαι να εννοήσω πώς νέος τόσοσν έξυπνος ανέλαβε να γίνη Don Quichotte του απαρεμφάτου. Το βιβλίον τούτο φαίνεται ευτυχώς ον το κύκνειον άσμα του εκπνέοντος λογιωτατισμού.⁹

Η περίσταση κατά την οποία ο Ροΐδης στέλνει την επιστολή του προς τον Κλ. Ραγκαβή είναι γνωστή από την έρευνα των θεατρικών διαγωνισμών στον 19ο αιώνα.¹⁰ Το 1888 διεξάγονται τα τέταρτα «Ολύμπια», με βάση το σχετικό κληροδότημα των εθνικών ευεργετών Κωνσταντίνου και Ευαγγέλη Ζάππα, τα οποία περιλάμβαναν και διαγωνισμό θεατρικού κειμένου με υπόθεση από την ελληνική ιστορία (από την αρχαία εποχή ως το 1829). Κριτές στον συγκεκριμένο διαγωνισμό ορίστηκαν ο οφθαλμίατρος Α. Αναγνωστάκης, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο και μεταφραστής έργων του Schiller, ο Εμμανουήλ Ροΐδης και ο Ιωάννης Καμπούρογλου, που ήταν και ο εισηγητής.¹¹ Η επιτροπή βράβευσε την πεντάπρακτη τραγωδία του Κλέωνος Ραγκαβή *Η Δουκίσσα των Αθηνών* (με υπόθεση από τη Φραγκοκρατία στην Αθήνα και τη Θήβα το 1311 μ.Χ., παραμονές της μάχης της Κωπαΐδας κατά την οποία οι Καταλανοί συμμαχούν με Έλληνες επαναστάτες και εξολοθρεύουν τους Φράγκους, με κεντρικούς πρωταγωνιστές τη φράγκισσα χήρα δούκισσα των Αθηνών Ματθίλδη και τον Αθηναίο ευπατριδή Μιχαήλ Λάσκαρη), η οποία εκτός του ότι έλαβε το βραβείο των χιλίων δραχμών εξασφάλισε και την δέσμευση ότι θα παρασταινόταν στο τότε Νέο Θέατρο των Αθηνών. Στον ίδιο διαγωνισμό συμμετείχε, μεταξύ άλλων, και ο Δημήτριος Κορομηλάς με την τρίπρακτη τραγωδία *Ευρυμέδη* (με υπόθεση τον έρωτα της Ευρυμέδης, κόρης του δημαγωγού Υπέρβολου στην αρχαία Αθήνα το 416 π.Χ., προς τον αντίπαλο του πατέρα της Φαίακα), ο οποίος διαφώνησε με την κρίση της επιτροπής και αποφάσισε να ανεβάσει σε παράσταση το έργο του, προκειμένου το κοινό να συγκρίνει τα δύο έργα και να αποφανθεί για την αξία τους.

Όπως δείχνει και η επιστολή του Ροΐδη, η παράσταση της *Δουκίσσης των Αθηνών* συνάντησε πολλά προσκόμματα λόγω του μεγάλου κόστους των σκηνικών. Ενώ αρχικά η επιτροπή των Ολυμπίων είχε αποφασίσει την παράσταση του έργου και είχε κάνει τις συνεννοήσεις με τον θίασο «Μένανδρος» του Δ. Ταβουλάρη (που είχε ως πρωταγωνίστρια τη Σοφία Ταβουλάρη) αναθέτοντας μάλιστα στους τρεις κριτές «την συνεννόησιν μετά του θιάσου, την επιμέλειαν και επιτήρησιν προς πλήρη επιτυχίαν του ποθουμένου»¹², πολύ νωρίς η ίδια επιτροπή άρχισε να κωλυσιεργεί αναχαιτιζόμενη «προ της δαπάνης»¹³ για τα σκηνικά. Διέθεσε τελικά μόνο το ποσό των χιλίων

δραχμών, το οποίο θεωρήθηκε ανεπαρκές για την άρτια παράσταση του έργου.¹⁴

Σ' αυτό το στάδιο ο Ροΐδης ενημερώνει τον Κλ. Ραγκαβή με την επιστολή της 3.1.1889, απαντώντας σε προηγούμενη ευχαριστήρια επιστολή του (προφανώς λόγω της βράβευσης αλλά και των εορτών δεν σώζεται στο αρχείο Ροΐδη). Φαίνεται όμως ότι ο Κλ. Ραγκαβής είχε ήδη ενημερωθεί νωρίτερα για τις δυσμενείς εξελίξεις, όπως δείχνει μια επιστολή του (γραμμένη στη Σόφια στις 2.1.1889) προς την επιτροπή των Ολυμπίων και των κληροδοτημάτων, η οποία δημοσιεύεται στη *Νέα Εφημερίδα* (του Ι. Καμπούρογλου) στις 15.1.1889 και με την οποία προσπαθεί να μεταπείσει την επιτροπή των Ολυμπίων.¹⁵

Τελικά, η παράσταση της *Δουκίσσης* στην Αθήνα ακυρώνεται, ενώ η *Ευρυμέδη* του Δ. Κορομηλά παίζεται στις 19.4.1889 στο Δημοτικό Θέατρο Αθηνών με πρωταγωνιστές τον ίδιο τον συγγραφέα και τη σύζυγό του, τον Δ. Κόκκο κ.ά. Ωστόσο το έργο του Ραγκαβή παίζεται στη Φιλιππούπολη, τη Δευτέρα του Πάσχα (10.4.1889), από τον θίασο του Κ. Πέρβελι με πρωταγωνίστρια την Ευαγγελία Παρασκευοπούλου.¹⁶ Η *Δούκισσα των Αθηνών*, αφού έκανε μια αξιοπρόσεχτη ευρωπαϊκή πορεία (μεταφράστηκε στα γερμανικά από τον Otto Adolf Ellissen,¹⁷ παραστάθηκε στη Βιέννη το φθινόπωρο του 1889¹⁸ κ.ά.), παίχτηκε τελικά και στην Αθήνα στο Δημοτικό Θέατρο Αθηνών στις 27.10.1896.¹⁹

Όσον αφορά το αναφερόμενο στην επιστολή θεατρικό έργο του Αl. Dumas πατρός «*La jeunesse de Henri III*», μάλλον αποτελεί ανακρίβεια του Ροΐδη, αφού τέτοιο έργο του Dumas δεν φαίνεται να υπάρχει. Κατά πάσα πιθανότητα συγγείι τον τίτλο του πρώτου θεατρικού έργου του Dumas *Henri III et sa cour* (1829) με τον τίτλο της πεντάπρακτης κωμωδίας του *La jeunesse de Louis XIV* (1854).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ευχαριστώ θερμά τους υπευθύνους του ΕΛΙΑ που επέτρεψαν τη δημοσίευσή του.
2. Παραθέτω πλήρη τα βιβλιογραφικά στοιχεία της πρώτης δημοσίευσης των δύο κειμένων, αφού τα γνωρίζαμε ως τώρα μόνο από την αναδημοσίευσή τους στα *Πάρεργα* (1885): Ε. Δ. Ροΐδης, «Τι είναι φιλοκαλία;», Δημητρίου Α. Κορομηλά, *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του έτους 1874*. Έτος τριακοστόν έκτον, Αθήνησι, τύποι Ανδρέου Κορομηλά, 1874, σσ. 130-136. Ε. Δ. Ροΐδης, «Ορέστης και Πυλάδης», Δημητρίου Α. Κορομηλά, *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του έτους 1875*. Έτος δεύτερον, Αθήνησι, τύποι Ανδρέου Κορομηλά, 1874, σσ. 107-115. Η περιεργή αρίθμηση του πρώτου τόμου οφείλεται στο ότι το έντυπο αποτελεί συνέχεια του γνωστού *Καζαμία* του Κορομηλά.
3. Ernestus Leutsch (επιμ.), *Corpus paroemiographorum Graecorum*, τόμ. 2, Γοττίνγη 1851, σ. 84, αρ. 95 και Otto Crusius (επιμ.), *Analecta critica ad paroemiographos graecos*, Λιψία 1883, σ. 51.
4. C.-A. Sainte-Beuve, «M. Alfred de Musset. 1833», *Portraits Contemporains*, Παρίσι, Didier, 1855, σ. 408, σημ. 1.
5. Μιχαήλ Μητσάκης, «Φιλολογική επιθεώρησης», *Ακρόπολις Φιλολογική*, έτος Α', αρ. 4 (21.2.1888) 57.
6. Δημήτριος Α. Κορομηλάς, «Μεταξύ κύλικος και χειλέων. Διαλογή», *Εβδομάς*, τόμ. Δ', αρ. 31 (29.8.1887) 4-7. Βλ. και την εργασία της Ρέας Γρηγορίου, *Ο Δημήτριος Κορομηλάς και το νεοελληνικό θέατρο της τελευταίας 25ετίας του 19ου αιώνα*. Διδακτορική διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Θεάτρου, Θεσσαλονίκη 2009. Για τους υπότιτλους που χρησιμοποιούσε ο Κορομηλάς στα θεατρικά του έργα βλ. την εργασία του Γιάννη Σιδέρη, «Ο πατέρας της ελληνικής μονόπρακτης κωμωδίας», *Νέα Εστία*, τόμ. 46, τχ. 539 (Χριστούγεννα 1949: Αφιέρωμα στον Άγγελο Βλάχο) 42-63, ιδ. σσ. 62-63.
7. Ευχαριστώ θερμά τη διευθύντρια της Βιβλιοθήκης Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan για την άδεια δημοσίευσης της επιστολής.
8. Η κριτική πρωτοδημοσιεύεται στη γαλλόγλωσση εφημερίδα *La Grèce*, 16/28.9.1865, και αναδημοσιεύεται στα ελληνικά στην εφημερίδα *Το Μέλλον*, 2.5.1865. Τα δύο κείμενα αναδημοσίευσε και σχολίασε η Αθηνά Γεωργαντά: *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα*, Αθήνα, Ιστός, 1993, 223-224, 353-357, 359-363.
9. Εμμ. Ροΐδης, *Απαντα*, τ. 5, Αθήνα, Ερμής, 1978, σσ. 387-388. Η επιστολή χρονολογείται στις 26.12.1877.

10. Βλ. Κυριακή Πετράκου, *Οι θεατρικοί διαγωνισμοί (1870-1925)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σσ. 140-148.
11. Βλ. Δ' Ολυμπιάς. Έκθεσις της κρίσεως του δραματικού αγώνος του προκηρυχθέντος υπό της επιτροπής των Ολυμπίων κριθέντος δ' υπό των κ.κ. Α. Αναγνωστάκη, Εμμανουήλ Ροΐδου και Ιωάννου Κ. Καμπούρογλου αναγνωσθείσα δημοσία εν τω Νέω Θεάτρω Αθηνών (τη Κυριακή, 11 Δεκεμβρίου 1888) υπό του Εισηγητού Ιω. Κ. Καμπούρογλου. Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1888.
12. *Νέα Εφημερίς*, αρ. 350 (15.12.1888).
13. *Νέα Εφημερίς*, αρ. 363 (28.12.1888).
14. *Νέα Εφημερίς*, αρ. 363 (28.12.1888).
15. «Ο Κλέων Ραγκαβής προτείνει και δικαίως αξιών να παρασταθή εν Αθήναις το βραβευθέν δράμα του», *Νέα Εφημερίς*, αρ. 15 (15.1.1889).
16. Βλ. Πετράκου, ό.π., σ. 145, αλλά και *Νέα Εφημερίς*, αρ. 69 (10.3.1889), 103 (13.4.1889) και 121 (21.4.1889).
17. Cléon Rangabé, *Die Herzogin von Athen. Schauspiel in fünf Aufzügen*. Otto Adolf Ellissen, Leipzig, Philipp Reclam, 1894 (Universal-Bibliothek, αρ. 3211). Στα ελληνικά εκδόθηκε σε τόμο αργότερα: Κλέων Ραγκαβής, *Η Δούκισσα των Αθηνών*. Δράμα εις μέρη πέντε. Εν Αθήναις, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1905.
18. Βλ. και σχετικές ειδήσεις στη *Νέα Εφημερίδα* αρ. 142 (22.5.1889) αρ. 163 (12.6.1889) αρ. 182 (1.7.1889). Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα αυτά ο βιεννέζος καισαροβασιλικός «προνομιούχος του πρακτορείου διά τα θέατρα και τας συναυλίας» Gabor Steiner εξασφάλισε από τον Ραγκαβή τα αποκλειστικά δικαιώματα για την αυτοκρατορική θεατρική εταιρεία της Βιέννης προκειμένου αυτή να ανεβάσει στα θέατρα της Γαλλίας, Γερμανίας και Ιταλίας τα δράματά του *Η Δούκισσα των Αθηνών*, *Θεοδώρα* και *Ηράκλειος*. Ο Ραγκαβής δέχεται με τον όρο να έχει ο ίδιος το δικαίωμα να ανεβάσει τα έργα του αυτά στην Ελλάδα.
19. Βλ. Πετράκου, ό.π., σ. 147.

Λάμπρος Βαρελάς



Οι συνδρομητές από την Κύπρο του μικρασιατικού περιοδικού *Ο Μέντωρ* (1869-1874)

Μεταξύ των ετών 1869 και 1874 κυκλοφόρησε στη Σμύρνη, σε εξήντα τεύχη που συγκροτούν πέντε τόμους, το μηνιαίο περιοδικό *Ο Μέντωρ*. Πρόκειται για το σπουδαιότερο, ίσως, περιοδικό της πρωτεύουσας της Ιωνίας, που σταδιακά μετατράπηκε, από έντυπο που απευθυνόταν στους φιλομαθείς νέους της πόλης, σε φιλολογικό - οικογενειακό, με ποικίλη και πλούσια ύλη. Βασική επιδίωξή του, όπως προκύπτει από σημειώματα που προτάσσονται σε κάποια τεύχη, ήταν να συμβάλει στην ηθική διαμόρφωση και πνευματική ανύψωση των αναγνωστών, μέσα από χριστιανικό πρίσμα. Ίσως για τον λόγο αυτό κυκλοφόρησε ευρέως στις τάξεις του κλήρου, όπως διαπιστώνεται από τον κατάλογο των συνδρομητών.¹

Στο περιοδικό συνεργάστηκαν αρκετοί λόγιοι που διέμεναν και δραστηριοποιούνταν στη Σμύρνη. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονταν και η Κύπρια διευθύντρια του Παρθεναγωγείου «Αγία Φωτεινή», Σαπφώ Λεοντιάς (1832-1900), η οποία δημοσίευσε ομιλία και διάφορα ποιήματά της.² Επίσης, συνεργασίες τους έστελναν και συγγραφείς από άλλες περιοχές του Ελληνισμού, όπως ο Κύπριος απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής του Σταυρού Ιεροσολύμων και γραμματέας του Αρχιεπισκόπου Κύπρου (1865-1900) Σωφρονίου, Φίλιππος Γεωργίου (†1877), ο οποίος δημοσίευσε μελέτημά του για την ιστορία της Κυπριακής Εκκλησίας, που εξέδωσε στην Αθήνα, σε αυτοτελή τόμο και πληρέστερη μορφή, το 1875.³

Στις τελευταίες σελίδες εκάστου τόμου του *Μέντορος*, εκτός από τον πρώτο, δημοσιεύεται κατάλογος «Φιλόμουσων συνδρομητών», που καταδεικνύει ότι το περιοδικό κυκλοφορούσε, κυρίως, ανάμεσα στους Έλληνες της Μικράς Ασίας και του Πόντου, όπως και σε άλλες περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού. Ανάμεσα στους συνδρομητές περιλαμβάνονται και κάτοικοι της Κύπρου ή διάφορα ιδρύματα του νησιού, η μελέτη των ονομάτων των οποίων παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Συγκεκριμένα, στον δεύτερο τόμο (1870-71) αναγράφονται 17 συνδρομητές από την Κύπρο, στον τρίτο (1871-72) 19, στον τέταρτο (1872-73) 28, ενώ στον πέμπτο (1873-74) μόλις 10, ίσως λόγω προβλημάτων με τους τοπικούς ανταποκριτές. Πρόκειται για τους ακόλουθους:

Τόμος Β' (1870-71): Από τη Λευκωσία οι Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, Έξαρχος Μακάριος Ανδρεάδης, Αρχιμανδρίτης Κυρηνείας Μελέτιος, Ιεροδιάκονος Μελέτιος Μοδινός, Οικονόμος Φανερωμένης Πέτρος, Ιερομόναχος Μόρφου Χριστοφόρος, Ελληνική Σχολή Λευκωσίας, Γραμματέας Αρχιεπισκόπου Φίλιππος Γεωργίου, Σχολάρχης Γεώργιος Κάλβαρης, Ν. Δημόπουλος, Γ.Μ. παιδονόμος και Γιάγκος Λοβαρίδης από τη Σκάλα-Λάρνακα οι Ιερομόναχος-Ιεροκήρυκας Μακάριος, Ι. Περίδης, Θ. Κωνσταντινίδης και Βασίλης Μιχαηλίδης από τη Λεμεσό ο Σωκράτης Φραγκούδης.

Τόμος Γ' (1871-72): Από τη Λευκωσία οι Αρχιεπ. Σωφρόνιος, Έξαρχος Μακάριος Ανδρεάδης, Αρχιμ. Κυρηνείας Μελέτιος, Ιερομόναχος Μόρφου Χριστοφόρος, Δημοτική Βιβλιοθήκη, Λέσχη Λευκωσίας, Γραμματέας Αρχιεπ. Φίλιππος Γεωργίου, Σχολάρχης Γεώργιος Κάλβαρης, Γιάγκος Λοβαρίδης και Άννα Τζικούρη από τη Σκάλα-Λάρνακα οι Ιερομ.-Ιεροκήρυκας Μακάριος, Ιεροδ. Μελέτιος Μοδινός, Βασίλης Μιχαηλίδης, δημοδιδάσκαλος Θ. Κωνσταντινίδης, Θ. Φ. Κωνσταντινίδης και Ν. Δημόπουλος από τη Λεμεσό οι Γιάγκος Ζ. Αποστολίδης και Αγαθοκλής Ν. Φραγκούδης από την Κερύνεια ο Δημ. Αλεξανδρίδης.

Τόμος Δ' (1872-73): Από τη Λευκωσία οι Αρχιεπ. Σωφρόνιος, Έξαρχος Μακάριος Ανδρεάδης, Ιερομ. Μόρφου Χριστοφόρος, Ιερομ. Κύκκου Αθανάσιος, Ιεροδ. Μαχαιρά Ιγνάτιος, μουσικολογίωτατος και ιεροψάλτης Παλουριωτίσης Στυλιανός, Δημοτική Βιβλιοθήκη, Λέσχη «Πρόδοδος», Λέσχη «Ελπίς», Γραμματέας Αρχιεπ. Φίλιππος Γεωργίου, Σχολάρχης Γεώργιος Κάλβαρης, Γιάγκος Λοβαρίδης, Γεώργιος Ιωαννίδης και Νικόλαος Γεωργιάδης από τη Σκάλα - Λάρνακα οι Ιερομόναχος-Ιεροκήρυκας Μακάριος, Αρχιδιάκονος Μελέτιος Μοδινός, Πίος Ουσιμάνης, δημοδιδάσκαλος Θ. Κωνσταντινίδης, Θ. Φ. Κωνσταντινίδης, Χριστόδουλος Κουμπάς, Γεώργιος Περίδης, Γεώργιος Ι. Δημητρίου και Δ. Κουντούρης από τη Λεμεσό οι Γιάγκος Ζ. Αποστολίδης, Αγαθοκλής Ν. Φραγκούδης και Χριστόδουλος Μοδινός από την Κερύνεια οι Μητροπολίτης Μελέτιος και Δημ. Αλεξανδρίδης.

Τόμος Ε' (1873-74): Από τη Λευκωσία οι Έξαρχος Μακάριος Ανδρεάδης, Δημοτική Βιβλιοθήκη, Αναγνωστήριον «Ζήνων», Λέσχη «Ελπίς», Ιερομ. Κύκκου Αθανάσιος, Ιεροδ. Μαχαιρά Ιγνάτιος, Διευθύντρια Παρθεναγωγείου Ευπραξία Θ. Παυλίδου, Δημήτριος Μιχαηλίδης, Δημήτριος Σ. Κραμβής και Νικ. Γεωργιάδης.⁴

Όπως παρατηρούμε, γράφτηκαν στο περιοδικό 41 συνδρομητές από την Κύπρο, 9 από τους οποίους ήταν κληρικοί, 24 λόγιοι, συγγραφείς, διδάσκαλοι και γνωστοί πρόυχοντες, 2 γυναίκες και 6 διάφοροι οργανισμοί και σωματεία. Οι περισσότεροι από αυτούς προέρχονταν από τη Λευκωσία, αρκετοί από τη Λάρνακα-Σκάλα, πολύ λιγότεροι από τη Λεμεσό, ελάχιστοι από την Κερύνεια και κανένας από την Αμμόχωστο και την Πάφο, γεγονός που αντικατοπτρίζει και την καθυστέρηση στην πνευματική τους ανάπτυξη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Οι εννέα κληρικοί - συνδρομητές διατηρούν την πιο στενή σχέση με το περιοδικό, αφού το όνομά τους παρουσιάζει και τη μεγαλύτερη συχνότητα στους σχετικούς καταλόγους. Πρόκειται για τον Έξαρχο της Αρχιεπισκοπής Μακάριο Ανδρεάδη (4 συν-

δρομές), τον απόφοιτο της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αρχιεπ. Σωφρόνιο (3), τον Αρχιμ. και μετέπειτα Μητροπ. Κυρηναίας (1872-1878) Μελέτιο (3), τον Ιεροδ. και μέγα ευεργέτη των γραμμάτων της Μόρφου Χριστοφόρο (3), τον Ιεροδ. και μετέπειτα Αρχιμ. της Μητρόπολης Κιτίου Μελέτιο Μοδινό (†1917) (3), τον απόφοιτο της Θεολογικής Σχολής του Σταυρού Ιεροσολύμων και Ιεροκήρυκα της Μητρόπολης Κιτίου Ιερομ. Μακάριο (†1874) (3), τον Ιερομ. Αθανάσιο Κυκκώτη (†1884) (2), τον Ιεροδ. και μετέπειτα Ηγούμενο Μαχαιρά (1862-1900) Ιγνάτιο (2) και τον Οικονόμο Φανερωμένης Πέτρο (1).⁵ Ας σημειωθεί ότι ο Μελέτιος Μοδινός ήταν θείος του ποιητή Δημήτρη Λιπέρτη (1866-1837), με τον οποίο διατηρούσε στενή σχέση, αφού ο τελευταίος συνδεόταν άμεσα με το περιβάλλον της Μητρόπολης Κιτίου, όπου υπηρετούσαν και άλλοι συγγενείς του.⁶

Από τους 24 λόγιους και άλλους συνδρομητές του περιοδικού οι Φ. Γεωργίου, Γ. Κάλβαρης, Θ. Κωνσταντινίδης και Γ. Λοβαρίδης διατηρούν συνδρομή σε τρεις τόμους, οι Ν. Δημόπουλος, Β. Μιχαηλίδης, Θ. Φ. Κωνσταντινίδης, Γ. Ζ. Αποστολίδης, Α. Ν. Φραγκούδης, Δ. Αλεξανδρίδης και Ν. Γεωργιάδης σε δύο και οι Γ.Μ. Παιδονόμος, Ι. Πιερίδης, Σ. Φραγκούδης, ιεροψάλτης Στυλιανός, Γ. Ιωαννίδης, Π. Ουσμιάνης, Χρ. Κουμπάς, Γ. Πιερίδης, Γ. Ι. Δημητρίου, Δ. Κουντούρης, Χρ. Μοδινός, Δ. Μιχαηλίδης και Δ. Σ. Κραμβής σε ένα. Οι περισσότεροι από αυτούς είναι γνωστοί από τη συμβολή τους στη μεταγενέστερη διαμόρφωση της πνευματικής φυσιογνωμίας του νησιού.

Ο Φ. Γεωργίου, όπως έχει αναφερθεί, υπηρέτησε ως γραμματέας του Αρχιεπ. Σωφρονίου, και υπήρξε συγγραφέας ενός πολύ σημαντικού βιβλίου για την ιστορία της Εκκλησίας της Κύπρου, που αποτελεί μέχρι σήμερα πηγή αναφοράς. Ο Γ. Κάλβαρης (1839-1898) συνδέθηκε άμεσα με την εκπαίδευση του νησιού, όπου υπηρέτησε ως Σχολάρχης της Ελληνικής Σχολής Λευκωσίας (1868-1893) και ακολούθως ως καθηγητής στο νεοϊδρυθέν Παγκύπριο Γυμνάσιο (1893-1898). Ο Χρ. Κουμπάς (1856-1918) εργάστηκε ως δάσκαλος στα σχολεία της Λάρνακας, ενώ στη συνέχεια εξέδωσε, στην ίδια πόλη, τις εφημερίδες *Χωρκάτης* (1884-85) και *Ένωσις* (1885-1918). Ο Θ. Φ. Κωνσταντινίδης (1847-1900) συνδέθηκε άμεσα με την ιστορία του κυπριακού τύπου, αφού εξέδωσε στη Λάρνακα την πρώτη κυπριακή εφημερίδα *Κύπρος-Cyprus* (1878), καθώς και τη διάδοχο της *Νέον Κίτιον* (1879-1884). Επίσης, υπηρέτησε ως δάσκαλος στην Αίγυπτο και τη Σμύρνη, όπου ανέπτυξε πλούσια εκδοτική και άλλη δραστηριότητα. Ο Α. Ν. Φραγκούδης (1841-1916) υπήρξε ένας από τους πλέον δραστήριους κοινωνικούς παράγοντες της Λεμεσού, όπου εργάστηκε ως δικηγόρος, και συνέβαλε στην ίδρυση του Λαϊκού Ταμιευτηρίου της πόλης (1901). Τέλος, ο Σ. Φραγκούδης (1832-1911) ήταν από τους σημαντικότερους εξαγωγείς της Λεμεσού, και υπηρέτησε για πολλά χρόνια ως έφορος των εκπαιδευτηρίων της πόλης και μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου.⁷

Στον ανωτέρω κατάλογο περιλαμβάνονται και ορισμένοι, η παρουσία των οποίων παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, αφού διασαφηνίζει άγνωστες πτυχές της ζωής τους. Για παράδειγμα, πληροφορούμαστε ότι ο εθνικός ποιητής Β. Μιχαηλίδης (1849-1917) διέμενε στη Λάρνακα, από όπου γράφτηκε συνδρομητής στον *Μέντορα*, για τα έτη 1870-71 και 1871-72. Όπως είναι γνωστό, ο Μιχαηλίδης, δημοσίευσε τα τέσσερα πρώτα ποιήματά του στο παράρτημα του περιοδικού αυτού, τον *Πυθαγόρα* (1873).⁸

Επίσης, πληροφορούμαστε ότι ο Άρχοντας Πρωτοψάλτης της Εκκλησίας της Κύ-

πρου και εκδότης της εφημερίδας Σάλπιγξ Στ. Χουρμούζιος (1850-1873) υπηρετούσε ως ιεροψάλτης στην Παλουριώτισσα και ξεχώριζε από τότε για τις γνώσεις του στη βυζαντινή μουσική, αφού αναφέρεται ως «μουσικολογιώτατος», παρά το γεγονός ότι, όταν γράφτηκε συνδρομητής για τον τόμο του 1872-73, ήταν μόλις 22 ετών. Την περίοδο αυτή, όπως είναι γνωστό, νυμφεύτηκε στην Παλουριώτισσα με την Άννα Χατζηχριστοδούλου, με την οποία απέκτησε επτά παιδιά, όλα αγόρια.⁹

Τέλος, ανάμεσα στους 24 προαναφερθέντες συνδρομητές περιλαμβάνεται και ο παιδονόμος Γ. Μ., το όνομα του οποίου εντοπίζεται στους καταλόγους των συνδρομητών του έτους 1870-71. Όπως έχει καταδειχθεί πρόσφατα, πρόκειται για τον ποιητή Γεώργιο Βιζυηνό, ο οποίος από το 1867/68 μέχρι το 1872 βρισκόταν στην Κύπρο, όπου ήταν γνωστός με το επίθετο Μιχαηλίδης, από το όνομα του πατέρα του Μιχαήλ (1813-1854). Με τα αρχικά Γ.Μ., άλλωστε, αφιέρωσε άτιλο ποίημά του στον προστάτη του Αρχιεπ. Σωφρόνιο, στο οποίο ο τελευταίος σημείωσε ιδιοχειρώς τα ακόλουθα: «*Ἐγκώμιον ἐπιδοθέν ἡμῖν τὴν 11 Μαρτίου 1872 παρὰ τοῦ παιδονόμου Γ. Μ.*».¹⁰

Είναι αξιοσημείωτο ότι η εφορεία των σχολείων της Λευκωσίας, σε επιστολή της (ημερομηνίας 14.2.1872) προς τον πρόεδρο του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, ανέφερε ότι ο νεαρός Βιζυηνός ήταν ευφυέστατος και επιμελής μαθητής και ότι άξιζε σχετικής βοήθειας, για να μπορέσει να μορφωθεί, αφού ήταν άπορος: «*Μαθηταὶ ἐπιδίδουσιν ἐν μὲν τῇ Δ΄ τάξει τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου οἱ κ. Γ. Μιχαηλίδης· ὁ νέος οὗτος, Θραξ τὴν πατρίδα, εἶναι εὐφυέστατος μὲν καὶ ἐπιμελέστατος, ἀλλ' ἀπορώτατος, διατηρούμενος συνήθως διὰ προγυμνάσεως καὶ μικρᾶς βοηθείας χορηγουμένης αὐτῷ παρὰ τῆς Σχολῆς, πρὸς τήρησιν τῆς εὐταξίας κατὰ τὴν ἀπουσίαν τῶν διδασκάλων· ὀργῶν δέ πρὸς μάθησιν εἶναι ἄξιος καλτέρας τύχης*».¹¹ Παρά την ένδειά του, όμως, ο Βιζυηνός κατάφερε να εξοικονομήσει μερικά χρήματα και να εγγραφεί στους συνδρομητές του Μέντορος, ένδειξη και αυτό της φιλομάθειάς του.

Συνδρομητρίες στο περιοδικό ήταν επίσης, σε έναν τόμο, οι διευθύντριες του Παρθεναγωγείου Λευκωσίας Άννα Τζικούρη και Ευπραξία Θ. Παυλίδου (1854-1878). Στον σχετικό κατάλογο των συνδρομητών για μεν την Παυλίδου, μετέπειτα σύζυγο Θεοχάρη Μιτσή, δηλώνεται η εκπαιδευτική ιδιότητά της, όχι όμως και για την Τζικούρη (ή Τσικούρη), για την οποία, όμως, γνωρίζουμε αρκετές πληροφορίες από έγγραφα της εποχής. Ας σημειωθεί ότι η Τζικούρη καταγόταν από τη Σκύρο και υπήρξε διευθύντρια του Παρθεναγωγείου από το 1869 έως το 1872, οπότε τη διαδέχθηκε η Παυλίδου, η οποία καταγόταν από το χωριό Ευρύχου και υπηρέτησε μέχρι το 1876.¹²

Επίσης στον κατάλογο των συνδρομητών περιλαμβάνονται η Δημοτική Βιβλιοθήκη (σε τρεις τόμους), η Λέσχη «Ελπίς» (σε δύο) και η Ελληνική Σχολή, η Λέσχη «Πρόδος», η Λέσχη Λευκωσίας και το Αναγνωστήριον «Ζήνων» (σε ένα). Είναι αξιοσημείωτο ότι όλα τα ιδρύματα αυτά λειτουργούσαν στη Λευκωσία. Η αναφερόμενη ως «Λέσχη Λευκωσίας» είναι πιθανότατα μία από τις δύο άλλες Λέσχες, αφού αναγράφεται στον κατάλογο συνδρομητών του έτους 1870-71, ενώ οι άλλες δύο, «Ελπίς» και «Πρόδος», συνδέθηκαν με το περιοδικό από το επόμενο έτος.¹³ Για τη Δημοτική Βιβλιοθήκη δεν έχουμε υπόψη μας οποιοσδήποτε πληροφορίες και κατά πόσο σχετιζόταν με την ελληνική κοινότητα της πόλης ή με κάποιο σωματείο. Η λειτουργία της, όμως, όπως και των Λεσχών και του Αναγνωστηρίου, δηλώνουν τις τάσεις προόδου

και πνευματικής αναγέννησης των Ελλήνων της Κύπρου, που άρχισε να παρατηρείται στα τέλη της Τουρκοκρατίας, ως αποτέλεσμα της ολοένα και πιο συχνής επαφής των κατοίκων της με το νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος και με τα μεγάλα κέντρα του αλύτρωτου ή του παροικιακού ελληνισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το περιοδικό και την ιστορία του βλ. Κωστής Καρπόζηλος, «Ο Μέντωρ», στον τόμο: *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. Γ', Αθήνα 2008, σσ. 138-139.
2. Πρόκειται για την ομιλία: «Αγόρευσεις γενομένη εν τω Αναγνωστηρίω “Η Σμύρνη”», *Ο Μέντωρ* 2 (1870-71) 253-257, 268-271, 322-325, 344-347, και τα ποιήματα: «Ελεγείον εις τον αοίδιμον Μητροπολίτην Σμύρνης Χρυσανθον», *Ο Μέντωρ* 1 (1869-70) 54-55· «Η θεία Χάρις», *Ο Μέντωρ* 4 (1872-73) 194-195· «Ελεγχος προς τας Μούσας. Επί τω μικροτάτω θανάτω του αειμνήστου συζύγου Κ. Καλβοκορέση», *Ο Μέντωρ* 5 (1873-74) 255-256. Για τη ζωή της Λεοντιάδος βλ. Αριστείδης Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2010, σσ. 302-303.
3. Βλ. Φίλιππος Γεωργίου, «Συνοπτική Ιστορία της αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής Κύπρου και τινες βιογραφικά σημειώσεις των Αρχιεπισκόπων αυτής», *Ο Μέντωρ* 4 (1872-73) 97-100, 161-165, 270-275, 321-326 και 5 (1873-74) 53-55, 82-87, 265-267· Του ιδίου, *Ειδήσεις Ιστορικά περί της Εκκλησίας της Κύπρου*, Αθήνα 1875. Για τη ζωή του Γεωργίου βλ. Αρ. Κουδουνάρης, *Λεξικόν...*, ό.π., σσ. 95-96.
4. Βλ. *Ο Μέντωρ* 2 (1870-71) 400, 3 (1871-72) 396, 4 (1872-73) 392, 5 (1873-74) 391.
5. Μόνο για ορισμένους από τους κληρικούς αυτούς γνωρίζουμε βιογραφικά στοιχεία τους βλ. Αρ. Κουδουνάρης, *Λεξικόν...*, ό.π., σ. 578 (για τον Σωφρόνιο)· Κ. Κοκκινόφτας, *Κυκλώτικα Μελετήματα*, τ. Α', Λευκωσία 1997, σσ. 139-150 (για τον Κυρηναίος Μελέτιο)· του ιδίου, «Η Μόρφου στα τέλη του 19ου αιώνα (1878-1900)», *Κυπριακά Σπουδαί* 72 (2010) 53-54 (για τον Χριστοφόρο)· του ιδίου, «Η Θεολογική Σχολή του Σταυρού Ιεροσολύμων και η Κύπρος», *Κυπριακά Σπουδαί* 71 (2009) 104-105 (για τον Μακάριο)· Σωφρόνιος Μιχαηλίδης, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα 1992, σσ. 596-597 (για τον Μελέτιο Μοδινό)· Αθανάσιος Κυκκώτης, *Ανέκδοτα Έγγραφα του εν Γεωργία Μετοχίου της Ιεράς Μονής Κύκκου*, Λευκωσία 1998, σσ. 15-16 (για τον Αθανάσιο Κυκκώτη)· Ιωάννης Τσικνόπουλλος, *Η Ιερά Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου του Μαχαίρα*, Λευκωσία 1968, σσ. 155-166 (για τον Μαχαίρα Ιγνάτιο).
6. Για τον Μελέτιο Μοδινό και τη συγγενική σχέση του με τον Λιπέριο βλ. επίσης Παύλος Παρασκευάς, *Δημήτρης Λιπέρης. Η ζωή και το έργο του*, τ. Α', Λευκωσία 1987, σ. 31.
7. Για τους Κάλβαρη, Κουπιά, Κωνσταντινίδη, Αγαθοκλή και Σωκράτη Φραγκούδη βλ. Αρ. Κουδουνάρης, *Λεξικόν...*, ό.π., σ. 212, 259-260, 285-286, 622-623 και 626, αντιστοίχως.
8. Για τον Β. Μιχαηλίδη βλ. κυρίως Γιάννης Κατσούρης, *Βασίλης Μιχαηλίδης. Η ζωή και το έργο του*, Λευκωσία 2002.
9. Για τον Χουρμούζιο βλ. Αρ. Κουδουνάρης, *Λεξικόν...*, ό.π., σ. 665· Κ. Κοκκινόφτας, «Ο δημοσιογράφος Στυλιανός Χουρμούζιος (1850-1937)», *Κυπριακή Βιβλιοφιλία* 5 (2008) 9-12.
10. Για την ταύτιση του παιδονόμου Γ. Μ. με τον Βιζυηνό και το ποίημα αυτό βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, «Ο Βιζυηνός στην Κύπρο: Μια μικρή προσθήκη», *Μικροφιλολογικά* 2 (1997) 16-19· Κ. Κοκκινόφτας, «Ένα άγνωστο ποίημα του Γεωργίου Βιζυηνού», *Μικροφιλολογικά* 4 (1998) 13-15. Για την παραμονή του στην Κύπρο βλ. Κ. Κοκκινόφτας, «Ο Γεώργιος Βιζυηνός και η σχέση του με την Κύπρο», *Ακτή* 12 (1992) 513-526 και «Επίμετρο στις σχέσεις του ποιητή Γεωργίου Βιζυηνού (1849-1896) με την Κύπρο», *Ακτή* 15 (1993) 364-365, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
11. Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, *Κώδιξ Σχολείων της Λευκωσίας*, Λευκωσία 1991, σ. 205.
12. Για την Ευπραξία Παυλίδου-Μισή βλ. Αρ. Κουδουνάρης, *Λεξικόν...*, ό.π., σ. 363. Για την περίοδο που δίδαξαν οι δύο διδασκάλισσες στο Παρθεναγωγείο βλ. Κούλα Ξηραδάκη, *Από τα Αρχαία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλεις υπόδουλου Ελληνισμού*, τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 80. Σχετικά έγγραφα με τις εκπαιδευτικές δραστηριότητές τους δημοσίευσε ο Θ. Παπαδόπουλλος, *Κώδιξ Σχολείων Λευκωσίας*, ό.π., σσ. 148-153, 156-158, 161, 166, 170, 173, 182-184, 192-193, 195, 204-205, 207-208, 210 (για την Τζι-κούρη), και σσ. 163-165, 167-168, 235-240, 262-265, 268 (για την Παυλίδου).
13. Βλ. Κύπρος Χρυσάνθης, «Σωματεία και Οργανώσεις της Κύπρου από το 1878-1955», στον τόμο: *Δήμου Λευκωσίας, Κυπριακά 1878-1955*, Λευκωσία 1986, σσ. 271-274.

Κωστής Κοκκινόφτας

Εκδοτικές παρατηρήσεις στο ποίημα «Ο γάμος» του Β. Μιχαηλίδη

Το σατιρικό ποίημα «Ο γάμος» του Β. Μιχαηλίδη πρωτοδημοσιεύτηκε με τον ανοικονόμητο τίτλο «Πρέπει να εργάζονται οι γυναίκες διά να ευκολύνεται ο γάμος» με το ψευδώνυμο «Ένας χωριάτης»¹ στη λεμεσιανή εφημερίδα *Σάλπιγξ* (9.11.1891)· ενώ είκοσι χρόνια αργότερα περιλήφθηκε στα *Ποιήματα* του 1911 (σσ. 93-95).² Ωστόσο, ανάμεσα στις δύο δημοσιευμένες μορφές του ποιήματος υπάρχουν σημαντικές διαφορές,³ οι οποίες οφείλονται (α) είτε σε συνειδητές προσθαφαιρέσεις-αλλαγές του ίδιου του ποιητή· (β) είτε σε λάθη που παρεισέφρησαν κατά την ετοιμασία της έκδοσης του 1911.⁴ Δυστυχώς, όπως θα φανεί παρακάτω, στις *post mortem* εκδόσεις του έργου του Β.Μ. έχει αγνοηθεί πλήρως η πρώτη δημοσίευση του ποιήματος, με αποτέλεσμα τα λάθη αυτά να επαναλαμβάνονται.⁵

Α. Συνειδητές προσθαφαιρέσεις-αλλαγές του Β.Μ. Με μια πρώτη ματιά, παρατηρούμε ότι το ποίημα στη *Σάλπιγγα* αποτελείται από 76 στίχους και δύο στροφικές ενότητες (στ. 1-52, 53-76), ενώ στα *Ποιήματα* από 79 στίχους και χωρίς στροφικές ενότητες. Πέραν τούτου, στα *Ποιήματα* ο ποιητής, σε δύο διαφορετικά μέρη του «Γάμου», έχει προβεί στην αφαίρεση ενός δίστιχου και στην πρόσθεση έξι στίχων:

Το δίστιχο της πρώτης δημοσίευσης «*με σαπούνη τα παπούτσια των μαγδαληνών ν' αλείψουν, / καπηλεία, καφενεία κι άλλα όμοια να λείψουν*» έχει αφαιρεθεί από την έκδοση του 1911 (αν περιλαμβανόταν, θα έπρεπε να παρεμβληθεί ανάμεσα στους στίχους 34 και 35). Η υπόθεση ότι πρόκειται για συνειδητή αφαίρεση στίχων (και όχι για στίχους που έχουν εκπέσει κατά την ετοιμασία των *Ποιημάτων*) επιβεβαιώνεται και από το αυτόγραφο του ποιήματος.

Στη δεύτερη δημοσίευση προστίθενται έξι νέοι στίχοι, με τους οποίους ο ποιητής επιτείνει τη σάτιρά του για τις φιλάσθενες τάσεις, τις «υγειοφοβίες» (στ. 54),⁶ των παντρεμένων γυναικών: «*Αχ! Ανδρούλλη μ' ένα βάρος στο στομάχι μου με πιάνει, / μ' έβλαψε που είχα φάγει ένα δράμι παντισπάνι, / γρήγορα, γιατρόν αμέσως, πρόφθασε να μη με χάσης, / έπρεπε το παντισπάνι απ' το χέρι μου να πιάσης, / ή τουλάχιστον, ανδρούλλη, να μου το 'καμνες κατίρα*»./ «*Βρε ανάθεμα την ώρα που μ' επήρες και σ' επήρα*»» (στ. 62-67). Δεν θα ήταν υπερβολικό αν ισχυριζόταν κανείς ότι η προσθήκη του εξάστιχου αυτού μετατοπίζει το κέντρο βάρους του ποιήματος, τις απόψεις, δηλαδή, του Β.Μ. για τον γάμο (ιδιαιτέρως αν δεχτούμε ότι το ποίημα, πέραν του σατιρικού χαρακτήρα του, απηχεί και τις προσωπικές απόψεις του δημιουργού του)⁷ με άλλα λόγια, ενώ στην πρώτη δημοσίευση ο (κατά είκοσι χρόνια νεότερος) Β.Μ. δεν φαίνεται να είναι –τουλάχιστον όχι απόλυτα– αρνητικός στην προοπτική του γάμου, κάτι, εξάλλου, που προεξαγγέλλεται και στον τίτλο που προκρίνει («... διά να ευκολύνεται ο γάμος»), στην έκδοση του 1911, με την συμπερίληψη του συγκεκριμένου εξάστιχου, εστιάζει εμφαντικότερα στην ασθενική κρίση των γυναικών και, με τον τελευταίο στίχο της προσθήκης αυτής, καταλήγει στην πλήρη απαξίωση ή, ορθότερα, στον αναθεματισμό (=«*ανάθεμα την ώρα*») του έγγαμου βίου.

Τέλος, είναι χρήσιμο να αναφερθεί εδώ ότι ανάμεσα στις δύο εκδομένες μορφές του ποιήματος υπάρχουν και άλλες (μικρότερες, αλλά πάντα συνειδητές) αλλαγές, οι οποίες, σε μια μελλοντική έκδοση, πρέπει να δηλωθούν.⁸

Β. *Λάθη από εκδοτική αβλεψία*. Στην έκδοση του 1911, ανάμεσα στους στίχους 43 και

44 («Πέντε έξι πανιών είδη να 'ναι για ενδυμασίαν / κι όπως ντύνεται ο κόσμος σήμερα είναι γελοίος»), έχει εκπέσει ο στίχος «όχι καθώς είναι τώρα πο' χουμεν μιαν απειρίαν», ο οποίος υπάρχει στην πρώτη δημοσίευση του ποιήματος, και, ουσιαστικά, αποκαθιστά τη ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία («ενδυμασίαν»-«απειρίαν»): επομένως, οι στίχοι του ποιήματος είναι 80 και όχι 79. Πάντως, σε καμία από τις μεταγενέστερες εκδόσεις του «Γάμου» δεν έχει ενσωματωθεί ο συγκεκριμένος στίχος μάλιστα, τόσο στην έκδοση της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού (1960) όσο και στις δύο εκδόσεις Χρ. Ανδρέου (1987 και 2002) οι στίχοι είναι 78: στην έκδοση της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού απουσιάζει ο στ. 59, ενώ στις εκδόσεις Χρ. Ανδρέου έχουν συνενωθεί το α' ημιστ. του στ. 56 και το β' ημιστ. του στ. 57 (και παραλείπονται το β' ημιστ. του στ. 56 και το α' ημιστ. του στ. 57)!

Σε σχέση με τη δημοσίευση του ποιήματος στη Σάλπιγγα, στα Ποιήματα υπάρχουν τρεις λεκτικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες δεν αποτελούν μέρος της συνειδητής επεξεργασίας που έκανε ο Β.Μ. Πιο συγκεκριμένα, στους στ. 19 («με το άνω σε χαδεύουν, με το ένα σε μυρόννουν»), 20 («και με τ' άλλο σε βυθίζουν εις λεκάνην τρομεράν») και 29-30 («όσπρια, κρασί και κρέας να 'ναι μόνον η τροφή μας, / και να τρώμεν κι εμείς ό,τι έτρωγαν οι πρόγονοί μας») οι λέξεις με αραιογραμμένα στοιχεία αλλοιώνουν τα νοηματικά συμφραζόμενα των στίχων, επειδή, κατά την ετοιμασία των Ποιημάτων του 1911, και, προφανώς, λόγω εκδοτικής αβλεψίας, έχουν «αντικαταστήσει» τις ορθές λέξεις της πρώτης δημοσίευσης του ποιήματος, δηλαδή εκείνες που είχε πραγματικά επιλέξει ο ίδιος ο ποιητής. Έτσι, με βάση τη δημοσίευση στη Σάλπιγγα, στον στ. 19: «άνω» = «ένα» στον στ. 20: «τρομεράν» = «βρομεράν» και στον στ. 30: «και» = «ναι,». Στις μεταγενέστερες εκδόσεις του Β.Μ. έχει διορθωθεί μόνο η πρώτη περίπτωση («άνω» = «ένα»), πιθανότατα γιατί το αισθητήριο του επιμελητή της έκδοσης της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού λειτούργησε σωστά.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι σε μια μελλοντική έκδοση του «Γάμου» πρέπει να συνυπολογιστούν και οι δύο δημοσιευμένες μορφές του ποιήματος: είτε εκδίδοντας (και αποκαθιστώντας) τη δεύτερη δημοσίευση με ένα λεπτομερές κριτικό υπόμνημα, στο οποίο να καταγράφονται και όλες (οι πρώτες) επιλογές του Β.Μ., είτε εκδίδοντας και τις δύο μορφές του πάντως, όποια επιλογή και αν ακολουθηθεί, πρέπει να ληφθεί υπόψη και η αυτόγραφη μορφή του ποιήματος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Με την υπογραφή αυτή υπάρχουν στη Σάλπιγγα και διάφορες σατιρικές δημοσιεύσεις γραμμένες σε πεζό λόγο. Επομένως, είναι καλό στο μέλλον να εξεταστεί τελεσίδικα κατά πόσον οι δημοσιεύσεις αυτές ανήκουν είτε στον Β.Μ. είτε στον πρώτο συντάκτη της εφημερίδας, τον Στ. Χουρμούζιο, χωρίς, όμως, να αποκλείεται η πιθανότητα να έχει χρησιμοποιηθεί η ίδια υπογραφή (σε διαφορετικά, βέβαια, κείμενα) και από τους δύο.

2. Η ανα-δημοσίευση παλιότερων ποιημάτων του Β.Μ. στην έκδοση του 1911 παρατηρείται και σε άλλα ποιήματά του. Εξάλλου, σε υποσημείωση, μετά το τέλος του ποιήματος «Ελλάς και Ευρώπη», διευκρινίζεται ότι «το άνω ποίημα καθώς και άλλα, [...] εδημοσιεύθησαν [αρχικά] εις την εν Λεμεσώ εφημερίδα Σάλπιγγα» (Ποιήματα, σ. 72).

3. Πρέπει να σημειωθεί ότι το ποίημα αυτό σώζεται και σε αυτόγραφη μορφή και απόκειται, μαζί με άλλα ποιήματα του Β.Μ., στο πλούσιο αρχείο του Α. Ιντιάνου. Μια πρώτη εξέταση του αυτογράφου αυτού δείχνει ότι πρέπει να γράφτηκε μετά την πρώτη δημοσίευση στη Σάλπιγγα και πριν από τη δεύτερη δημοσίευση στα Ποιήματα, διότι σε αυτό περιλαμβάνονται όχι όλες, αλλά μερικές από τις συνειδητές προσθαφαίρεσεις-αλλαγές που έκανε στο ποίημα ο Β.Μ., και τις οποίες ενσωμάτωσε αργότερα στη δεύτερη δημοσίευσή του· δηλαδή στο αυτόγραφο αυτό, το οποίο αποτελείται από 74 στίχους, φαίνεται η εξελι-

κτική πορεία της επεξεργασίας του ποιήματος, αφού αποτελεί ενδιάμεσο σταθμό ανάμεσα στις δύο εκδομένες μορφές του.

4. Ας μην ξεχνάμε ότι στην εισαγωγή των *Ποιμάτων* του 1911 ο Χρ. Χουρμούζιος ξεκαθαρίζει ότι η έκδοση έγινε βιαστικά, «εσπευσμένα» (σ. β').

5. Βασίλη Μιχαηλίδη: *Ποιήματα*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Λεμεσού, Κύπρος 1960, σσ. 82-83· Βασίλης Μιχαηλίδης: *Άπαντα*, τ. Β', Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία 1987 (α' έκδοση), σσ. 101-102 και 2002 (β' έκδοση, «συμπληρωμένη και βελτιωμένη»), σσ. 117-118· Βασίλη Μιχαηλίδη: *Ποιήματα. Η έκδοση του 1911. Μια ανάγνωση από τον Κώστα Βασιλείου*, Αιγαίον 2007, σσ. 204-206 (βλ., επίσης, και Βασίλη Μιχαηλίδη: *Εκλογή από το ποιητικό του έργο*, ό.π., σσ. 157-159). Το οξύμωρο είναι ότι η πρώτη δημοσίευση του ποιήματος στη Σάλπιγγα σημειώνεται σε όλες τις παραπάνω εκδόσεις.

6. Μάλλον πρόκειται για γλωσσοπλαστία του ποιητή, αφού η λέξη αυτή δεν υπάρχει στα λεξικά, ούτε ταιριάζει με κάποιο από τα έγγραφα που καταχωρίζονται στη διαδικτυακή μηχανή αναζήτησης «Google».

7. Πάντως, ο Γ. Κατσούρης ενισχύει την άποψη για τον βιωματικό χαρακτήρα του ποιήματος, αφού υποστηρίζει ότι «Ο γάμος» αποτελεί «μια έμμεση δημόσια απολογία για την προσωπική του περίπτωση, την αποτυχία του να [παντρευτεί και να] φτιάξει οικογένεια [...]» (Γ. Κατσούρης, Βασίλης Μιχαηλίδης, *η ζωή, η προσωπικότητα και το έργο του*, τ. Α', Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία 2002, σ. 134).

8. Αναφέρουμε τρία μόνο ενδεικτικά παραδείγματα τέτοιων αλλαγών: «εις τον άνεμον ας λείψουν και από τα δύο φύλλα» (α' δημοσ., στ. 6), αλλά «εις τον διάβολον ας λείψουν και από τα δύο φύλλα» (β', στ. 6)· «διά τους οποίους είναι κρίμα η παιδοποιΐα» (α', στ. 26), αλλά «διά τους οποίους είναι κρίμα η τεκνοποιΐα» (β', στ. 26)· «και τον νευρισμόν μας πάλιν ο Θεός τακτοποιήση» (α', στ. 33), αλλά «και τα νεύρα μας ως πρώτα ο Θεός τακτοποιήση» (β', στ. 33).

Κυριάκος Ιωάννου



Μικρό πραγματολογικό (reale) στόν Παπαδιαμάντη

Ο ποιητής Στρατής Πασχάλης με ρώτησε πρόσφατα τί ακριβώς είναι ή κνήμη τοῦ «Ἕλληνοσ γίγαντοσ» καί τό «τσαρούχι του» γιά τά όποια γίνεται λόγος στή Φόνισσα. Παραθέτω τό σχετικό απόσπασμα:

Ἐπῆγαν όμοῦ, αἱ δύο γραῖα [ή Φραγκογιαννού καί ή Πορταΐταινα], κ' ἔμειναν εἰς Χαλκίδα τρεῖσ μήνασ, κατοικοῦσαι εἰσ τρώγλην, εἰσ ἕνα τουρκόσπιτον – κοντά εἰσ τά Ἐβραϊκά, παρὰ τήν Ἄνω Πύλην τοῦ φρουρίου (...)

Ἄλλά δίς ἤ τρίσ τῆσ ἔβδομάδοσ διά τῆσ Ἄνω Πύλησ τοῦ φρουρίου ἐξήρχοντο κ' ἔβλεπαν κρεμάμενα ἐκεῖ, εἰσ τόν σκοτεινόν πυλῶνα, τήν κνήμην τοῦ «Ἕλληνοσ γίγαντοσ», καί τό «τσαρούχι» του, τεραστίου μεγέθοσ, ἐπιφυλαττόμεναι, όταν θά ἐπανεκαμπτον μέ τό καλόν εἰσ τήν πατρίδα, νά διηγῶνται κ' αἱ δύο τό πρᾶγμα εἰσ τά ἐγγόνια των» (Ἄπαντα, 3.451.22-24 καί αὐτόθι 32-36 ἕωσ 452.1).

Στήν *Ἱστορία τῆσ Νήσου Εὐβοίασ* τοῦ Κωνσταντίνου Α. Γουναρόπουλου (Θεσσαλονίκη 1939) γράφονται τά ἑξῆσ:

Ἐπί τοῦ όρόφου τῆσ Ἄνω Πύλησ ἦσαν ἐξηρητημένα μέχρι τοῦ 1882, πλευρά όστοῦ τρίπηχοσ καί υπόδημα ξύλινον μέγα, ἄτινα, κατά τήν ἐγχώριον παράδοσιν, ἀνήκον τοῖσ πρώτοισ ἀνθρώποισ ἢ ἀνδρείφ τινί, καταβληθέντι υπό Τούρκων (σ. 80).

Ἄσ προστεθοῦν δύο ἀκόμη μαρτυρίεσ, πού ἀντλῶ από τόν τόμο *Μελέτεσ καί ἄρθρα* τοῦ Ι. Θ. Κακριδῆ (Θεσσαλονίκη 1971):

Α': Οἱ παλαιοί Ἕλληνεσ ἦσαν ψηλοί σάν τίσ ψηλότερεσ λεῦκεσ (...).

Β': (‘Ο μπάμπας Πρόδρομος ιστορεί πώς βρήκε κάποια μέρα έναν παλιό σκελετό:’) Είχε μιά κολοκύθα (=κρανίο) νά, ἴσαμ’ έναν τενεκέ! Κάτι ἀρίδες, οὐ! δύο πῆχες (καί ἀνοίγει ὅσο μπορεῖ τὰ χέρια του).¹

Στήν πραγματικότητα, κατά τούς παλαιοντολόγους καί ἀρχαιολόγους, πρόκειται γιά μνηριαῖα ὅσῳ μεγαλόσωμων προϊστορικῶν θηρίων.²

Ὁ Παπαδιαμάντης, πού ἔζησε στή Χαλκίδα (1867-1869) ὡς μαθητής τῆς πρώτης καί δευτέρας τάξης Γυμνασίου, ἀσφαλῶς εἶδε στήν Ἄνω Πύλη τοῦ φρουρίου – καλύτερα Κάστρου, γιά νά μή γίνεται σύγχυση μέ τό φρούριο τοῦ Καραμπάμπα – ὅσα καί ἡ γραῖα Χαδούλα καί ἡ Πορταῖταινα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὁ Ι. Θ. Κακριδής ἀρτυρεῖ τήν πρώτη μαρτυρία ἀπό τίς Παραδόσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ τοῦ Ν. Γ. Πολίτου, 1,52, ἀρ. 89, καί τή δεύτερη ἀπό καταγραφή ἀδημοσίευτη τοῦ Μανόλη Ἀνδρόνικου.

2. Τό τεράστιο τσαρούχι, κατά τόν Παπαδιαμάντη, ἦ μέγα ξύλινον ὑπόδημα, κατά τόν Γουναρόπουλο, προφανῶς κατασκευάστηκε γιά νά συνοδεύει τό «τρίπηχον ὄστουν».

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος



Μικροκαβαφικά: περί μονογραφῶν καί υπογραφῶν

Ὁ Κωνσταντῖνος Καβάφης ἀναχωρεῖ ἀπό τήν Αλεξάνδρεια τόν Ιούλιο τοῦ 1882 γιά τήν Κωνσταντινούπολη, γιά νά ἐπιστρέψει στή γενέτειρα πόλη του τόν Οκτώβριο τοῦ 1885 ὡς Κωνσταντῖνος Φωτιάδης Καβάφης. Πολλά ἔχουν γραφτεῖ καί αρκετές υποθέσεις ἔχουν γίνεῖ σχετικά με τούς λόγους πού ὁ Καβάφης υιοθέτησε ἀρχικά τό ἐπίθετο του ἐκ μητρὸς παππού τοῦ Φωτιάδη, τό ἐγκατέλειψε στή συνέχεια καί ὅτε ἀκριβῶς τό ἐπράξε αὐτό. Δυστυχῶς πολλά λάθη ἔχουν γίνεῖ καί ντοκουμέντα ἔχουν παρερμηνευτεῖ, ἠθελημένα ἢ ἀθέλητα, γιά νά προσαρμοστούν σέ θεωρίες καβαφικῶν μελετητῶν. Εἰς τὸ ἐξέτασω τήν ἐξέλιξη τῶν μονογραφῶν καί υπογραφῶν τοῦ Καβάφη, πού ἐγέναν ἀπό τόν ἴδιο με τόν δικό του γραφικό χαρακτήρα καί ὅπως μαρτυροῦνται καί διασώζονται μέσα στα βιβλία τῆς βιβλιοθήκης του.

Τό ἀρχικό, σοβαρότερο λάθος γίνεται ἀπό τόν Μιχάλη Περίδη, ὁ ὁποῖος στή γνωστή μελέτη του γιά τόν Καβάφη ἀναφέρει ὅτι:

Στο ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου τῆς βιβλιοθήκης ἐνός βιβλίου του, ἐπιγραφόμενο «Τα μετὰ τὴν Ἄλωσιν», ὑπὸ Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, διαβάζομε τὴν ἰδιόχειρο μνεῖα: «Κωνσταντῖνος Φωτ. Καβάφης, 5 Νοεμβρίου 1884 ἐν Κων/πόλει».¹

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅμως ὅτι στο συγκεκριμένο βιβλίο ὑπάρχει μόνο ἡ υπογραφή τοῦ Μιχαήλ Παππαλαμπρινούδη, Κωνσταντινουπολίτη συγγενῆ τοῦ ποιητῆ βέβαια, συζύγου μίας ἀδελφῆς τῆς μητέρας του, καί ὄχι ἡ ἰδιόχειρη υπογραφή τοῦ ποιητῆ. Το βιβλίο ἔχει σωθεῖ καί ἔχει καταγραφεῖ με τὸν ἀριθμὸ 3.301 στή Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφης: Ὑψηλάντης, Ἀθανάσιος Κομνηνός, Ἐκκλησιαστικῶν καί πολιτικῶν εἰς δώδεκα, βιβλίον Η', Θ', καί Ι', ἦτοι τα μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453-1789) (Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς ἱεράς μονῆς τοῦ Σινά). Ἐπιμ. Γερμανός Αφθονίδης, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, Τυπογρ. Ι.Α. Βρετοῦ, 1870.² Τὴν ἴδια λαθασμένη πληροφορία τοῦ Περίδη ἐπαναλαμβάνει καί ὁ Στρατῆς Τσίρκας, ὅταν θέλει νά ἐρμηνεύσει τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἐπιθέτου.³

Από τη σωζόμενη αλληλογραφία του Καβάφη, διαπιστώνω ότι η πρώτη φορά που χρησιμοποιείται το επίθετο Φωτιάδης – δηλαδή το επίθετο του εκ μητρός παππού του – είναι σε επιστολή που ο αδελφός του John⁴ τού στέλνει από την Αλεξάνδρεια, στις 7.8.1882. Εκεί τον αποκαλεί Constantine Fotiadè. Το επίθετο ξαναεμφανίζεται στην επιστολή της 8.3.1883, όπου και πάλι ο John τον προσφωνεί «My dearest Constantine Fotiadè». Όμως σε επιστολές που ο John τού στέλνει από το Ramleh, στις 18.12.1883, και από την Αλεξάνδρεια, στις 27.5.1884, 19.8.1884, 27.8.1884, 2.9.1884, 21.10.1884, 30.12.1884, 3.1.1885 και 10.2.1885, ο παραλήπτης γίνεται Constantine F. Cavafy Esquire ή ο C.F. Cavafy Esquire ή απλώς C.F. Cavafy (η τελευταία προσφώνηση σε 3 επιστολές: 11.3.1884, 2.5.1885 και 23.8.1885). Ο αδελφός του John άλλοτε υπογράφει περιπαικτικά Johannisberg ή Ιωάννης-Κωνσταντίνος Καβάφης ή J.C.C. Βέβαια η αδελφική αγάπη του John προς τον Βενιαμίν της οικογένειας, τον Κωστάκη, τον ωθεί να δώσει στον αδελφό του τον αγγλίζικο τίτλο τιμής του Esquire (αξιότιμος κύριος, λογιότατος), τίτλος που επιφυλάσσεται κυρίως για δικηγόρους ή αποφοίτους πανεπιστημίου, ενώ ο Κωνσταντίνος Καβάφης ζήτημα είναι αν είχε αποφοιτήσει από το Γυμνάσιο. Μας έχει σωθεί και η μαρτυρία του φίλου του Στέφανου Σκυλίτση, σε επιστολή που του στέλνει από την Αλεξάνδρεια στις 25.12.1883, όπου τον αποκαλεί «you most devoted or affectionate friend C. F. Cavafy»,⁵ όταν παρατηρεί την προσθήκη του αρχικού Φ. στο όνομα του φίλου του.

Όταν δημιουργήθηκε η ηλεκτρονική καταλογογραφική καρτέλα για την περιγραφή των διασωθέντων βιβλίων στη Βιβλιοθήκη του Κ.Π. Καβάφη, δημιουργήθηκε και ένα ειδικό πεδίο για να γίνει εκεί η μνεία των υπογραφών ή μονογραφών που έγιναν με το χέρι του ίδιου του Καβάφη μέσα στα βιβλία του. Από τα 966 διασωθέντα βιβλία του Καβάφη, τα 16 έχουν μονογραφή και τα 42 υπογραφή. Η μονογραφή ή υπογραφή είναι άλλοτε σε ελληνικό ή λατινικό αλφάβητο και δεν συναρτάται πάντα με το αν το βιβλίο είναι γραμμένο σε ελληνική ή σε άλλη γλώσσα. Επίσης διαπιστώθηκε ότι σε μερικές υπογραφές ή μονογραφές ο ίδιος ο ποιητής είχε αλλάξει το μεσαίο γράμμα της υπογραφής του από F. σε P. (δεν υπάρχουν αλλαγές από Φ. σε Π.). Δυστυχώς δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί τότε έγινε η διόρθωση, αφού καλά καλά δεν είναι δυνατή η διαπίστωση τότε αγοράστηκε και διαβάστηκε το βιβλίο ή αν η αλλαγή έγινε μια και έξω ή σταδιακά ή και κατά περίπτωση. Παρ' όλα αυτά, μερικές χρήσιμες πληροφορίες μπορούν να εκμαιευτούν, γιατί πάλι ο ίδιος ο Καβάφης σημείωνε μια χρονολογία μέσα στα βιβλία του. Είναι μια ένδειξη που δηλώνει πότε αγοράστηκε ή και πότε διαβάστηκε ένα βιβλίο, καθώς κάποτε δηλώνεται από τον ίδιο τον Καβάφη και ο τόπος αγοράς του βιβλίου, ή υπάρχουν ενδείξεις μέσα στο βιβλίο για την πόλη προέλευσής του, π.χ. ετικέτες ή σφραγίδες βιβλιοπωλείων. Ως terminus post quem για χρονολόγηση λαμβάνεται πάντα υπ' όψιν το έτος έκδοσης του βιβλίου, και αν έχουμε πληροφορίες για το πότε αγοράστηκε ή διαβάστηκε το βιβλίο, ή αν γίνεται μνεία ή αν υπάρχει πληροφορία για τον τόπο αγοράς του βιβλίου, αυτές είναι ισχυρότερες αποδείξεις για τη χρονολόγηση του βιβλίου. Παρατηρήθηκε επίσης ότι, όταν σ' ένα βιβλίο δεν αναγράφεται το έτος έκδοσης, τότε ο Καβάφης τείνει να βάζει χειρόγραφα τη χρονολογία μέσα στο βιβλίο.



Κ. Π. Καβάφης
Σχέδιο του David Levine

Το παλαιότερο βιβλίο στο οποίο υπάρχει η μονογραφή CFC είναι του 1825· είναι προφανές ότι το βιβλίο θα αποκτήθηκε αργότερα. Ακολουθεί ένα του 1875 με τη μονογραφή ΚΦΚ και την ένδειξη Κωνσταντινούπολη· είναι προφανές ότι το βιβλίο θα αποκτήθηκε αργότερα, γιατί ο Καβάφης έμεινε στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο 1882-1885. Σε βιβλία με χρόνο έκδοσης το 1884 έχουμε δύο βιβλία με τη μονογραφή CFC και άλλα δύο με τη μονογραφή CPC. Αλλά, όπως δηλώθηκε παραπάνω, δεν γνωρίζουμε πότε αποκτήθηκαν αυτά τα βιβλία. Τελευταία φορά που εμφανίζεται η μονογραφή ΚΦΚ είναι το 1888 με την επιπλέον ένδειξη Αλεξάνδρεια. Σε ένα βιβλίο στο οποίο δεν αναγράφεται έτος έκδοσης αλλά ο Καβάφης το χρονολογεί 1895 και σημειώνει ως τόπο την Αλεξάνδρεια, η μονογραφή είναι CPC. Το ίδιο συμβαίνει και σε βιβλίο με έτος κυκλοφορίας το 1896, αλλά που αγοράστηκε από τον Καβάφη στο Παρίσι και που το χρονολογεί στα 1897, δηλαδή όταν βρίσκονταν εκεί για διακοπές μαζί με τον αδελφό του John. Η μονογραφή ΚΠΚ εμφανίζεται σε βιβλίο χωρίς έτος έκδοσης, αλλά χρονολογημένο από τον ίδιο στα 1901. Για τελευταία φορά εμφανίζεται η μονογραφή CPC σε βιβλίο που πρωτοκυκλοφόρησε το 1892, αλλά ανατυπώθηκε το 1903. Το βιβλίο είναι μια κλασική αστυνομική ιστορία, *A Study in Scarlet* του Conan A. Doyle (Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφης, αρ. 7.27). Το βιβλίο αγοράστηκε από το βιβλιοπωλείο του Ελευθερουδάκη στην Αθήνα, προφανώς όταν ο Καβάφης πραγματοποίησε το δεύτερό του ταξίδι στην Αθήνα.

Βιβλία που έχουν την πλήρη υπογραφή Κ.Φ. Καβάφης ή εναλλακτικά C.F. Cavafy ή Κ.Π. Καβάφης ή C.P. Cavafy είναι 44. Από τις 26 υπογραφές όπου εμφανίζεται το αρχικό Φ., ο Καβάφης διορθώνει σε Π. μόνο τις 6 και μία μάλιστα με μελάνι! Επειδή το δείγμα είναι μεγαλύτερο, ελπίζω να βοηθήσει να δούμε με μεγαλύτερες λεπτομέρειες την εξέλιξη της υπογραφής. Η υπογραφή C.F. Cavafy εμφανίζεται για πρώτη φορά σε βιβλίο του 1828 και εδώ είναι προφανές ότι το βιβλίο αγοράστηκε αργότερα. Σε βιβλίο χωρίς χρονολόγηση σώζεται η υπογραφή Κ.Φ. Καβάφης και γίνεται η διόρθωση σε Κ.Π. Καβάφης. Αυτό είναι 1 από τα 6 βιβλία όπου διαπιστώνεται η διόρθωση του επιθέτου και μάλιστα με μελάνι για να είναι εμφανής η αλλαγή. Μαρτυρημένα βλέπουμε ότι το Π. στην υπογραφή αρχίζει να εμφανίζεται σε ένα βιβλίο χωρίς χρονολόγηση, όπου όμως ο ίδιος ο Καβάφης σημειώνει ότι αγοράστηκε (bought) το 1895. Ας σημειώσουμε ότι το Π. στην μονογραφή εμφανίζεται πρώτη φορά σε βιβλίο τυπωμένο το 1863, έτος γεννήσεως του ποιητή, άρα και αυτό το βιβλίο αγοράστηκε και διαβάστηκε πολύ αργότερα. Σε βιβλίο, επίσης χωρίς έτος έκδοσης, αγορασμένο και αυτό κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στο Παρίσι, υπάρχει η υπογραφή C.P. Cavafy που εναρμονίζεται, όπως είδαμε, και με τη παρουσίαση της μονογραφής CPC. Η διόρθωση που προκαλεί τη μεγαλύτερη εντύπωση είναι εκείνη που γίνεται στο βιβλίο του Alexis Pierron, *Histoire de la littérature romaine* (Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφης, αρ. 8.262), το οποίο μάλιστα είναι δεμένο και με χρυσά γράμματα, όπου παρατηρούμε ότι κάποιος προσπάθησε να εξαφανίσει ξύνοντας το αρχικό F. στη ράχη του βιβλίου. Ένα άλλο βιβλίο με χειρόγραφη σημείωση του Καβάφη που προκαλεί τη προσοχή μας είναι η αγγλική μετάφραση του βιβλίου του Ιταλού Alessandro Manzoni, *The Betrothed lovers (I promessi sposi)* (Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφης, αρ. 7.86). Εδώ συναντούμε μια περίεργη σημείωση, ωσάν ο ίδιος ο Καβάφης να γράφει μια αφιέρωση στον εαυτό του: “Wishing you a merry Christmas and a happy New Year. CF Cavafy”. Το βιβλίο κυκλοφόρησε το 1893, αλλά ο ίδιος ο Καβάφης το 1895 αλλάζει το F. σε P. Και τω όντι από το 1895 διαπιστώνουμε ότι ο

Καβάφης δεν μεταχειρίζεται πλέον το αρχικό Φ., δηλαδή Φωτιάδης, μέσα στα βιβλία του ή το διορθώνει σε Π., Πέτρος, το όνομα του πατέρα του.

Διάφορες θεωρίες υπάρχουν για την αλλαγή του ονόματος: ότι δηλαδή ο Καβάφης απέρριψε το επίθετο του παππού του, επειδή στη διαθήκη του δεν του άφησε κάποιο περιουσιακό στοιχείο. Ας σημειωθεί όμως ότι ο παππούς Γεώργιος Φωτιάδης πέθανε στις 16 Ιανουαρίου 1896 στην Κωνσταντινούπολη. Διατυπώθηκαν επίσης απόψεις ότι κράτησε το μητρικό επίθετο της μητέρας του – Φωτιάδης – μέχρι τον θάνατό της, (4.2.1899) για να μην τη στενοχωρήσει. Ούτε αυτό όμως ισχύει, αφού είδαμε ότι οι αλλαγές στις υπογραφές και μονογραφές γίνονται πριν από αυτές τις δυο χρονολογίες. Ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος στη μνημειώδη *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη*⁶ παρατηρεί ότι ο Καβάφης τον Μάιο του 1896 δημοσιεύει το ποίημα «Ωδή και ελεγεία των οδών» με το μεσαίο Φ. και ότι αυτή είναι η τελευταία φορά που εμφανίζεται σε ποίημα, ενώ τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου το ποίημα «Τα δάκρυα των αδελφών του Φαέθοντα» δημοσιεύεται με την υπογραφή Κωνστ. Καβάφης. Μήπως όμως και κάποια άλλη διεργασία γίνεται και ίσως πρέπει να τη συνδυάσουμε με το εξομολογητικό ποίημα «Μέρες του 1896» (Εξυτελείσθη πλήρως. Μια ερωτική ροπή του / λίαν απαγορευμένη και περιφρονημένη / (έμφυτη μολοντούτο) υπήρξε η αιτία), δημοσιευμένο όμως το 1925, διεργασία που να δηλώνει μια αλλαγή στην ταυτότητα; Αλλά πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε το ότι τον Μάρτιο του 1897, ενώ έχει δημοσιεύσει σε περιοδικά ποιήματά του και το πρώτο του τετρασέλιδο «Τείχη» με το όνομα Κωνστ. Καβάφης, δημοσιεύει το πεζό κείμενο «Μία σελίς της Τρωικής ιστορίας» με τα αρχικά ΚΦΚ; Τελευταία φορά, όπως παρατηρεί ο Δ. Δασκαλόπουλος, που εμφανίζεται το αρχικό Φ. σε πεζό κείμενο.

Δυστυχώς γράμματα του Κωνσταντίνου προς τον αδελφό του John ή προς τους φίλους του Ράλλη, Σκυλίτση και Ροδοκανάκη δεν έχουν διασωθεί ώστε να μας δώσουν το σκεπτικό της πρόθεσής του να ενσωματώσει στην υπογραφή του και το πατρώνυμο της μητέρας του, και έτσι θα μείνουμε με την απορία. Δεν ξέρω πόσο θεμιτό και τεκμηριωμένο θα είναι να υποθέσουμε ότι ο Κωνσταντίνος Καβάφης βρήκε μια πατρική φυσιολογία στη μορφή του παππού του. Στην Κωνσταντινούπολη την ίδια εποχή μαζί του ζούσαν και τα αδέρφια του Παύλος και Αλέξανδρος. Ο Αλέξανδρος ειδικά διάβαζε και σχολίαζε, με διαφορετικό τρόπο, σχεδόν τα ίδια βιβλία με τον Κωνσταντίνο, όπως διαπιστώνουμε από την αλληλογραφία του John, αλλά κανένας δεν παρουσίασε σε διασωσμένες μαρτυρίες αυτόν τον ιδιαίτερο δεσμό με τον παππού τους. Ο ίδιος ο Καβάφης γράφει στη *Γενεαλογία* το «Ο παρών συγγραφέας [=Κωνσταντίνος Π. Καβάφης] έχει πολύ αχνή ανάμνησή του [= του πατέρα του],⁷ παρ' ότι όταν πέθανε ήταν 9 ετών. Αλλά μας μένει και η απορία γιατί εγκατέλειψε αυτό το επίθετο. Ο χρόνος αλλαγής στον τρόπο υπογραφής / μονογραφής μπορεί να ταλαντεύεται μεταξύ 1895 και 1897, αλλά είναι γεγονός ότι μετά το 1897 το όνομα Φωτιάδης εξαφανίζεται από την υπογραφή και γίνονται πειραματισμοί στην υπογραφή μεταξύ Κωνστ. Καβάφη ή Κωνσταντίνος Καβάφης για να προστεθεί το Π. (Πέτρου) και η υπογραφή να σταθεροποιηθεί και να γίνει Κ.Π. Καβάφης –όνομα με το οποίο αναγνωρίζουμε σήμερα την ποιήσή του.

Αυτή η υπογραφομανία και χρονολαγνία θα έχει αξία μόνο αν μπορούμε να τη συνδέσουμε με το δημιουργικό έργο του Καβάφη και όχι αν τη δούμε μόνο σαν μια ξερή βιογραφική πληροφορία. Αν δούμε πόσα λίγα ποιήματά του προ του 1897 έχουν δια-

σωθεί και συμπεριληφθεί στον «Κανόνα», αν δεν τα έχει ολοσχερώς καταστρέψει, ξαναεπεξεργαστεί ή τοποθετήσει σε φακέλους για να γίνουν τα «Αποκηρυγμένα», «Τα Κρυμμένα» ή «Ατελή» – τα πεζά που είχε γράψει μέχρι τότε, και αργότερα, ποτέ δεν ασχολήθηκε να τα συγκεντρώσει, να τα διορθώσει και να τα εκδώσει συγκεντρωτικά –, ίσως διαπιστώσουμε μια αργή διεργασία στην αποδοχή της δημιουργίας από τον ίδιο πρώτα τον ποιητή, ώστε να ακολουθήσει μετά η δημοσιοποίησή τους στο κοινό. Η αλλαγή του επιθέτου του ίσως σηματοδοτεί και μια αλλαγή στην ποιητική του δημιουργία. Στο ποίημα «Το πρώτο σκαλί», το οποίο θεωρώ και αυτοβιογραφικό του Καβάφη, γραμμένο το Φεβρουάριο του 1895 και δημοσιευμένο το 1899, το οποίο περιλαμβάνει και στον «Κανόνα», ο νέος ποιητής Ευμένης, παραπονιούνται εις τον Θεόκριτον (υπαρκτό ποιητή Συρακούσιο που έζησε και στην Αλεξάνδρεια, και πιστεύω ότι ο νέος ποιητής είναι ο ίδιος ο Καβάφης) ότι «*Τώρα δυο χρόνια πέρασαν που γράφω/ κ' ένα ειδύλλιο έκαμα μονάχα*», για να τον παρηγορήσει ο έμπειρος ποιητής και να του πει «*Εδώ που έφτασες, λίγο δεν είναι τόσο που έκαμες, μεγάλη δόξα*». Ή, πάλι, στο ποίημα «*Ούτος εκείνος*» που γράφτηκε το 1898 και δημοσιεύτηκε το 1909, το οποίο και αυτό θεωρώ αυτοβιογραφικό, αναφέρεται ότι ο άγνωστος που γράφει πολλά έχει γράψει ογδόντα τρία / ποιήματα εν όλω. Αλλά αν δούμε ότι αυτό είναι το 22ο ποίημά του που συμπεριλαμβάνει στον «Κανόνα», αναρωτιόμαστε τί έγιναν τα άλλα 61 ποιήματα. Πιθανότατα να τα κατέστρεψε και να άρχισε να δημιουργεί με τη νέα του ταυτότητα την ποίηση που τον ικανοποιούσε απόλυτα, έχοντας βρει οριστικά τη φωνή του. Είναι σχεδόν παραδεκτό από τους ερευνητές του καβαφικού έργου ότι από το 1903 και εξής ο Καβάφης γράφει την ποίηση που θέλει, και παρατηρούμε στα βιβλία του ότι μετά το 1903 δεν υπάρχουν μονογραφές ή υπογραφές μέσα στα βιβλία του. Η ταυτότητά του και το όνομά του έχουν αποκρυσταλλωθεί.

Πιστεύω ότι πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί, όταν προχωρούμε σε συμπεράσματα για την ποίηση και τη ζωή του Καβάφη, χωρίς να λαμβάνουμε υπ' όψιν μας την αργή ζύμωση και δημιουργία του ποιητικού του έργου. Στο ποίημα που ανέφερα παραπάνω («*Μέρες του 1896*») ο ίδιος ο Καβάφης μας ειδοποιεί ότι η κοινωνία συσχετιζε κοντά...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μιχάλης Περίδης, *Ο Βίος και το έργο του Κωνστ. Καβάφη*, Αθήνα, Ίκαρος, 1948 σ. 43.
2. Βλ. *Η Βιβλιοθήκη Κ.Π. Καβάφη*. Καταγραφή και επιμέλεια Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, Αθήνα, Αρχείο Καβάφη/Ερμής, 2003 σ. 45. Βλ. τώρα και www.kavafis.gr/archive/library.list.asp.
3. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα, Κέδρος, 1971, σ. 149.
4. Για τη μεταγραφή των επιστολών βλ. John Cavafy, *Letters* στην ηλεκτρονική σελίδα <http://www.kavafis.gr/archive/texts/list.asp?cat=11>.
5. Μ. Περίδης, *ό.π.*, σ. 35.
6. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Κ.Π. Καβάφη 1886-2000*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003, σσ. 56, 57.
7. Βαγγέλης Καραγιάννης, *Σημειώσεις από τη γενεαλογία του Καβάφη, και ομοίωτη αναπαραγωγή του χειρογράφου της «Γενεαλογίας»*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1983, σ. 110.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού



Κοραής και Κ. Π. Καβάφης: Μικρές συγγένειες

Παρά το γεγονός ότι στη βιβλιοθήκη του Κ. Π. Καβάφη¹ δεν έχει διασωθεί κανένα βιβλίο του Κοραή και στον Πίνακα ονομάτων των *Πεζών*² πάλι το όνομα του Κοραή δεν εμφανίζεται, ο Κ. Π. Καβάφης ήταν γνώστης του έργου του και της γλωσσικής θεωρίας του.³ Μέχρι να εκδοθούν τα αναλυτικά λήμματα του «Λεξικού» που είχε δημιουργήσει ο Καβάφης και να διαπιστώσουμε σε πόσες από τις 530 λέξεις του Λεξικού παραπέμπει στον Κοραή, θα αρκεστούμε στη διαβεβαίωση του Γ. Π. Σαββίδη ότι παραπέμπει « [σ]τα Άτακτα του Κοραή».⁴

Αυτό που προξενεί εντύπωση είναι όταν βλέπουμε ονόματα στον πίνακα συνδρομητών της ελληνικής εμπορικής κοινότητας της Αγγλίας για την έκδοση των έργων του Κοραή, τα οποία έχουν συγγενική σχέση με τον Κ. Π. Καβάφη ή κάποτε είχαν συνταίριαστεί με τον πατέρα του για να δημιουργήσουν εμπορικούς οίκους, όπως, π.χ., ο Ν. Θωμάς (εξαγγλισμένα το όνομα εμφανίζεται σαν Thomas), ο οποίος ήταν σύζυγος της αδελφής του πατέρα του Πέτρου, Μαριόρας Καβάφη. Αυτός προσφέρει 2 λίρες για την έκδοση του ε' τόμου της έκδοση των *Ατάκτων* του Κοραή (Παρίσι 1835), ενώ η εταιρεία Ν. Θωμάς και συντροφία προσφέρουν 10 λίρες για τον ιδ' και άλλες τόσες για τον ε'. Αλλά η έκπληξη έρχεται με την έκδοση του 1881 στον τόμο *Αδαμαντίου Κοραή Τα μετά θανάτου ευρεθέντα συγγράμματα*, επιμέλεια δε Ανδρέου Ζ. Μάμουκα, συλλεγόμενα τε και εκδιδόμενα, Εν Αθήναις 1881, εκ του τυπογραφείου αδελφών Περρή. Εκεί βλέπουμε ότι από το Λονδίνο ο οίκος Καβάφης και Σία (αυτός είναι ο εμπορικός οίκος του θείου του Καβάφη, αδελφού του πατέρα του) δίνει 10 λίρες, συγκριτικά ο Ανδρέας Συγγρός δίνει 50. Αλλά κι από το Λίβερπουλ ο Γ. Π. Καβάφης (αυτός είναι ο μεγαλύτερος αδελφός του Καβάφη) προσφέρει 10 λίρες. Ο Γεώργιος Πέτρου γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1850 και πέθανε στην Αλεξάνδρεια τον Αύγουστο του 1900, αφού είχε επιστρέψει άρρωστος από την Αγγλία στην Αίγυπτο. Εκείνη την εποχή ο Κ. Π. Καβάφης ζούσε στην Αλεξάνδρεια, ήταν μαθητής στο Λύκειο Ερμής και έχει αρχίσει να συντάσσει ένα ιστορικό λεξικό, το οποίο δυστυχώς κάηκε μαζί με το σπίτι του το 1882 στην επανάσταση του Άραμπι.

Οπαδός του Κοραή ήταν κυρίως ο Γεώργιος Ιωάννου Καβάφης, θείος του Καβάφη, μεγαλύτερος αδελφός του πατέρα του. Ήταν κατά κάποιον τρόπο ο αρχηγός της οικογένειας. Αυτός άνοιξε τον δρόμο ώστε η οικογένεια να φύγει από την Κωνσταντινούπολη και να εγκατασταθεί στην Αγγλία. Εκεί ο θείος Γεώργιος άρχισε τη σταδιοδρομία του ως υπάλληλος στον εμπορικό οίκο Ίπλικτζη.⁵ Το επίθετο Ίπλικτζη μεταμορφώθηκε σε Ιωνίδης (Ionides) για να δηλωθεί η καταγωγή της οικογενείας από την Ιωνία, όπου είχε στην ιδιοκτησία της μια σειρά μεγάλων εμπορικών οίκων. Η οικογένεια Ιωνίδη εκτός από το εμπόριο ασχολήθηκαν και με την τέχνη. Ήταν πάτρωνες διάσημων ζωγράφων της εποχής τους, ειδικά προραφαηλιτών, και βέβαια ενίσχυσαν με τις συνδρομές τους την έκδοση των έργων του Κοραή. Επιπλέον μια κόρη και αδελφή Ιωνίδη, η Ευφροσύνη Κασσαβέτη, η οποία προσφέρει 5 λίρες, είναι χήρα Κασσαβέτη, της οποίας ο σύζυγος ήταν συνταίρος του Πέτρου Καβάφη όταν ίδρυσε τον πρώτο εμπορικό οίκο στην Αλεξάνδρεια. Ιδέα του θείου του ποιητή, Γεωργίου, ήταν να επεκτείνουν τις εμπορικές τους επιχειρήσεις στην Αίγυπτο και ο πατέρας του ποιητή να εγκατασταθεί

εκεί. Και τα υπόλοιπα βέβαια είναι ιστορία... Όταν η οικογένεια του Πέτρου Καβάφη εγκαθίσταται μετά τον θάνατό του στην Αγγλία το 1872, δέχεται βοήθεια και προστασία από τον θείο Γεώργιο. Και παρόλο που αργότερα οι εμπορικές επιχειρήσεις του Γεωργίου, αδελφού, δεν ευδοκίμησαν και φαλίρισε η εταιρεία, οι δεσμοί των δύο οικογενειών παρέμειναν στενοί. Στη γενεαλογία του Ο Καβάφης γράφει ότι ο θείος του: «Για τον Κοραή είχε πολλή υπόληψη· στην έκδοσι των “Ατάκτων” του 183... τον βρίσκω γραμμένο μεταξύ των συνδρομητών».⁶ Αλλά δυστυχώς δεν γνωρίζει ούτε αναφέρει τη συνδρομή του αδελφού του.

Αυτή η συνδρομή μας δείχνει ότι η οικογένεια του ποιητή, εκείνη την εποχή, δεν ήταν τελείως οικονομικά κατεστραμμένη και ότι κρατούσε τους δεσμούς της με την ελληνική διανόηση και τα ελληνικά γράμματα. Ας θυμηθούμε ότι ο Αλέξανδρος Σούτσος, περαστικός από την Αλεξάνδρεια το 1862, έγραψε δυο επιτύμβια για τα πεθαμένα αδέλφια του Καβάφη, τον Αλέξανδρο και την Ελένη.

Ένα άλλο κοινό σημείο επαφής μεταξύ Κοραή και Καβάφη είναι ο θαυμασμός που είχαν και οι δυο τους για τα «Πτωχοπροδρομικά» ποιήματα. Αλλά αυτό είναι ένα πεδίο που χρειάζεται μια άλλη, λεπτομερέστερη διερεύνηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη. Καταγραφή και επιμέλεια Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, Αθήνα, Αρχείο Καβάφη-Ερμής, 2003.
2. Κ. Π. Καβάφης, *Τα πεζά (1882-1931)*, επιμ. Μιχάλης Πιερής, Αθήνα, Ίκαρος, 2003.
3. Κατερίνα Γκίκα, «Μενελάου και όχι Κωνσταντίνου. Διερεύνηση της γνησιότητας κειμένου στα *Πεζά* του Κ. Π. Καβάφη», *Κονδυλοφόρος* 9 (2010) 117-140.
4. Γ. Π. Σαββίδης, *Μικρά Καβαφικά*, τ. Β', Αθήνα, Ερμής, 1987, σ. 319.
5. *Λεύκωμα Καβάφη 1863-1910*, επιμ. Λένα Σαββίδη, Αθήνα, Ερμής, 1983, σσ. 30-31.
6. Βαγγέλης Καραγιάννης, *Σημειώσεις από την γενεαλογία του Καβάφη, και ομοιότητα αναπαραγωγή του χειρογράφου της «Γενεαλογίας»*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1983, σ.105.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού



Τρία σημειώματα για τον Νίκο Νικολαΐδη

Ι. Ο «*Ηγησιακός*» Κ. Γ. Καρυωτάκης του Τίμου Μαλάνου και ο Ν. Νικολαΐδης. Από τότε που ο Καρυωτάκης τερμάτισε βίαια τη ζωή του στην Πρέβεζα το 1928, μια σειρά από συγκυρίες ευνοούν και εξωθούν στα άκρα τη βιογραφική και ψυχαναλυτική προσέγγιση του ποιητή και του έργου του – γεγονός που οδήγησε τον Φ. Κόντογλου να μιλήσει, το 1938, για «τυμβωρυχία».¹ Στα δέκα χρόνια από την αυτοχειρία του ποιητή κυκλοφορούν κατά σειρά οι εκδόσεις: Κ. Γ. Καρυωτάκη, *Άπαντα έμμετρα και πεζά*, επιμ. Τ. Άγρα, Κλ. Παράσχου και Χ. Σακελλαριάδη, 1938· Βάσου Βαρίκα, *Κ. Γ. Καρυωτάκης (Το δράμα μιας γενιάς)*, 1938· Τίμου Μαλάνου, *Ένας Ηγησιακός. Συμβολή στη μελέτη του Καρυωτάκη*, 1938. Ό,τι προέχει στις παραπάνω εκδόσεις αλλά και σε αρκετά άλλα δημοσιεύματα που εμφανίστηκαν κατά τη δεκαετία 1928-1938 είναι η ανάδειξη ενός άρρωστου, μισάνθρωπου και μισογύνη Καρυωτάκη, ο οποίος κατηγορείται επίσης για εμπορία ναρκωτικών και μαστροπεία. Παράλληλα, το ποιητικό έργο συνδέεται ασφυκτικά με βιογραφικά

στοιχεία του ποιητή, με αποτέλεσμα να προκύπτουν στενόχωρες βιογραφικές προσεγγίσεις ή παραναγνώσεις ποιημάτων του. Η νόσος του «καρυωτακισμού» καταδικάζεται επανειλημμένα (λ.χ. από τους Α. Καραντώνη και Β. Βαρίκα).² Με ανάλογο τρόπο ο Τ. Μαλάνος, ένας αξιόλογος κατά τ' άλλα κριτικός, επιχειρεί να σκιαγραφήσει το πορτρέτο ενός «άρρωστου» Καρυωτάκη, διαποτισμένου με κάμποσες δόσεις «μπωντλαρισμού» και spleen, που περιφρονούσε τις γυναίκες και δεν μπορούσε να απολαύσει τον έρωτα και τη ζωή. Ο αλεξανδρινός κριτικός προσπαθεί να εκμεταλλευτεί τη «βιογραφία» του Σακελλαριάδη ή γραπτές και προφορικές μαρτυρίες άλλων προσώπων που γνώρισαν από κοντά τον ποιητή. Από δυο επιστολές του Μαλάνου προς τον Νίκο Νικολαΐδη τον Κύπριο πληροφορούμαστε για πρώτη φορά ότι ο τελευταίος ήταν ανάμεσα στα πρόσωπα που γνώρισαν από κοντά τον Καρυωτάκη. Τον Ιανουάριο του 1938 ο επιστολογράφος πιέζει τον Νικολαΐδη και τον «ικετεύει» να του δώσει πληροφορίες και εντυπώσεις που αποκόμισε από την γνωριμία του με τον ποιητή. Πάνω απ' όλα ο Μαλάνος ενδιαφέρεται, βέβαια, να εκμαιεύσει στοιχεία για «κάποια σεξουαλική ανωμαλία ή αδυναμία» (μάλλον ομοερωτική) του Καρυωτάκη, για να στηρίξει την ψυχαναλυτική του προσέγγιση, την οποία σχεδίαζε αρχικά να γράψει με τη μορφή ενός άρθρου:

[Αλεξάνδρεια] 5.1.38

Αγαπητέ μου Νίκο,
Μόλις λάβεις τούτο μου το γράμμα, σε παρακαλώ σπεύσε να μου γράψεις απαντώντας στην ακόλουθη ερώτηση:

Φαντάζεσαι (εσύ τον εγνώρισες από κοντά, όπως μου έλεγες), φαντάζεσαι, λέγω, ότι θα μπορούσε ο Καρυωτάκης να είχε κάποια σεξουαλική ανωμαλία ή αδυναμία; Γράψε μου ό,τι άκουσες γι' αυτόν σχετικά με την ψυχολογία του. Επίσης δώσε μου τις προσωπικές σου (τις βαθύτερες, βέβαια) εντυπώσεις που απεκόμισες από τη γνωριμία του.

Ετοιμάζω ένα άρθρο γι' αυτόν και θα ήθελα να είχα τις εντυπώσεις ενός αξιόπιστου και σοβαρού προσώπου. Σε παρακαλώ κάνε μου αυτή τη χάρη.

Σ' ευχαριστώ / Τίμος

[Αλεξάνδρεια] 8.1.38

Αγαπημένο μου Νίκο,

Σου έστειλα προ ημερών ένα γράμμα και σε παρακαλούσα να μου δώσεις τις προσωπικές σου εντυπώσεις (που είναι πάντοτε βαθιές) από τη γνωριμία σου με τον Καρυωτάκη. Θυμάμαι ότι μου είχες μιλήσει σχετικά κάποτε. Επίσης γράψε μου εάν νομίζεις και συ (εγώ τουλάχιστο το πιστεύω) ότι σεξουαλικά ο άνθρωπος αυτός είχε κάτι. Ετοιμάζω μια μικρή μελέτη για την «περίπτωσή» του και θα ήθελα να βασίσω μερικά πράγματα όχι μόνο σε δικά μου συμπεράσματα μα και σ' εντυπώσεις ενός ανθρώπου στον οποίο την κρίση και τη διαίσθηση θα είχα μεγάλη εμπιστοσύνη. Όλ' αυτά που σου ζητώ κράτησέ τα μυστικά. ΣΕ ΙΚΕΤΕΥΩ όμως απάντησέ μου αμέσως.

Μ' ευγνωμοσύνη / Τίμος³

Δεν γνωρίζουμε αν ο Ν. Νικολαΐδης ανταποκρίθηκε στις παραπάνω επιστολές,⁴ ούτε έχει διασταυρωθεί από άλλη πηγή η προσωπική γνωριμία του με τον Καρυωτάκη. Επίσης, στη μονογραφία του Μαλάνου για τον Καρυωτάκη δεν δηλώνεται ο Νικολαΐδης ως πηγή πληροφοριών. Ωστόσο, το παρακάτω παράθεμα από το βιβλίο αυτό μας σταματά:

Κάποιος που τον είδε [τον Καρυωτάκη] και μίλησε μαζί του το 1927, μου έλεγε ότι του



Τίμος Μαλάνος
Σκίτσο Μ. Πήττα

έκαν' εντύπωση ο τρόπος που του έβαζε, μεταξύ περιέργων σιωπών, παράξενα ερωτήματα που μοιάζαν με απορίες μάλλον. Ήταν κι αυτός ένας καλλιτέχνης, που δεν είχε κανένα απολύτως λόγο να είν' ευχαριστημένος με τη ζωή, μα είχε βρει τον τρόπο να γεμίζει το κενό της υπάρξεώς του με τις περιέργειες ενός ανθρώπου που ξέρει να κρατιέται σ' αυτή με την ίδια επιμονή κι ασφάλεια που το μουλάρι περπατάει στην άκρη του γκρεμού. Κι έμοιαζε ο Καρυωτάκης σα να ζητούσε να του πάρει αυτό ακριβώς το μυστικό, που θα τον βοηθούσε να πιαστεί κι αυτός στην άκρη του δικού του του γκρεμού. Με δυο λόγια, έκανε την εντύπωση, μου 'λεγε ο φίλος μου, ενός ανθρώπου που ζητούσε βοήθεια.⁵

Όποιος γνωρίζει καλά τα βιογραφικά του Ν. Νικολαΐδη θα μπορούσε, ίσως, να αναγνωρίσει στο παραπάνω απόσπασμα το πρόσωπο του κύπριου-αιγυπτιώτη «καλλιτέχνη», ο οποίος είχε ταλαιπωρηθεί επανειλημμένα με προβλήματα υγείας, αλλά εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει τις δυσκολίες της ζωής με πείσμα, στωικότητα και με «περιέργειες». Η πληροφορία που δίνει ο Μαλάνος ότι ο καλλιτέχνης αυτός, που δηλώνεται μάλιστα ως φίλος του,⁶ γνώρισε τον Καρυωτάκη από κοντά το 1927 μπορεί να συνδεθεί και με το γεγονός ότι ο Νικολαΐδης βρίσκεται το καλοκαίρι του 1927 στην Αθήνα.⁷ Την ίδια εποχή ο Καρυωτάκης ετοιμάζει για έκδοση την τρίτη και τελευταία ποιητική συλλογή του (*Ελεγεία και σάτιρες*, 1927), ενώ ο Νικολαΐδης είχε εκδώσει τέσσερα βιβλία του και ήταν ήδη αρκετά γνωστός σε λογοτεχνι-

κούς κύκλους της ελληνικής πρωτεύουσας, κυρίως ως διηγηματογράφος. Πιθανόν κάποιος κοινός φίλος ή γνώριμος των δυο συγγραφέων (λ.χ. ο Τ. Άγρας) τους έφερε σε επαφή. Ας θυμηθούμε ότι το 1927 δημοσιεύεται στο αθηναϊκό περιοδικό *Αναγέννηση* η πρώτη κριτική του Άγρα για το διηγηματογραφικό έργο του Νικολαΐδη και ότι ο μετασυμβολιστής κριτικός και ποιητής επευφημεί κυρίως το συμβολιστικό διήγημά του «Ο Αδέξιος».⁸ Ενδεχομένως ο κεντρικός ήρωας του διηγήματος, ο αυτόχειρας παλιάνθρωπος που συνδέεται στην κριτική του Άγρα με τους Πιερότους του Βερλαίν και του Φιλύρα, θα συγκινούσε και τον ίδιο τον Καρυωτάκη, ο οποίος είχε αρχίσει από καιρό να σκηνοθετεί τον θάνατό του.

Βέβαια, δεν είναι απόλυτα σίγουρο ότι ο «καλλιτέχνης» που μετέφερε την παραπάνω μαρτυρία στον Μαλάνο είναι πράγματι ο Νικολαΐδης, αλλά ενδέχεται να είναι. Ούτε γνωρίζουμε αν ο τελευταίος μετέφερε τη μαρτυρία αυτή στον Μαλάνο το 1938 σε επιστολή του που λανθάνει, ή αν την είπε προφορικά πολύ νωρίτερα, ίσως μετά τον θάνατο του ποιητή. Από την άλλη, ίσως να διερωτηθεί κάποιος αν ο λιγομίλητος Καρυωτάκης θα μπορούσε να ξανοιχτεί τόσο εύκολα σε ένα άτομο που γνώρισε σε φιλική συντροφιά, για να του μιλήσει για τον εαυτό του ή να του υποβάλει την εντύπωση «ενός ανθρώπου που ζητούσε βοήθεια» για να κρατηθεί στη ζωή. Αν υποθέσουμε ότι ο Μαλάνος είχε ακούσει την παραπάνω μαρτυρία από τον Νικολαΐδη γύρω στο 1930, μήπως επιδιώκει με τις δυο επιστολές του 1938 να εκμαιεύσει τα στοιχεία που ψάχνει για έναν δήθεν ομοφυλόφιλο Καρυωτάκη, και μάλιστα από κάποιον που θεωρούνταν επίσης ομοφυλόφιλος στους λογοτεχνικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας; Το μόνο σίγουρο είναι ότι δεν μπορεί να δοθεί καμιά οριστική απάντηση σε τέτοια ερωτήματα. Επομένως, θα μπορού-

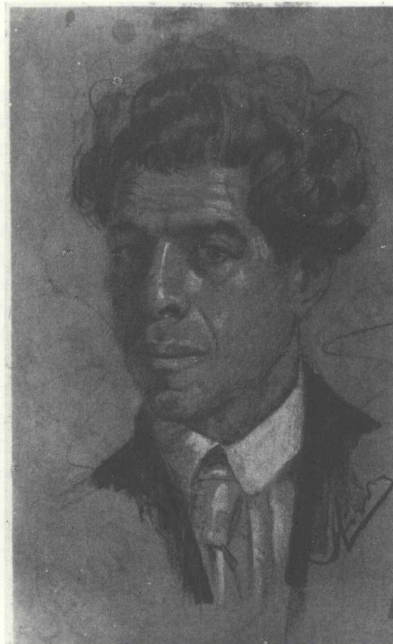
σαμε να επαναλάβουμε εδώ το παιγνιώδες απόφθεγμα του Γ. Π. Σαββίδη, όταν αυτός προσπάθησε να αποκρυπτογραφήσει την «αποχαιρετιστήρια επιστολή» του Καρυωτάκη, ότι «όσο για μας, απλώς μισανόιξαμε τη χάλκινη θύρα της αμηχανίας».⁹

II. Για το καμένο Ημερολόγιό του. Σε σημείωμα που δημοσιεύτηκε με τα αρχικά Α. Ι. Α. στο περιοδικό *Αλεξανδρινή Λογοτεχνία* του 1952 δίνονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους λόγους που οδήγησαν τον Ν. Νικολαΐδη να καταστρέψει το Ημερολόγιο που κρατούσε για πολλά χρόνια, ήδη από τη νεανική περίοδο της ζωής του. Ο συντάκτης του σημειώματος (μήπως είναι ο Α. Αποστολόπουλος ή ο Αγησίλαος Αριστοκλής-Αριστό;),¹⁰ που προέρχεται από τον κύκλο του αλεξανδρινού περιοδικού *Γράμματα* (1911-1921) και προφανώς γνώριζε αρκετά καλά τον Ν. Νικολαΐδη, διασώζει τα αποκαλυπτικά λόγια του λογοτέχνη, με τα οποία ο τελευταίος επιχειρεί να εξηγήσει την απόφασή του να κάψει ολόκληρα τετράδια με ημερολογιακές εγγραφές. Ενδεχομένως η ενέργεια αυτή να ήταν μια πράξη δικαιοσύνης, αφού ο συγγραφέας συναισθάνεται στα ώριμά του χρόνια ότι δεν έλεγε όλη την αλήθεια στο Ημερολόγιό του ή, καλύτερα, απέκρυπτε ή αλλοίωνε αρκετά πράγματα για τη ζωή του, παραβιάζοντας την αρχική του δέσμευση ότι δεν θα γράψει κανένα ψέμα ή δεν θα αποκρύψει οτιδήποτε. Βέβαια, παρά τις οποιοσδήποτε αποσιωπήσεις ή παραμορφώσεις, το Ημερολόγιο αυτό θα ήταν μια πολύτιμη μαρτυρία για το πρόσωπο του Νικολαΐδη, για τις αντιλήψεις του γύρω από την τέχνη και τη ζωή, και ασφαλώς θα φώτιζε ποικιλότροπα το συγγραφικό του έργο. Μεταφέρω εδώ ολόκληρο το κείμενο με την εύγλωττη εξομολόγηση του Ν. Νικολαΐδη:

Ο ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΜΕΝΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ

Εις την παρέα των *Γραμμάτων* ήμουν από τους νεώτερους. Άκουα από τους μεγαλύτερούς μου ότι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα έργα που γράφει ο Νικολαΐδης είναι το Ημερολόγιό του. Πέρασαν πολλά χρόνια από τότες, και από κάμποσα χρόνια μάς έγινε γνωστό ότι ο Νικολαΐδης έσχιζε πολλά χαρτιά του. «Εκλάδευε το αμπέλι του» όπως έλεγε. Πέρσι μας είπε ότι έκαψε το Ημερολόγιό του. Ξέρουμε ότι ήταν ένα έργο αυτό το Ημερολόγιο που αποτελείτο από τετράδια, που μέρα με τη μέρα το ένα στιβαζόταν πάνω στο άλλο και αποτελούσαν έναν όγκο. Σήμερα τον ρώτησα: Γιατί έκαψες το Ημερολόγιό σου; Μου 'πε περίπου αυτά:

«Γιατί όταν το άρχισα, ήμουν πολύ νέος. Έγραψα έναν πρόλογο, που σ' αυτόν υποσχόμουν ότι δεν θα έγραφα ποτέ ψέματα. Τα χρόνια περνούσαν, τα τετράδια στιβαζόντουσαν, και εγώ, βέβαια, έπαψα να είμαι πια παιδί. Μια μέρα ανακάλυψα πως δεν κράτησα την υπόσχεσή μου. Τα τετράδια ήταν γεμάτα ψέματα, χωρίς να είναι γραμμένο ούτε ένα από αυτά τα ψέματα. Απόκρυβα συχνά πολλά πράγματα. Ξύπνησαν μέσα μου τύψεις γι' αυτό· ωστόσο εξακολουθούσα να γράφω με τον ίδιο τρόπο. Πέρασαν ακόμα λίγα χρόνια. Άρχισα ν' ακούω ή να διαβάζω, μπροστά στ' όνομά μου, επίθετα κολακευτικά. Δεν ήμουν παιδί ούτε ανόητος, να βέβαια, ούτε ακόμη ώριμος. Μου άρεσε ο τίτλος του "άνωτερου ανθρώπου"! Και ήθελα να τον διατηρήσω. Όχι μόνον απόκρυβα πράξεις μου, αλλά προσπαθούσα να βάζω σε μερι-



Νίκος Νικολαΐδης
Σχέδιο Δ. Λίτσα

κές άλλες περιεχόμενο που δεν είχαν. Πέρασε ακόμη κάμποσος καιρός και τα τετράδια (τα μέτρησα μια μέρα) φθάναν το γόνατό μου. Ήμουν πια σε ηλικία να καταλάβω πως έκανα μια Κακή Δουλειά. Δεν είχα το θάρρος να τα σχίσω μα παρακαλούσα να πέσει “πυρ εξ ουρανού” (καθέτως ή διαγωνίως) να τα κατακαύσει! Στην περιπετειώδη ζωή μου χάθηκαν πολλά γραψίματά του· μα αυτά τα τετράδια (σαν τον κάλπικο παρά) μου ‘μεναν πάντα. Μια μέρα, γέρος πια, μου ξεγέλασε το αίσθημα πως, αν έπιανα να διαβάσω απ’ την αρχή ως το τέλος τα τετράδια, θα μπορούσα να ξαναζήσω την νεανική και την ώριμη ζωή μου· και το ‘κανα. Είδα πως λείπανε τόσα πράγματα. Οι Ωραίες Τρέλλες. Τα Γόνιμα Λάθη. Τα Γλυστρίματα που δεν έφθαναν ως το κύλισμα της λάσπης. Τα Πεσίματα με τις θριαμβευτικές ανορθώσεις. Και οι Αμαρτίες που η καθεμιά ήταν και μια χαρά μου. Δεν μπορούσα να ξαναγράψω από την αρχή και να περιλάβω και αυτά στο Ημερολόγιό μου, για να το αφήσω πίσω μου με καθαρή συνείδηση. Την κάθε παράλειψη την αισθανόμουν σαν μια αγνωμοσύνη, γιατί πιστεύω πως ο πνευματικός άνθρωπος πρέπει να ευγνωμονεί την ζωή για όλα τα καλά και τα κακά που του χάρισε. Αν υπήρχανε κι αυτά, το Ημερολόγιό μου, αν δεν μ’ έδειχνε έναν Άγιο απ’ αυτούς που “από το μνήμα τους αναβλύζει μύρο”, πάντως θα ‘δειχνε πως δεν θα βρικολάκιαζα».

Ελπίζω ν’ απόδωσα αρκετά τα λόγια του και το αίσθημα που τα υπαγόρευε. Δεν ξέρω αν είχα δικαίωμα να τα δημοσιεύσω. Πάντως ως με συγχωρέσει ο σεβαστός μου φίλος, γιατί νομίζω πως είναι καιρός πια να φυλάγουμε τα λόγια του...

A.I.A.

III. Άγνωστο διήγημα του Ν. Νικολαΐδη. Από αχρονολόγητη και αδημοσίευτη επιστολή (από το Κάιρο, ίσως του 1925) του Ν. Νικολαΐδη προς τον Αιμίλιο Χουρμούζιο (που σώζεται στο αρχείο του τελευταίου) προκύπτει ότι ο πρώτος δημοσίευσε το 1909 με το άγνωστο ψευδώνυμο Περαστικός αθησαύριστο «χριστουγεννιάτικο διήγημα» στην εφ. Φως του Καΐρου. Ο Νικολαΐδης υπόσχεται στον Χουρμούζιο να αντιγράψει από την εφημερίδα το διήγημά του και, αφού το επεξεργαστεί, να το στείλει στον τελευταίο, που βρίσκεται πια στην Αθήνα, με σκοπό να δημοσιευτεί στη σχεδιαζόμενη επανέκδοση του λογοτεχνικού περιοδικού Αβγή (Δεμεσός 1924-1925). Αξιοσημείωτη είναι η πρόθεση του συγγραφέα να αποδώσει τα διαλογικά μέρη του διηγήματος στο κυπριακό ιδίωμα: κάτι τέτοιο δεν γίνεται σε άλλα πεζογραφήματά του, στα οποία όμως παρεισφρέουν σποραδικοί ιδιωματοισμοί: «Το χριστουγεννιάτικο διήγημα δε μπορώ να σου το στείλω αμέσως, γιατί: στο 1909 το δημοσίεψα στο Φως του Καΐρου με το ψευδώνυμο Περαστικός. Πρέπει να πάω στη βιβλιοθήκη του Καΐρου να τ’ αντιγράψω, να το διορθώσω και να κάνω το διάλογο κυπριώτικο. Είναι μικρό, 3-4 σελίδες της Αβγής. Ελπίζω με το άλλο ταχυδρομείο να σου το στείλω». Δεν γνωρίζουμε αν ο Νικολαΐδης έστειλε στον Χουρμούζιο το διήγημα αυτό. Αν πράγματι πρόκειται για διήγημα, τότε είναι το πρώτο δημοσιευμένο διήγημα του Νικολαΐδη. Πάντως δεν περιλήφθηκε σε κανένα από τα δυο περιοδικά (Λογοτεχνική Επιθεώρηση, Νέα Επιθεώρηση) τα οποία εξέδωσε ο Χουρμούζιος στην Αθήνα κατά τα επόμενα χρόνια. Από μια πρώτη εξέταση μερικών τόμων της μακρόβιας αλλά δυσεύρητης εφ. Φως (Κάιρο 1897-1999) δεν έχει εντοπιστεί το διήγημα αυτό.¹¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φώτης Κόντογλου, *Νεοελληνικά Γράμματα*, 23.4.1938. Βλ. επίσης την ανακοίνωση του Γ. Π. Σαββίδη «Η αποχαιρετιστήρια επιστολή» στο βιβλίο του *Στα χνάρια του Καρυωτάκη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1989, σσ. 101-115.
2. Περισσότερα για την υποδοχή του Καρυωτάκη την εποχή αυτή βλ. τη συστηματική μονογραφία της Χριστίνας Ντουνιά Κ. Γ. *Καρυωτάκης, η αποτοχή μιας αδέσποτης τέχνης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.

3. Οι επιστολές αυτές προέρχονται από το αρχείο Στρατή Τσίρκα (Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα). Στο ίδιο αρχείο σώζονται και μερικές άλλες επιστολές του Μαλάνου προς τον Νικολαΐδη, που αφορούν κυρίως το πρόσωπο και το έργο του τελευταίου· θα παρουσιαστούν στο επόμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών*.
 4. Στα κατάλοιπα του αρχείου του Τ. Μαλάνου (Ε.Λ.Ι.Α.) σώζεται μόνο μια επιστολή του Ν. Νικολαΐδη, του 1935.
 5. Τίμος Μαλάνος, *Ένας Ηγησιακός. Συμβολή στη μελέτη του Καρυωτάκη, σχέδιο*, Αλεξάνδρεια 1938, σ. 64.
 6. Περισσότερα για τις σχέσεις του Νικολαΐδη με τον Μαλάνο βλ. Α. Παπαλεοντίου, «Ο Νίκος Νικολαΐδης του Τίμου Μαλάνου», *Κ 7* (Μάρτ. 2005) 17-28.
 7. Βλ. Κώστας Νικολαΐδης, «Χρονολόγιο Νίκου Νικολαΐδη (1884-1956)», *Νέα Εποχή* 211 (1991) 10. Βλ. και Γ. Π. Σαββίδης, Ν. Μ. Χατζιδάκη, Μαριλίτσα Μητσού, *Χρονογραφία Κ. Γ. Καρυωτάκη*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1989.
 8. Τ. Άγρας, «Ν. Νικολαΐδη: Ο Σκέλεθρας», *Αναγέννηση* 7 (Οκτ. 1927) 90-91.
 9. Γ. Π. Σαββίδης, *Στα χνάρια του Καρυωτάκη*, ό.π., σ. 115.
 10. Σύμφωνα με δακτυλόγραφο Ευρετήριο του περ. *Γράμματα*, το οποίο μου παραχώρησε η φίλη Μαρία Ρώτα, δυο πιθανοί συντάκτες του σημειώματος, ο Α. Αποστολόπουλος και ο Αγησίλαος Αριστοκλής-Αριστό, δημοσίευσαν συνεργασίες τους στο αλεξανδρινό περιοδικό.
 11. Δεν έχει εντοπιστεί πλήρης σειρά της εφημερίδας. Σκόρπια φύλλα σώζονται στο Ε.Λ.Ι.Α. και στη Βιβλιοθήκη του Ευγένιου Μιχαηλίδη (δωρεά στο Πανεπιστήμιο Κύπρου). Πιο πλήρης σειρά, αλλά από το 1910 κ.ε., σώζεται στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη (Καπνεργοστάσιο). Για την εφ. Φως βλ. το λήμμα του Γιώργου Τσακνιά στη συλλογική έκδοση *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. Δ', Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σσ. 320-321.
- Ευχαριστώ τους φίλους Αλέξη Ζήρα και Φοίβο Σταυρίδη για τη βοήθειά τους.

Λευτέρης Παπαλεοντίου



Ένα επεισόδιο εσωτερικής διακειμενικότητας στην καζαντζακική γραφή

Αν μπορούμε να ορίσουμε ως εσωτερική διακειμενικότητα τη γενετική σχέση ανάμεσα σε έργα του ίδιου συγγραφέα, δηλαδή τη μεταφορά και ενσωμάτωση γενετικού υλικού από ένα έργο σε άλλο, που λειτουργεί είτε αποκόπτοντας και μεταφυτεύοντας αυτούσια αποσπάσματα είτε αναπαράγοντας την ίδια θεματική με διαφορετική ρητορική, μπορούμε να εντοπίσουμε τις αιχμές ενός τέτοιου εσωτερικού διαλόγου μέσα στην καζαντζακική γραφή. Ένα επεισόδιο αυτής της εσωτερικής διακειμενικότητας παρακολουθούμε στη γενετική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο ταξιδιωτικό κείμενο του Καζαντζάκη για το Μοριά και μάλιστα το τελευταίο άρθρο με τίτλο «Τα προβλήματα του νεοελληνικού πολιτισμού»¹ και στο μυθιστόρημά του *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*.

Η σχέση του αφεντικού με τον Ζορμπά στο μυθιστόρημα διαβάστηκε ως αναπαραστάση της σχέσης του Καζαντζάκη με τον πατέρα του ή ακόμη ως αναπαραστάση της ίδιας της προσωπικότητας του Καζαντζάκη στη διφυή της υπόσταση, δραστήρια και πνευματώδη, ανακαλώντας την τεχνική του διαιρεμένου υποκειμένου στο μοντερνισμό.² Παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν και οι δυο αναγνώσεις, εδώ θα μας απασχολήσει η θεώρηση που αναγνωρίζει στη σχέση των δύο προσώπων τη σύνθεση Δύσης και Ανατολής, Λόγου και Πάθους.³ Μέσα από αυτή την οπτική, ως Έλληνας δεν αναδεικνύεται ο Ζορμπάς αλλά το άρτιο ον που προκύπτει από τη σύνθεση Ζορμπά κι αφεντικού, η οποία

αναπαριστά τη σύνθεση του διονυσιακού και παρορμητικού με το απολλώνιο και γαλήνιο και τελικά ανάγεται σε σύνθεση Ανατολής και Δύσης. Με βάση τη σύγκλιση του αρχετύπου της Δύσης, που αντιπροσωπεύει το αφεντικό, και του αρχετύπου της Ανατολής, που αντιπροσωπεύει ο Ζορμπάς, το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* μπορεί να διαβαστεί ως στοχασμός πάνω στην ταυτότητα του Νεοέλληνα και του νεοελληνικού πολιτισμού. Αυτή η ταυτότητα, στην οποία συναντιέται η λογική με το πάθος και η Δύση με την Ανατολή, ορίζεται από τον Καζαντζάκη ως «διγενής», από πατέρα Έλληνα και μητέρα ανατολίτισσα, αναστρέφοντας τα δεδομένα της καταγωγής του Διγενή Ακρίτα (από Ελληνίδα μητέρα και πατέρα ανατολίτη), τον οποίο αναγνωρίζει ως συμβολικό ήρωα της φυλής. Το πρωτότυπο τέχνασμα της αντιστροφής που εφαρμόζει ο Καζαντζάκης εμπεδώνει την αναπαράσταση του νεοελληνικού πολιτισμού ως σύνθεσης του ορθολογικού στοιχείου της Δύσης, που αντιπροσωπεύει ο Έλληνας πατέρας παραπέμποντας στον αρχαίο ελληνικό Λόγο, με το πάθος της Ανατολής, που αντιπροσωπεύει η ανατολίτισσα μητέρα παραπέμποντας στη συναισθηματική δομή και εκφραστικότητα των βυζαντινών. Η αναπαράσταση του νεοελληνικού πολιτισμού ως διγενούς απαντά μέσα στο μυθιστόρημα στην επιστολή που λαμβάνει το αφεντικό από τον φίλο του Σταυριδάκη από τον Πόντο, όπου βρίσκεται σε αποστολή επαναπατρισμού προσφύγων (αποστολή την οποία είχε αναλάβει στην πραγματικότητα ο ίδιος ο Καζαντζάκης):

Έχουμε όλοι τον ίδιο αρχηγό· εσύ τον λες Οδυσσέα, άλλοι Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, όχι αυτόν που σκοτώθηκε, παρά τον άλλο, τον μαρμαρωμένο του παραμυθιού. Εγώ, με την άδειά σου, τον αρχηγό αυτόν της ράτσας μας τον λέω Ακρίτα. [...] Κι αν πεις και Διγενής, ακόμα πιο βαθιά στοράς τη ράτσα μας, την εξάισια σύνθεση Ανατολής και Δύσης.⁴

Λίγα χρόνια νωρίτερα, στο ταξιδιωτικό του για την Πελοπόννησο, ο Καζαντζάκης είχε αναπτύξει την ίδια ακριβώς άποψη, στην εκφορά της οποίας παρατηρούμε απόλυτη ταύτιση με το μυθιστόρημα:

Ο Διγενής, από πατέρα Έλληνα και μάνα Ανατολίτισσα, είναι, το νιώθεις, ο συμβολικός ήρωας της ράτσας. [...] και μάχουμαι να ξεχωρίσω τα δυο μεγάλα ρέματα που αποτελούν τη διγενή ψυχή του Νεοέλληνα. Και να βρω με λαχτάρα αν κατόρθωσαν πουθενά να φτάσουν στη σύνθεση.⁵

Η απαρέγκλιτη ταύτιση της ρητορικής ανάμεσα στο μυθιστόρημα και το ταξιδιωτικό άρθρο εμπεδώνει τη γενετική σχέση των δυο κειμένων με την αποκοπή αυτούσιου τμήματος από το προγενέστερο ταξιδιωτικό κείμενο και την ενσωμάτωσή του στο μεταγενέστερο μυθιστόρημα. Η εγγραφή του ενός κειμένου μέσα στο άλλο καθιστά προφανή τη λειτουργία της διακειμενικότητας. Στο ταξιδιωτικό κείμενο, βέβαια, ακολουθεί διεξοδική ανάπτυξη της δίπτυχης προσωπικότητας του Νεοέλληνα, η οποία αναζητά στο στοιχείο της Δύσης και του ορθολογισμού τον αρχαίο πρόγονο, αναγνωρίζοντας τη δόμηση του δυτικού πολιτισμού κατ' αναλογία με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και την ερμηνεία του για τον κόσμο, ενώ παράλληλα ανιχνεύει το στοιχείο της Ανατολής και του μυστικισμού στο βυζαντινό πρόγονο. Καταρχήν παρουσιάζει ξεχωριστά τις ιδιότητες του αρχαίου⁶ και του βυζαντινού⁷ προγόνου και στη συνέχεια τη συναίρεσή τους στην ταυτότητα του Νεοέλληνα.⁸ Είναι αξιοσημείωτο ότι κανένα από αυτά τα ειδικά στοιχεία που υποστηρίζουν το θεωρητικό σχήμα της αντίληψης του Καζαντζάκη δεν περιλαμβάνεται στο μυθιστόρημα, γεγονός που θα μπορούσε να αποδοθεί στο ότι εκεί ο Καζαντζά-

κης παρέχει μέσα από τους πρωταγωνιστές του τα συγκεκριμένα παραδείγματα εκδήλωσης αυτών των χαρακτηριστικών. Η σχέση διακειμενικότητας που συνδέει τα δυο κείμενα φαίνεται να ορίζει το ταξιδιωτικό κείμενο ως χώρο ανάπτυξης της θεωρίας επιφλάσσοντας για το μυθιστόρημα ένα ρόλο εφαρμογής της θεωρίας.

Εκτός λοιπόν από την άμεση λειτουργία της διακειμενικότητας, η οποία γίνεται αντιληπτή ως αυτούσια αναπαραγωγή της ρητορικής, επομένως και της θεματικής, του ενός κειμένου μέσα στο άλλο, ανιχνεύεται και μια έμμεση λειτουργία διακειμενικότητας, η οποία επιμερίζει τη θεματική ανάμεσα στα δυο κείμενα, καθώς το γενικό και θεωρητικό τμήμα του θέματος αναπτύσσεται στο ταξιδιωτικό κείμενο, ενώ το μυθιστόρημα εξειδικεύει πάνω στη θεωρητική άποψη παρέχοντας το συγκεκριμένο παράδειγμα εφαρμογής της.

Συγκεκριμένα, μια συμπεριφορά των Νεοελλήνων που παρατηρεί ο Καζαντζάκης κατά το ταξίδι, σημειώνεται – καταγράφεται δηλαδή ως σύνολο σημείων – στο ταξιδιωτικό κείμενο: «Περπατάς στην Ελλάδα, κι όπου σταθείς ανήσυχες φυσιογνωμίες σε περικυκλώνουν. [...] Ένας ξένος φαντάζει πάντα σα μια παρουσία επικίνδυνη, ύποπτη, και πρέπει γρήγορα να μάθουν ποιος είναι, τι σκοπούς έχει και να λάβουν τα μέτρα τους».⁹ Τη γενική παρουσίαση του φαινομένου συνθέτει, ύστερα από τη σημειολογική παρατήρηση, η εξήγηση της συμπεριφοράς. Η πρώτη αιτία αναζητείται στον προγονικό τρόπο, ο οποίος μέσω της φυλετικής μνήμης καταλαμβάνει πάντα τις πρώτες στιγμές μιας συνάντησης, μέχρι να ολοκληρωθεί η αναγνώριση που αίρει την ανησυχία και ανοίγει το κανάλι της επικοινωνίας: «Σα να θυμούνται ακόμα τα αίματα, τους άγριους γενίτσαρους που περιόδευαν τα χωριά και κάναν το παιδομάζωμα, ή τους κοτσαμπάσηδες που μάζευαν το χαράτσι. [...] Ύστερα από αιώνες το αίμα θυμάται και η ανησυχία δεν έσβησε».¹⁰

Αν στο ταξιδιωτικό κείμενο ο Καζαντζάκης μάς δίνει το θεωρητικό πλαίσιο του προβληματισμού του πάνω σε μια συμπεριφορά του Νεοέλληνα, στο μυθιστόρημα εφαρμόζει παραδειγματικά τη θεωρία του. Τις πρώτες μέρες της παραμονής του στο χωριό το αφεντικό βγαίνει για έναν περίπατο, κατά τη διάρκεια του οποίου έρχεται αντιμέτωπος με μια παρέα από κοπέλες του χωριού. Μόλις βλέπουν τον ξένο άντρα, κόβεται το γέλιο τους, κλείνει αγριεμένο το πρόσωπό τους και οχυρώνεται το σώμα τους. Η εξήγηση που δίνει το αφεντικό για την αντίδραση αυτή δεν αναπαράγει ακριβώς αλλά ανακαλεί τη ρητορική του ταξιδιωτικού άρθρου: «Το αίμα, παμπάλαιο μέσα τους, θυμόταν και τρόμαξε σε όλα ετούτα τα κρητικά ακρογιάλια που βλέπουν κατά την Μπαρμπαριά, αιώνες πολλούς χιμούσαν οι κουρσάροι, άρπαζαν πρόβατα, γυναίκες, παιδιά, τα 'δεναν με τα κόκκινα ζωνάρια τους, τα 'ριχναν στ' αμπάρια και σάλπερναν να τα πουλήσουν στο Αλγέρι, στην Αλεξάντρα, στο Μπερούτι. Αιώνες πολλούς ο γιαλός ετούτος αντιλαλούσε από κλάματα και στρώνονταν με πλεξούδες».¹¹ Η όλη αμυντική συμπεριφορά των κοριτσιών, η συσπείρωσή τους σε ένα φράγμα σωμάτων ερμηνεύεται από το αφεντικό ως κίνηση που υπαγορεύει η μνήμη των αιώνων, ο «ρυθμός μιας περασμένης ανάγκης». Άλλωστε, όταν η επίγνωση του αφεντικού τον οδηγεί να τραβηχτεί από το δρόμο τους και να χαμογελάσει στις κοπέλες, το αίσθημα ότι ο προαιώνιος κίνδυνος έχει περάσει διαχέεται στην ομήγυρη, χαλαρώνει τη διάταξή της και την ανοίγει σε φιλική ανταπόδοση του χαιρετισμού.

Μια δεύτερη εξήγηση που δίνει ο Καζαντζάκης στο ταξιδιωτικό άρθρο για τη συγ-

κεκριμένη συμπεριφορά είναι η περιέργεια ως απληστία γνώσης και κτήσης, ως εγρήγορη και ανησυχία, η οποία στο επίπεδο της πνευματικής δημιουργίας έδωσε στον Έλληνα καρπούς, όπως η μεταφυσική αναζήτηση και οι σωκρατικοί διάλογοι.¹² Και πάλι σε μια έμμεση διακειμενική επικοινωνία των δύο κειμένων παρακολουθούμε στο μυθιστόρημα, όπως πολύ εύστοχα παρατηρήθηκε, ένα παράδειγμα πλατωνικού διαλόγου στους διαλόγους του Ζορμπά με το αφεντικό, διαλόγους μαθητείας που οδηγούν το μορφωμένο αφεντικό στην επίγνωση ότι δεν ξέρει τίποτα, καθ' υπενθύμιση των σωκρατικών διαλόγων οι οποίοι, μέσω του «εν οίδα ότι ουδέν οίδα», οδηγούσαν τους μαθητές στην επίγνωση της ανεπάρκειάς τους.¹³

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι ο Καζαντζάκης μέσα στα κείμενά του ανακυκλώνει το υλικό του, το αναδιαρθρώνει και φέρνει σε διάλογο διάφορες πτυχές του. Αν το ένα κείμενο λειτουργεί ως παράδειγμα του άλλου, το δεύτερο μπορεί αντίστροφα να διαβαστεί ως σχόλιο ή κριτική και, επομένως, μετακείμενο του πρώτου. Οι εναλλαγές στη διαχείριση της ύλης μέσα από τα κείμενα συνεπάγονται και εναλλαγή των μορφών διακειμενικότητας που τα συνδέουν αλλά δεν ακυρώνουν το αναντίρρητο γεγονός ότι το ένα κείμενο λειτουργεί ως διακείμενο (μάλιστα εσωτερικό) του άλλου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γράφεται κατά το ταξίδι του Καζαντζάκη στην Πελοπόννησο το 1937 αλλά δημοσιεύεται το 1946, χρονιά δημοσίευσης και του *Αλέξη Ζορμπά* (πρώτος τίτλος του βιβλίου *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*), το οποίο είχε αρχίσει να γράφεται από το 1940-41.
2. Ρόντερικ Μπήτον, «Οι διπλοί ήρωες του Καζαντζάκη (Ζορμπάς/«Αφεντικό»), Καπετάν Μιχάλης/Κοσμάς, Ιησούς/Ιούδας», *Ο Καζαντζάκης μοντερνιστής και μεταμοντέρνος*, επιμ. Σ.Ν. Φιλιππίδης, Αθήνα, Καστανιώτης, 2009, 99-126.
3. Peter Bien, «Αλέξης Ζορμπάς. Μια φιλοσοφική ερμηνεία», *Καζαντζάκης. Η πολιτική του πνεύματος*, τ.2, μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, 180-194.
4. Νίκος Καζαντζάκης, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα, Καζαντζάκης, 1973, 176.
5. Ν. Καζαντζάκης, «Τα προβλήματα του νεοελληνικού πολιτισμού», *Ταξιδεύοντας. Ιταλία-Αίγυπτος-Σινά-Ιερουσαλήμ-Κύπρος-Ο Μοριάς*, Αθήνα, Καζαντζάκης, 2004, 325.
6. «Αγάπη της ζωής, ήρεμο αντίκρισμα του θανάτου, καλλιέργεια του κορμιού, αρμονία νου και σάρκας, αγάπη της λευτεριάς, χαρούμενο ρίζωμα στη γη, χωρίς λαχτάρες άλλου καλύτερου κόσμου» (Ν. Καζαντζάκης, «Τα προβλήματα του νεοελληνικού πολιτισμού», 325-326).
7. «Θεοκρατία, φεουδαρχία, αηδία της ζωής, ματαιότητα, απαισιοδοξία, μυστικισμός περιφρονεί τη γη και θέλει να φύγει λαχταρώντας καλύτερο, αιωνιότερο κόσμο» (Καζαντζάκης, «Τα προβλήματα του νεοελληνικού πολιτισμού», 326).
8. «Τι πήρε από τον πατέρα του, τι από τη μάνα του ο διγενής Νεοέλληνας; [...] Ο Νεοέλληνας αγαπάει τη ζωή, φοβάται το θάνατο, αγαπάει την πατρίδα και συνάμα είναι παθολογικά ατομιστής, κολακεύει σα Βυζαντινός τον ανώτερο, τυραννεί σαν αγάς τον κατώτερο, και συνάμα μπορεί να σκοτωθεί για το φιλότιμο. Είναι έξυπνος και άβαθος, χωρίς μεταφυσική αγωνία, και συνάμα, όταν αρχίσει να τραγουδάει, μια πίκρα παγκόσμια πετιέται από τ' ανατολίτικα σωθικά του, σπάζει την κρούστα της ελληνικής λογικής κι ανεβαίνει από τα σπλάχνα του, όλο μυστήριο και σκοτάδι, η Ανατολή» (Καζαντζάκης, «Τα προβλήματα του νεοελληνικού πολιτισμού», 326).
9. Καζαντζάκης, «Τα προβλήματα του νεοελληνικού πολιτισμού», 326.
10. Καζαντζάκης, «Τα προβλήματα του νεοελληνικού πολιτισμού», 326.
11. Καζαντζάκης, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, 50.
12. Καζαντζάκης, «Τα προβλήματα του νεοελληνικού πολιτισμού», 327.
13. Μπήτον, «"Καζαντζάκης ο Έλληνας": Από την Οδύσσεια στο *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*», *Ο Καζαντζάκης μοντερνιστής και μεταμοντέρνος*, ό.π., 25-44.

Λένα Αραμπατζίδου

Α. Χ. Γαλανός, *Ουαί δι' ού το σκάνδαλον έρχεται*.
Η υπόθεση του θεατρικού κειμένου και οι αδιερεύνητες πτυχές του

Διαβάζοντας το πεντάπρακτο (και όχι τρίπρακτο, όπως σημειώνεται στον τίτλο) θεατρικό κείμενο του Α. Χ. Γαλανού *Ουαί δι' ού το σκάνδαλον έρχεται* (Τρίπρακτον [sic] έμμετρον δράμα εις κυπριακήν διάλεκτον, εν Λάρνακι, τύποις Ο. Χειμωνίδη, 1934), διαπιστώνουμε ότι η θεατρική γραφή του αχνιώτη θεατρικού συγγραφέα δεν παραμένει ανεξέλικτη, καθότι το κείμενο αυτό διαθέτει περισσότερα στοιχεία θεατρικότητας από τα δύο θεατρικά του κείμενα που είχαν εκδοθεί μία δεκαετία νωρίτερα, δηλαδή το αλληγορικό σατιρικό δράμα *Μητριά* και το μυθολογικό δράμα *Αρπαγή της Ελένης* (1925).¹ Πιο συγκεκριμένα, στο *Ουαί...* αφενός αναδεικνύεται η σκηνοθετική μέριμνα του θεατρικού συγγραφέα με την ενσωμάτωση μεγάλου αριθμού σκηνικών οδηγιών (ενενήντα οκτώ) στο κυρίως κείμενο (τη στιγμή που στα δύο πρώτα θεατρικά του κείμενα αυτές ήταν ελάχιστες)² και, αφετέρου, αποδεικνύεται ότι, παρά τις ποιητάρικές του καταβολές, ο Α. Χ. Γαλανός δεν αναπαράγει κατά τρόπο μονοδιάστατο την ομιλούμενη κυπριακή διάλεκτο στο κείμενό του, αλλά χρησιμοποιεί τρεις διακριτές κοινωνιολέκτους,³ για να αποδώσει: πρώτο, το τυφλό ερωτικό πάθος και την ωμή δύναμη του Ζαγλούλ αγά (αντιπροσωπευτικού τύπου της οθωμανικής ηγετικής τάξης κατά την ύστερη τουρκοκρατία)· δεύτερο, την αγωνιώδη προσπάθεια της πανέμορφης Παγώνας και της οικογένειάς της (ως εκπροσώπων τού επί αιώνες χειμαζόμενου κυπριακού λαού) να γλιτώσουν από την αγωνιώδη καταδίωξη του αγά· και, τρίτο, την ανθρωπιστική στάση των Ευρωπαίων προξένων της Λάρνακας, οι οποίοι (ως φορείς των αξιών του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού) αποστασιοποιούνται και από την τραχύτητα και τη σκαιότητα του οθωμανικού λόγου και από τη βίωση του τραγικού πάθους που δεσπόζει στον λόγο των μελών της κυπριακής οικογένειας, μολονότι έμπρακτα συμβάλλουν αποφασιστικά στη διάσωσή της.

Ο αρχαιοπρεπής τίτλος του δράματος προέρχεται από το Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο (ιη', 7): «*Ουαί τω κόσμω από των σκανδάλων· ανάγκη γαρ εστίν ελθείν τα σκάνδαλα, πλην ουαί τω ανθρώπω δι' ού το σκάνδαλον έρχεται*». Μετά τη μεταμόρφωση του Χριστού, οι μαθητές Του τον επισκέπτονται και ζητούν να μάθουν ποιος είναι ανώτερος στη βασιλεία του Θεού. Τους υποδεικνύει, λοιπόν, ότι ύψιστη αρετή είναι η ταπείνωση και τονίζει πως είναι προτιμότερο, για εκείνον που θα γίνει αφορμή να κλονιστεί η πίστη των ανθρώπων, να αφανιστεί. Αφού παραδέχεται ότι τα σκάνδαλα είναι αναπόφευκτα στην επίγεια ζωή, υπογραμμίζει τη δυστυχία που προκαλεί για τον ίδιο τον εαυτό του εκείνος που τα «εισάγει» στον ανθρώπινο βίο.

Ποιος είναι, λοιπόν, εκείνος που σκανδαλίζει στο δράμα του Α. Χ. Γαλανού, που μας απασχολεί, η Παγώνα ή ο Ζαγλούλ αγάς; Προφανώς, είναι θεμιτές δύο αναγνώσεις για τον αμφίσημο τίτλο τού δράματος: α) το σκάνδαλο προκαλεί η Παγώνα με τη σπάνια ομορφιά της, την οποία επανειλημμένα και η ίδια εκλαμβάνει ως υπέρβαση του μέτρου και ως αμάρτημα· β) εκείνο το οποίο σκανδαλίζει δεν είναι η ομορφιά της Παγώνας, αλλά ο ωμός πρωτογονισμός και το τυφλό ερωτικό πάθος του Ζαγλούλ, που τον ωθούν να απαρνηθεί τον εθνισμό και τη θρησκεία του και να παραγνωρίσει το γεγονός ότι η

γυναίκα που ερωτεύτηκε παράφορα ήταν έγγαμη. Βέβαια, οι δύο αυτές αναγνώσεις του τίτλου, καθώς δεν αναιρούν η μια την άλλη, θα μπορούσαν να συνυπάρξουν και να μας υποβοηθήσουν στην ερμηνευτική προσέγγιση ολόκληρου του θεατρικού κειμένου.

Η πρώτη πράξη του δράματος (ας σημειωθεί ότι ο Γαλανός ταυτίζει την πράξη με τη σκηνή, δεδομένου ότι σε καθεμιά από τις πέντε πράξεις του δράματος έχουμε μία μόνο σκηνή) εκτυλίσσεται στο λαϊκό καφενείο ενός απροσδιόριστου χωριού, το οποίο, καθώς δεν βρίσκεται πάρα πολύ μακριά από τα προξενεία της Λάρνακας, δεν αποκλείεται να είναι η Άχνα. Ο «ήρωας του δράματος, ο πολύς Ζαγλούλ αγάς» (σ. 3) ζητά επίμονα πληροφορίες από τον προεστό Χατζημιτέλλα για μια πανέμορφη γυναίκα, την οποία βλέπει να περνά έξω από το καφενείο. Τόσο είναι το ερωτικό πάθος του αγά, ώστε είναι έτοιμος να απαρνηθεί τη θρησκεία και την εθνική του ταυτότητα, όπως ακριβώς και ο Κουτσούκ Μεχμεμέτ στο ομώνυμο ιστορικό δράμα του Θεόδουλου Κωνσταντινίδη (1888): «Αλοίμονον εν ν' αρνηθώ γιαλ λόου της τζιαι μόνου / τζιαι μάναν μου τζιαι πίστιμ μου να ώσω του δαιμόνου» (σ. 6). Ωστόσο, ενώ ο πασάς στο δράμα του Κωνσταντινίδη είναι μια τυραννική μορφή, την οποία κανείς δεν τολμά να γελοιοποιήσει ή να αμφισβητήσει, ο αγάς στο δράμα του Α. Χ. Γαλανού εξαρχής διασύρεται και γελοιοποιείται μέσα από μια σειρά κωμικών παρεξηγήσεων, οι περισσότερες από τις οποίες οφείλονται στο μίσος που νιώθει ο καφετζής για τον εκπρόσωπο της τουρκικής κατοχής. Για την εκτόνωση της κρίσης, συνήθως επεμβαίνει ο Χατζημιτέλλας, που έχει την ικανότητα να κατευνάζει τη βίαιη παραφορά του Ζαγλούλ, ο οποίος στο τέλος της πρώτης πράξης αποσπά πληροφορίες από ένα χωρικό για την Παγώνα, που είναι παντρεμένη και έχει τρία παιδιά: «Αγά μου, εν η Παωνού η πολλοξακουσμένη / που δεν της έμοιασεν καμιά μέσα στην Οικουμένη» (σ. 11).

Στη 2^η πράξη μεταφερόμαστε στο σπίτι της Παγώνας, στο οποίο τολμά να συναντήσει τη γυναίκα ο Ζαγλούλ, παρά τις εκκλήσεις της να φύγει, για να μην συναντήσει τον σύζυγό της. Δεν θεωρεί, όπως εκείνη, ότι είναι αταίριαστη η ερωτική σχέση ανάμεσα σε έναν Οθωμανό και μια χριστιανή και, επιπλέον, διακηρύσσει ότι είναι έτοιμος να απαρνηθεί την πίστη του, για χάρη της. Μετά την αποχώρηση του αγά, η Παγώνα, αναθεματίζοντας τη σπάνια ομορφιά που της χάρισε ο Θεός, αποκαλύπτει στον σύζυγό της τις προθέσεις του και τον προειδοποιεί ότι εκείνος ενδέχεται να επιδιώξει να βλάψει την οικογένειά τους. Και πράγματι, με την επανεμφάνισή του, ο μεθυσμένος αγάς προκαλεί τον άντρα της Παγώνας, ο οποίος ανασύρει μαχαίρι για να του επιτεθεί. Με την παρέμβαση του ψυχραιμότερου Χατζημιτέλλα και του καφετζή, ο Μήτσιος δίνει τόπο στην οργή και επιχειρεί να συνεφέρει τη λιπόθυμη Παγώνα, η οποία εκφράζεται υβριστικά για τον Θεό που της χάρισε τέτοια ομορφιά: «Εν να τιμάσω τοθ Θεόν γιατ' έτσι του ταιρκάζει / γιατί έκαμεμ μ' όμορφην τζιαι τρω με το μαράζιν» (σ. 16).

Η προκλητική στάση του Ζαγλούλ απέναντι στην Παγώνα συνεχίζεται, καθότι, όντας μεθυσμένος, τολμά να την αγκαλιάσει και να τη φιλήσει μέσα στο σπίτι της. Με την επάνοδο στο σπίτι του άντρα και των παιδιών της αναζητούν τρόπους σωτηρίας είτε στη δολοφονία του αγά είτε στη διαφυγή στα ευρωπαϊκά προξενεία. Την τελευταία λύση επικροτεί, ως σοφότερη, και ο Χατζημιτέλλας, που συμβουλεύει την Παγώνα και την κόρη της Μαρία να ετοιμάσουν τα πράγματά τους και να φύγουν από το σπίτι τους.

Η οικογένεια, λοιπόν, της Παγώνας εγκαταλείπει το σπίτι, όπου στην αρχή της πράξης Γ' βρίσκονται ο Ζαγλούλ και ο Χατζημιτέλλας. Ο τελευταίος προσπαθεί με κάθε τρόπο να μεθύσει τον αγά και τον αποπροσανατολίζει διαβεβαιώνοντάς τον ότι σε λίγο η Παγώνα θα επιστρέψει. Ωστόσο, αναμένοντας αρκετή ώρα, ο Ζαγλούλ αποφασίζει να αναζητήσει ο ίδιος τη γυναίκα, ενώ την ίδια στιγμή ο συνδαιτυμόνας του αποτρέπει εκείνους που θέλουν να τον ακολουθήσουν εκφράζοντας τη σταθερή πεποίθησή του ότι εν τέλει η θεία δικαιοσύνη θα επικρατήσει: «Έσει θεόν που παναθκίόν [sic] τζιαι μέραν νύχταν γράφει / τζιόσαν να κάμη ο άδρωπος έβαλέν του τταράφι» (σ. 30).

Στην 4^η πράξη μεταφερόμαστε από τον κλειστό χώρο του σπιτιού της Παγώνας στον δρόμο, όπου ο Ζαγλούλ προσπαθεί απεγνωσμένα να φτάσει την οικογένεια της κοπέλας, η οποία κατευθύνεται στα προξενία της Λάρνακας. Όταν, τέλος, τους βρίσκει, εκείνοι τον παραπλανούν, τον περικυκλώνουν και τον αποκεφαλίζουν (ας σημειωθεί ότι ο αποκεφαλισμός, που πραγματοποιείται επί σκηνής, αποδίδεται από τον συγγραφέα με ωμό ρεαλισμό). Λίγο προτού ξεψυχήσει, ο αγάς υποδεικνύει στους τιμωρούς του ότι στο σώμα του υπάρχει κομμάτι από το τίμιο ξύλο, το οποίο πράγματι εκείνοι βρίσκουν (επομένως, ήταν κρυπτοχριστιανός). Έπειτα, εσπευσμένα η Παγώνα και οι οικείοι της συνεχίζουν την πορεία της διαφυγής, από τον φόβο της εκδίκησης των Οθωμανών, ενώ την ίδια στιγμή η πανέμορφη γυναίκα ταυτίζει την ομορφιά με την αμαρτία: «Αμαρτωλαίς όπως τζιμεμέν άλλαις να μεν γεννιούνται / ή όμορφαις στον κόσμον σου ν' αδικουραννιούνται» (σ. 34).

Στην 5^η και τελευταία πράξη του δράματος η κατατρεγμένη οικογένεια καταφθάνει σε ένα από τα προξενία της Λάρνακας και βρίσκει προστασία σε αυτό. Ας σημειωθεί η εύλογη χρήση στους διαλόγους μιας κοινωνιολέκτου για την απόδοση του λόγου του Α' προξένου και του προξενικού υπαλλήλου Τζιονή, που διαφοροποιείται αισθητά από τη γλώσσα των υπόλοιπων δραματικών προσώπων (νεοελληνική κοινή με αρκετούς λόγιους τύπους): «Α' Πρόξενος: Γιατί δεν αποκρίνεσθε σ' ό,τι σας ερωτούσι; / εξηγηθήτε τι τρέχει; και ποιοι σας κυνηγούσι. / Διά να φθάσετε εδώ μαντεύω την αιτίαν / ζητείτε ως μου φαίνεται στέγην και προστασίαν» (σ. 36). Αφού ο Πρόξενος ενημερώνεται για τους λόγους που οδήγησαν την οικογένεια να ζητήσει προστασία από τον ίδιο, δίνει οδηγία να φιλοξενηθούν σε δωμάτιο του προξενείου.

Όμως, σε λίγο καταφθάνουν έξαλλες εκεί η μητέρα του Ζαγλούλ και άλλες Οθωμανές, οι οποίες μάταια ζητούν να γίνουν δεκτές και γι' αυτό αποχωρούν, αλλά σε λίγο επανέρχονται συνοδευόμενες από πλήθος και επιδιώκοντας να πυρπολήσουν το προξενείο, στο οποίο λαμβάνονται μέτρα για αντιμετώπιση του οργισμένου όχλου, ενώ παράλληλα ζητείται βοήθεια από το γειτονικό προξενείο. Έτσι, αντιμετωπίζεται επιτυχώς η απειλή, και η μητέρα του Ζαγλούλ μαζί με τον όχλο αναγκάζονται να εγκαταλείψουν οριστικά την προσπάθειά τους.

Στο προξενείο γίνονται οι αναγκαίες προετοιμασίες για την ασφαλή φυγάδευση της οικογένειας στο εξωτερικό. Για τον σκοπό αυτό όλα τα μέλη της μεταμφιέζονται: «Α' Πρόξενος: Θα σας αλλάξω την στολήν, θα σας προετοιμάσω / κι εμπρός από τα' αμμάτια τους όλους θα σας περάσω / θα βάλετε πολιτικά καπέλα και ρωλόγια / γιατ' αυτή είνε μια δουλειά που δεν σηκώννει λόγια» (σ. 47). Συνεπώς, η φυγάδευση πραγματοποιείται με επι-

τυχία, όπως πληροφορεί ο προξενικός υπάλληλος Τζιονής τον προϊστάμενό του, εκφράζοντας τη βεβαιότητα ότι η δικαιοσύνη θα επικρατήσει, με τη βοήθεια του Θεού: «Φαίνεται πως το δίκαιον θα είνε ιδικόν τους / και του Θεού ο δάκτυλος πάντοτ' ενώπιόν τους» (σ. 50).

Τότε, για τελευταία φορά, η μητέρα του Ζαγλούλ μαζί με άλλες χανούμισσες, επανέρχονται στο προξενείο και ζητούν την παράδοση των δολοφόνων του Ζαγλούλ. Τους δίνεται η άδεια να εισέλθουν στο προξενείο και να ψάξουν όσο θέλουν και, όταν δεν βρίσκουν κανέναν, απέρχονται.

Ας σημειωθεί ότι δεν είναι λίγα τα φιλολογικά και θεατρολογικά ζητήματα που προκύπτουν από την πρώτη ανάγνωση του δράματος. Ένα πρώτο ζήτημα αφορά την πηγή από την οποία αντλεί ο συγγραφέας την υπόθεση του δράματός του. Μήπως αυτή είναι μια προφορική μαρτυρία από γέροντες της εποχής του για πραγματικό περιστατικό της ύστερης τουρκοκρατίας ή ένα ποιητάρικο ή άλλου είδους κείμενο; Ένα δεύτερο, αδιερεύνητο για την ώρα, ζήτημα είναι αυτό της αναγνωστικής και σκηνικής πρόσληψης του δράματος: ο Α. Χ. Γαλανός άρχισε να απασχολεί τη θεατρολογική έρευνα, αφού προηγουμένως ετοίμασαν το έδαφος οι Γ. Κατσούρης και Κ. Γ. Γιαγκουλλής, ενώ, ως θεατρικός συγγραφέας, δεν προκάλεσε το ενδιαφέρον των συγχρόνων του; Τέλος, το ανέβασμα του θεατρικού κειμένου από το Θεατρικό Εργαστήρι Ευλοφάγου⁴ είναι η πρώτη θεατρική παράστασή του ή προηγήθηκαν και άλλες στην εποχή κατά την οποία γράφτηκε; Είναι, επομένως, φανερό ότι παραμένουν αδιερεύνητες πολλές πτυχές τόσο του δράματος που σχολιάσαμε όσο και των άλλων θεατρικών κειμένων του Α. Χ. Γαλανού (αλλά και ευρύτερα της εργοβιογραφίας του).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα θεατρικά κείμενα του Α. Χ. Γαλανού μόλις πρόσφατα άρχισαν να προκαλούν το ενδιαφέρον της θεατρολογικής και φιλολογικής έρευνας, αφού προηγήθηκε η εύστοχη υπόδειξη του Γιάννη Κατσούρη ότι τα κείμενα αυτά θα άξιζε να μελετηθούν συστηματικά. Βλ. Γιάννης Κατσούρης, *Το θέατρο στην Κύπρο Α': 1860-1939*, Λευκωσία, 2005, 286-7: σημ. 378. Δέσποινα Κωνσταντίνου, «Α. Χ. Γαλανός: Πίσω από ένα ψευδώνυμο», *Άνευ* 36 (Άνοιξη 2010) 25-32· Α. Γαλάζης, «Για τον Δέσμιο γεωργό του Α. Χ. Γαλανού», *Μικροφιλολογικά* 28 (Φθιν. 2010) 43-47· Κ. Γ. Γιαγκουλλής, «“Ο δέσμιος γεωργός” του Αδάμου Χριστοφόρου Γαλανού», *Μικροφιλολογικά* 28 (Φθιν. 2010) 41-43· «Ένα άγνωστο κυπριακό κωμειδύλλιο και ο συγγραφέας του», *Άνευ* 35 (Χειμώνας 2010) 25-32· Α. Γαλάζης, *Ποιητική και ιδεολογία στο κυπριακό θέατρο (1869-1925)*, διδ. διατριβή, Λευκωσία, Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2010, 113-114: σημ. 190-192· Γ. Κεχαγιόγλου-Α. Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2010, 410, 802-3: σημ. 279.

2. Βλ. Α. Γαλάζης, *Ποιητική και ιδεολογία...*, 231-232.

3. Για τις κοινωνιολέκτους, βλ. ενδεικτικά Pierre V. Zima, *Manuel de sociocritique*, Παρίσι, L' Harmattan, ²2000 (1985), 131-134.

4. Για το ανέβασμα του *Ουαί...* από το Θεατρικό Εργαστήρι Ευλοφάγου, που πραγματοποιήθηκε πιθανόν στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 2000, βλ. τη δήλωση του Γιώργου Καλογήρου, ο οποίος έγραψε τη μουσική της παράστασης: [Συνέντευξη στη Σταυρούλα Πεδουλίδου], «Η πιο γλυκιά πατρίδα είναι η καρδιά», *Η Αθηένω* 16 (Δεκ.-Ιαν. 2010) 8. Από την έως τώρα έρευνά μας, δεν προέκυψαν περισσότερες πληροφορίες για την εν λόγω παράσταση.

Λεωνίδας Γαλάζης



Σχόλιο στην Κίχλη «Γ'», Το φως, 27-28

*Καθώς περνούν τα χρόνια
πληθαίνουν οι κριτές που σε καταδικάζουν [...]*

Ποιους κριτές εννοεί ο ποιητής;

Ο Καραντώνης παρατηρεί ότι «ο ποιητής [...] μας αφήνει να νοιώσουμε πως σαν άνθρωπος κι αυτός έχει το μερίδιό του από το κώνειο της ζωής».¹

Για τον Παπατζώνη² η αναφορά γίνεται στους κριτές που κρίνουν και καταδικάζουν το ποιητικό έργο του Σεφέρη.

Ο Αργυρίου πιστεύει ότι «καθώς περνούν τα χρόνια μεγαλώνει γύρω σου η παρεξήγηση κι η μοναξιά. Πληθαίνουν οι κριτές, και λιγοστεύουν οι σύντροφοι. Αυτό είναι [...] το πικρό δώρο της πείρας σου».³

Ο Vittì από την άλλη πιστεύει ότι οι κριτές, την εποχή που ο Σεφέρης γράφει την Κίχλη, είναι αυτοί που θα τον κρίνουν για τη «μεγάλη περίοδο της υπηρεσιακής [του] ζωής οκτώ - εννιά χρόνια»⁴ (Μέρες, Ε', σ. 52), δηλ. από το 1938 έως το 1946, ως διευθυντή του Υφυπουργείου Τύπου και διευθυντή στην αντιβασιλεία Δαμασκηνού. «Στα 1946, όλα τα χρόνια αυτά, που έχουν για αφετηρία το 1938 τον βαραίνουν αφάνταστα. Πώς θα τον κρίνουν; Ποιοι θα τον κρίνουν για τα χρόνια διαφορετικής υπηρεσίας από την φυσιολογική του αρχική υπηρεσία ως διπλωμάτη; Πώς θα τον χρησιμοποιήσει το Υπουργείο Εξωτερικών;» (Vittì, 1989, σσ. 259-260) ακόμη παρατηρεί, «... Ο ποιητής αισθάνεται την ανάγκη της αλληλεγγύης ενός άλλου ανθρώπου [του δίκαιου γέρου], που έχει ήσυχη τη συνείδησή του, τη στιγμή που οι κριτές τον θεωρούν ένοχο για δημόσια αμαρτήματα» (Vittì, 1989, σσ. 220-221).

Έχουμε την εντύπωση ότι εδώ ο Σεφέρης διακόπτει τη δραματική αφήγηση του ποιήματος, και σε μια αποστροφή εις εαυτόν, σε ένα είδος «τραγικής παράβασης»,⁵ μιλά για τους εσωτερικούς κριτές που όλοι φέρνουμε μέσα μας⁶ - τη φωνή της συνείδησής μας, τη συναισθηματική εμπειρία της ενοχής.⁷ Αυτοί οι κριτές πληθαίνουν με τα χρόνια, κι αυτούς λογαριάζει περισσότερο ένας ευαίσθητος άνθρωπος. Αυτοί οι εσωτερικοί κριτές είναι «ανίκητοι στη μάχη» και, μερικές φορές, ανελέητα μας καταδικάζουν και μας οδηγούν στην καταστροφή,⁸ αφού μας είναι αδύνατο να συγχωρέσουμε τον εαυτό μας για τις πράξεις μας, ενώ μπορούμε να συγχωρέσουμε τους άλλους:

τον ξένο και τον εχθρό τον είδαμε στον καθρέφτη (Μυθιστόρημα «Δ', Αργοναύτες»): Το τραγικό στα μαθηματικά: όποιον αριθμό, αν τον πολλαπλασιάσεις με το μηδέν, το γινόμενο θα είναι πάντα μηδέν (Μέρες, Γ', σ. 73, 11 Σεπτέμβρη 1937, Κορυτσά).

Καθώς περνούν τα χρόνια, το αίσθημα ενοχής, ή το μετάνιωμα για τις πράξεις και τα λάθη μας, μεγαλώνει:⁹

Έγραφα αυτές τις σελίδες χωρίς άλλο σκοπό παρά να βάλω τάξη στη συνείδησή μου [«στους κριτές που πληθαίνουν και μας καταδικάζουν»] (Χειρόγραφο Σεπτ.'41, σ. 61)

κρίνουμε διαφορετικά τις αξίες.¹⁰

*καθώς περνούν τα χρόνια και κουβεντιάζεις με λιγότερες φωνές,
βλέπεις τον ήλιο μ' άλλα μάτια (Κίχλη, στ. 29-30)*

«μ' άλλα μάτια» βλέπουμε τα πάθη και τις αδυναμίες μας, τις θέσεις που πήραμε ή από φόβο δεν τολμήσαμε να πάρουμε και σιωπήσαμε· τα πράγματα που θέλαμε να κάνουμε στη ζωή μας και μας έλειψε η δύναμη ψυχής, τις ταπεινώσεις·

Μ' έκαναν να νιώσω με πίκρα την αδυναμία μου να σπρώξω τον εαυτό μου, να διεκδικήσω δικαιώματα (Πολιτικό Ημερολόγιο Α', σ. 28, 13.07.1941)· Λυπούμαι που έφυγα από την Ελλάδα· κάποτε πολύ πικρά· εκεί είναι οι φίλοι μου, εκεί είναι ο λαός μου (Μέρες, Δ', σ. 92, Αλεξάνδρεια, 27.05.1941)·

κι ακόμη το μετάνιωμα για τους δρόμους που περπατήσαμε ίσως και χωρίς τη θέλησή μας, τις αμφιβολίες, τις ψευδαισθήσεις,¹¹ τ' «αδειανά ποικάμισα», τους χωρισμούς, «το ξόδεμα της ψυχής», την ατέλειωτη απαντοχή·

Όταν κοιτάζω πίσω τα σπαταλημένα νιάτα μου, βλέπω μονάχα ένα πράγμα που ν' αξίζει κάτι: την προσηλωμένη μου αναμονή (Μέρες, Α', σ. 48, Αθήνα 24.03.1926)·

Λυπούμαι γιατί άφησα να περάσει ένα πλατύ ποτάμι

μέσα από τα δάχτυλά μου

χωρίς να πω ούτε μια στάλα.

Τώρα βυθίζομαι στην πέτρα. (Μυθιστόρημα, «ΙΗ'» 1-3).

Καθώς περνούν τα χρόνια, περισσεύει η πίκρα για τα «αισθήματα των πεθαμένων τόσο λίγο εκτιμηθέντα»,¹² ή για τα δικά μας αισθήματά που δεν προφτάσαμε ή δεν μπόρεσαμε να εκφράσουμε κι έμειναν τα «χρέη» αξεπλήρωτα σε «εκείνους που έφυγαν / εκείνους που χάθηκαν μέσα στον ύπνο».¹³

«Αφήστε με ν' ακούσω τον αδερφό μου!»¹⁴ («Μνήμη, Β', 28).

Θα κατανοήσουμε καλύτερα την ερμηνεία των δύο στίχων που εξετάζουμε, αν τους συνδέσουμε με τους παρακάτω σημαδιακούς προσωπικούς στίχους από τα κατοπινά ποιήματα του Σεφέρη, «Μνήμη, Α'» και «Ελένη», που, όπως πιστεύουμε, αποτελούν «ένα είδος εξέλιξης» του αισθήματος ενοχής ή την άλλη όψη των στίχων της «Κίχλης» – «των κριτών που μας καταδικάζουν»:

«Η μνήμη όπου και να την αγγίζεις πονεί» («Μνήμη, Α'» 4)

και 'Ημουν κι εγώ στον πόλεμο τοξότης·

το ριζικό μου, ενός ανθρώπου που ξαστόχησε. («Ελένη» 21-22)

Ο Τεύκρος-Σεφέρης, ύστερα πως πολλά χρόνια εναγώνιας πάλης για τη ζωή «που μας έδωσαν να ζήσουμε», συλλογίζεται πως στον απολογισμό της δικής του ζωής, η δική του πικρή μοίρα ήταν να ξαστοχήσει. Αυτό το είχε παρατηρήσει με τρόπο διαφορετικό στο ημερολόγιό του αρκετά χρόνια πριν (Μέρες, Β', σ. 90, Λονδίνο 03.10.1932):

Το μέγα λάθος της ζωής μου ήταν που ήμουν φτιαγμένος για τη θάλασσα κι έγινα στεργιανός. Είναι γνώρισμα του θαλασσινού να μην είναι πουθενά ευχαριστημένος.¹⁵

Το μετάνιωμα γι' αυτό το ξαστόχημα θα συνοδεύει τον Σεφέρη σ' όλη του τη ζωή και καθώς περνούν τα χρόνια θα γίνεται όλο και πιο έντονο:

Αγαπούσα τα γράμματα, την τέχνη· με έπεισαν πως αν με απασχολούσαν ολωσδιόλου, θα ήταν η καταστροφή μου. [...] Όση δουλειά έκανα για τα γράμματα ήταν το αποτέλεσμα μιας εξουθενωμένης θέλησης. Τώρα καταλαβαίνω πόσο μου στοιχίσε αυτή η πάλη με τη θέλησή μου. Μια πάλη που έπρεπε να καταστρέψει τα πιο ζωντανά ένστικτα μου. [...] Τώρα ξέρω σ' αυτό το δρόμο όπου μπήκα με τόσο κόπο, οποιαδήποτε πράξη, όσο επιτυχής κι αν είναι, δεν έχει τίποτα να κάνει με το

αληθινό μου χρέος. Να τα ξαναρχίσω όλα δεν είναι πια καιρός. [...] (Μέρες, Α', σ. 56, Αθήνα 09.04.1926).

Φρίκη· πάντα δυο αφεντάδες. Απ' εδώ όλες μου οι αντιφάσεις. [...]. Η μόνη κλίση που έχω είναι να θέλω να φτιάξω ποιήματα, υπομονετικά, πεισματάρικα, δουλεύοντας μήνες και χρόνους [...]. Η εξωτερική υποτέλεια θα με πληγώνει σ' όλη μου τη ζωή· θα με κρατά εντειχισμένο. Κι όμως η παραμικρή σταγόνα ζωής φέρνει μια τέτοια διαστολή στην ψυχή μου (Μέρες, Α', σ. 87, Αθήνα 01.03.1927).

Η ζωή μου έγινε όπως έγινε και ξετυλίχθηκε πάνω σε δυο παράλληλους δρόμους - ένα δρόμο υποχρεώσεων, υπομονής και συμβιβασμών κι έναν άλλον όπου περπάτησε χωρίς συγκατάβαση, ελεύθερο, το βαθύτερο εγώ μου. (Χειρόγραφο Σεπ. '41, σ. 8, Πρετόρια).

Η ανάγκη να υπηρετώ δυο κυρίους και η αποστροφή μου γενικά για την ερασιτεχνία με βασάνιζε αδιάκοπα. Κάποτε ήταν μαρτύριο. Αλλά από μια ορισμένη στιγμή και πέρα, αφού δεν είχα τα μέσα να ζήσω τη ζωή που θα ήθελα, παραδέχτηκα πως ήταν καλύτερα έτσι [...] (Χειρόγραφο Σεπ. '41, σ. 13, Πρετόρια).

Θα μπορούσα να τ' αντιμετωπίσω όλα, [...], αν είχα τα μέσα (δηλαδή μόνο το καθημερινό ψωμί για τη γυναίκα μου και για μένα) ν' αφοσιωθώ στο έργο που θέλω και που ξέρω πως μπορώ να κάνω για να μη δουλεύω σα μισός άνθρωπος. [...]. Την πιο ταπεινωτική σκέψη που είχα ίσως στη ζωή μου, την έκανα χτες: να πάψω να γράφω για ένα χρονικό διάστημα, πέντε δέκα χρόνια, [...]· να βρω μια δουλειά που να μ' αφήνει λίγες οικονομίες, κι έπειτα να κάνω αυτό που πρέπει· γελοία σκέψη· στα ζωντανά πράγματα δεν υπάρχει αναστολή (Μέρες του 1945-1951 [Ε'], σσ. 95-96, Αθήνα 06.04.1947).

Καθώς η ζωή πλησιάζει στη δύση της, η αυτογνωσία μεγαλώνει και η πικρή διάθεση αυτοκριτικής και καταδίκης γίνεται πιο έντονη,¹⁶ «τον ξένο και τον εχθρό» τώρα τον βλέπουμε ευκολότερα «στον καθρέφτη»:

Συλλογίζομουν χτες πως ίσως είναι τώρα καλύτερα [...] να βγω από την καθημερινή υπηρεσία αυτή τη σπατάλη - τόση σπατάλη - να δουλέψω, αλλιώς, να προσηλωθώ· αυτό που μου έλειψε τόσο, [...]. Είναι καιρός να συλλογιστεί κανείς το μερίδιο του Θεού. Αυτό σκέπτομαι εδώ και ένα χρόνο. Κάποτε με φιαλτικές αντιδράσεις, όπως τον περασμένο χειμώνα: μια αίσθηση θνησιμαίου τριγύρω μου. [...] Θα ξανατιάσω τα κοντύλια. Χωρίς άσκηση, όπως είμαι τώρα, μ' ένα σωρό ριζωμένες παλιές συνήθειες δεν ξέρω πώς θα τα βγάλω πέρα - αλλά πρέπει να δοκιμάσω - αδιάφορο. Δεν ξέρω τι θα βρω μπροστά μου - αδιάφορο. Δεν με χωράνε πια τούτα τα φορέματα. Τρίφτηκαν.

Όμως αυτά που είδες / είτε μες την ομίχλη
είτε μέσα στο φως / σίγουρα γύρευαν να μιλήσουν.
Πέρασες και δεν τ' άκουσες / και τώρα μόνο η βοή,
οι άναρθρες φωνές / η φοβερή σύγχυση
πραγμάτων μισοσυγκινημένων.
(Μέρες, Ζ', σσ. 152-3, Λονδίνο 29.02.1960).

Η αδυναμία μου ήταν που δεν μπόρεσα να λειτουργήσω κανονικά [...] κάνοντας και τις δυο δουλειές. Τώρα περνάω την κρίση - ω πολύ κατά βάθος - «της αλλαγής». Ξέρω τους κινδύνους. Τους αναμετρώ κάθε μέρα. Δεν μπορώ όμως να κάνω αλλιώς. Μου χρειάζεται η συγκέντρωση, η μη διακοπή. Έτσι που ζω δεν μπορώ να την έχω. Μου μένουν ελάχιστα χρόνια ακόμη· αύριο δεν υπάρχει· τώρα πρέπει, τώρα, να γίνει η τελευταία προσπάθεια. Το «υπηρετείν», του έδωσα τα καλύτερα χρόνια της ζωής μου, τέλειωσε. Σε ποιόν μπορώ να χρησιμεύσω, στο δημόσιο βίο, και σε τι (Μέρες, Ζ', Λονδίνο 12.05.1960, σσ. 192-3).

Εδώ τελειώνουν τα έργα της θάλασσας, τα έργα της αγάπης...

Εμείς που τίποτε δεν είχαμε θα τους διδάξουμε τη γαλήνη. (Μυθιστόρημα, «ΚΔ' »).

Μπορεί ο Σεφέρης να απευθύνεται στον εαυτό του, στους δύο στίχους της Κίχλης που εξετάσαμε, όμως «οι κριτές που πληθαίνουν με τα χρόνια και μας καταδικάζουν» έχουν μια παμπάλαια οικουμενικότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ανδρέας Καραντώνης, *Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης*, Εκδόσεις Γαλαξίας - Κεραμεικός 1963, σ. 163 (αναδημοσίευση από την «Αγγλοελληνική Επιθεώρηση» 1950).
2. Τ. Κ. Παπατζώνης, «Μύθος και Ιστορία» στον τιμητικό τόμο *Για τον Σεφέρη, Αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της Στροφής*, Αθήνα 1961, σ. 30.
3. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Προτάσεις για την Κίχλη» στο Τιμητικό Αφιέρωμα *Για τον Σεφέρη*, ό.π., σ. 281.
4. Mario Vittì, *Φθορά και Λόγος: εισαγωγή στην ποίηση του Γιώργου Σεφέρη*, Εστία, Αθήνα 1978, σσ. 216-219. Στην νέα αναθεωρημένη έκδοση του βιβλίου (1989) οι αντίστοιχες σελίδες είναι 220-224 αναφορά γίνεται επίσης εδώ και σε μια άλλη μελέτη του Vittì, ενσωματωμένη στην αναθεωρημένη έκδοση του ίδιου βιβλίου, στις σελίδες 249-260.
5. Μερικές φορές, στην αρχαία τραγωδία ο ποιητής διακόπτει τη δραματική εξέλιξη και απευθύνεται προς το κοινό, σε ένα είδος «τραγικής παράβασης» (βλ. Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος* 889-890, Ευριπίδης, *Ανδρομάχη* 950 και *Ικέτιδες* 917). Ο όρος «τραγική παράβαση» είναι του Knox· ο Lesky χρησιμοποιεί αντίστοιχα τον όρο «αποστροφή προς το κοινό». Βλ. Bernard M. W. Knox, *Oedipus at Thebes*, Oxford University Press, 1957, σσ. 99-106 και Albin Lesky, *Η Τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, τόμος Β', μετ. Νίκος Χ. Χουρμούζιάδης, ΜΙΕΤ 1989, σ. 125· ακόμη, P. T. Stevens, Euripides, *Andromache*, edited with introduction and commentary, Oxford 1971, σ. 205.
6. Το 1980, δύο χρόνια μετά από την πρώτη έκδοση του βιβλίου του για τον Σεφέρη (βλ. σημ. 4, εδώ παραπάνω), ο Mario Vittì είχε την καλοσύνη να απαντήσει εκτενώς σε μια επιστολή μου αναφορικά με το θέμα αυτό, και να παρατηρήσει: «(Ρώμη, 14 Οκτωβρίου 1980), [...] πολύ σωστή [η] παρατήρησή σας για τους "εσωτερικούς κριτές" που πληθαίνουν στη συνείδηση του Σεφέρη τον καιρό που γράφει την «Κίχλη». Για να βρεθώ περισσότερο μέσα στην αλήθεια, έπρεπε να είχα διατυπώσει διαφορετικά τις σελίδες 216-217 του βιβλίου μου. Αλλά, βλέπετε, παρασύρθηκα από τις διαπιστώσεις μου για τα «επτά» - «οκτώ» χρόνια, που λείει ο Σεφέρης, και που η σημασία τους πέρασε απαρατήρητη από τους προηγούμενους μελετητές του, κι έτσι δεν σκέφτηκα αυτό που ορθότατα μου δείχνετε τώρα εσείς. Πάω να πιστέψω ωστόσο ότι η δική σας παρατήρηση συμπληρώνει και επιβεβαιώνει τη δική μου διαπίστωση. Αν οι «εξωτερικοί» κριτές μέναν μόνο «εξωτερικοί», δεν θα βασανίζονταν τόσο ο Σεφέρης. Γινονται όμως εσωτερικοί, του προκαλούν αμφιβολίες, και γι' αυτό ζητά βοήθεια από τον "δικαίο"». Το απόσπασμα της επιστολής δημοσιεύεται με την ευγενική άδεια του Mario Vittì.
7. «ενοχή», με την φροϋδική έννοια ως συναισθηματική εμπειρία και όχι με τη νομική έννοια.
8. Πβ. παραδείγματα από το αρχαίο δράμα: Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος* (Οιδίπους, Ιοκάστη), *Αίας* (Αίας), Ευριπίδης, *Ιππόλυτος* (Ιππόλυτος, Φαίδρα).
9. Αυτό το αίσθημα ενοχής το βρισκόμαστε και στα ποιήματα του Καβάφη «*Che Fece...il gran rifiuto*» και «*Τείχη*».
10. Βλ. Vittì (1989) σ. 222: *ήλιος / άνθρωπος (Κίχλη Γ', 25-26)* = θετικές αξίες.
11. Πβ. το ποίημα του Καβάφη «*Ένας γέρος*».
12. Κ. Π. Καβάφης, «*Απ' τες εννιά*» 18-19, *Ποιήματα 1897 - 1933*, πρώτη στιχαριθμημένη έκδοση φροντισμένη από τον Γ. Π. Σαββίδη, Ίκαρος 1991, σ. 85.
13. Γ. Σεφέρης, «*Επιφάνια 1937*», στ 37-38, *Ποιήματα*, Ίκαρος, 1974, σσ. 141-142.
14. Οι δύο στίχοι που μνημονεύονται από τα ποιήματα «*Μνήμη, Β'*» (1950) εδώ, και «*Μνήμη, Α'*» (1950) αμέσως παρακάτω (ποιήματα που δημοσιεύτηκαν αργότερα στο *Ημερολόγιο Καταστροφώματος, Γ'*, 1955) αρχικά γράφτηκαν από τον Σεφέρη στο ημερολόγιό του (*Μέρες του 1945-1951 [Ε']*, Ίκαρος 1973, 27.03.50), για να εκφράσουν, όπως πιστεύουμε, την οδύνη του ποιητή για το θάνατο του αδελφού του Άγγελου - «*τον άνθρωπο που αγαπούσα περισσότερο στον κόσμο*» βλ. *Γράμματα, Σεφέρη - Λορεντζάτου (1948-1968)*, επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Δόμος 1990, σ. 97 και Γ. Κ. Κατσιμπαλής & Γιώργος Σεφέρης, «*Αγαπητέ μου Γιώργο*», *Αλληλογραφία, (1924-1970)*, Β', επιμέλεια, σχόλια Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Ίκαρος 2009, επιστολή 222, σσ. 182 και 193, και επιστολή 223, σ. 194.
15. Πβ. το παράπονο του ποιητή στους στίχους 1-2, στο ποίημα «*Επί σκηνής, Δ'*», *Τρία Κρυφά Ποιήματα*, (1966): «*Η θάλασσα πως έγινε έτσι η θάλασσα; / Άρρησα χρόνια στα βουνά*», Γ. Σεφέρης, *Ποιήματα*, ό.π., σ. 288.
16. Πβ. Καβάφης, «*Η πόλις*».

Μια συνέντευξη του Γιώργου Σεφέρη σε κυπριακή εφημερίδα

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ / ΜΙΑ ΣΥΝΟΜΙΛΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΠΡΕΣΒΕΥΤΗΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΝ ΛΙΒΑΝΩ
κ. Γ. ΣΕΦΕΡΕΙΑΔΗΝ / ΟΙ ΑΡΑΒΕΣ ΤΡΕΦΟΥΝ ΤΑ ΦΙΛΙΚΩΤΕΡΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ
ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΑΣ

Του Αθηναίου δημοσιογράφου κ. ΓΕΩΡΓ. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑ,
ειδικώς σταλέν διά την «ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ».

ΒΑΘΕΙΑ συγκίνηση με κατέλαβε, όταν επισκέφθην ένα μουσουλμανικό τέμενος στη Βαγδάτη και είδα το Χότζα να βγαίνει μ' ανοιχτή την αγκαλιά του και να με φιλά, ως έμαθεν πως ήμουν Έλληνας.

Το πρόσωπό του είχε πάρει μια χαρούμενη έξαψη, καθώς άρχισε να μου μιλάει για παμπάλαιες κοινές Ελληνοαραβικές περιπέτειες και κορυφώθηκε ο ενθουσιασμός του, όταν έφτασε στον Μέγα Αλέξανδρο. Χωρίς να τον διεκδικούν οι Άραβες, νοιώθουν μίαν απέραντη ευγνωμοσύνη στον μεγάλο Έλληνα κι έχουν τη συνείδηση, ότι οφείλουν τα πάντα στην Ελληνική του επίδραση και τον λατρεύουν σαν δικό τους.

Έξω απ' αυτήν την βαθύτατη μνήμη, που είναι πόλος ζωής στη Μέση Ανατολή, οι Άραβες τρέφουν τα πιο φιλικά και ειλικρινή αισθήματα προς τους Έλληνες, ξεχωρίζοντάς τους απ' τους άλλους λαούς. Οι Άραβες πέρα ακόμη κι απ' αυτήν την παλιά Ελληνική εκπολιτιστική παράδοση υπήρξαν οι σοφοί μελετητές και φορείς των κειμένων και γενικά της Ελληνικής σκέψης. Ο Αριστοτέλης κι ο Πλάτωνας βρήκανε στους Άραβες μοναδικούς ερμηνευτές.

Εξ άλλου η κοινή ζωή Ελλήνων και Αράβων κάτω απ' τη σκέπη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έδωσε ακόμα σφιχτότερα τους μεγάλους αυτούς λαούς ξεπερνώντας κατά τον πιο ευτυχί, αδιατάρακτο, σχεδόν αδελφικό, τρόπο την βαθειά θρησκευτική αντίθεση.

Η κοινή στάσις ελευθερίας απέναντι στους βίαιους ανέμους της ιστορίας αποτελεί ακόμα τον άθραυστο δεσμό των λαών αυτών, που από αιώνες κατοικούν την Μεσόγειο και γονιμοποιούν ηθικά την πανάρχαια αυτή γη.

Η εξαιρετική σημασία τούτης της κοινότητας είναι ότι δεν είναι το τεχνητό αποτέλεσμα κρατικών αποφάσεων, αλλά προέρχεται εκ των κάτω σαν έφεση κι αποδοχή κι ομόλογη θέση τους κάτω απ' τον ήλιο που τους έταξε και τους ανέδειξε σε αδελφούς.

Σ' αυτό το μοναδικό κρίσιμο φυλάκιο χρέους βρίσκεται ο Πρεσβευτής της Ελλάδος κ. Γεώργιος Σεφερειάδης (γνωστός από το ποιητικό του έργο ως Γ. Σεφέρης). *The right man in the right place.*¹

Αν δεχθούμε ότι μπορεί πρακτικά να επαρκέση στην διπλωματική εκπροσώπηση πέντε πρωτευουσών, τότε δεν θα ήταν ίσως εύκολο να αρνηθή κανείς τα πλεονεκτήματα μιας ενιαίας, και μάλιστα τόσο επιτυχούς, εκπροσωπήσεως.

Η Ελληνική Πρεσβεία με τα μέσα, τα οποία διαθέτει, προσπαθεί ν' ανταποκριθή προς τον τεράστιον αυτόν χώρο χρέους.

Πέρα απ' τις βασικές ευνοϊκές προϋποθέσεις ενός ευφόρου εδάφους και ευκράτου κλίματος υπάρχουν πολυειδείς δυσκολίες, που η εδώ εκπροσώπησις αγωνίζεται να υπερνικήσει και συνήθως το κατορθώνει.

Αξιοσημείωτη είναι η θετική κατανόηση και συγκινητική συμπαράσταση, την οποίαν παρέχουν οι εδώ Έλληνες. Η Ελληνική παροικία, καθώς και ο νεοσύστατος Ελληνολιβάνιος σύνδεσμος, εργάζονται αξιοθαύμαστα προς τον σκοπόν αυτόν. Η συμμετοχή μας π.χ. για πρώτη φορά στην έκθεση της Δαμασκού με ένα τόσο επιτυχές Ελληνικόν περίπτερον, οφειλόμενον αρχιτεκτονικά στον κ. Μορέτη, υπερέβη τας προβλέψεις μας εις επιτυχίαν.

Ο κ. Σεφέρης είχε την καλωσύνη ν' απαντήσει σε μερικά ερωτήματα που του υποβάλαμε.

Ερώτησις: Κύριε Σεφέρη, ρώτησα τον Έλληνα Πρεσβευτή, αντιλαμβάνομαι ότι είναι δύσκολο να κρίνη κανείς τους ανθρώπους και να ειπή φερ' ειπείν αδίστακτα, αυτός είναι προδότης πώς αντιμετωπίζετε οεις αυτό το ηθικό πρόβλημα; Κάποιος ποιητής ρωτιέται... Αξίζει η σωτηρία της ανθρωπότητας πληρωμένη με το κλάμα ενός μικρού παιδιού;...

Απάντησις: Η ερώτησις είναι σκληρή, όμως πρέπει ν' απαντήσω. Ναι! αξίζει! Η μοιραία αντινομία που υπάρχει ανάμεσα στην ηθική απόφαση και την ευαισθησία και στην πολιτική πράξη θα διχάζει και θα βασανίζει πάντα την ανθρώπινη ψυχή.

...Κάποτε ήταν στην Αθήνα ένας γερμανός καθηγητής, γνωστός αντιναζί και εξωρισμένος απ' τον Χίτλερ. Με ερώτησαν ποια ήταν η γνώμη μου. Όλοι τον γνωρίζαμε ως αντιχιτλερικό... Αλλά, αν υπήρχε μια, μια μόνη πιθανότης να είναι κατάσκοπος; αν η συναισθηματική μου στάση γινόταν αφορμή να σκοτωθούν πέντε Έλληνες πολίτες, ή ένας αξιωματικός μου; Ποιο θα ήταν το βάρος της συνειδήσεώς μου και της ευθύνης μου; Έπρεπε να θυσιάσθω ο Γερμανός. Η ανθρωπιστική αρχή in dubio pro reo² δεν μπορούσε να ισχύσει. Η ζωή είναι σκληρή.

Ερώτησις: Ποία είναι η γνώμη σας για μαχητική διεξαγωγή αγώνων ελευθερίας;

Απάντησις: Δεν σας απαντώ. Θα σας ειπώ κάτι άλλο. Το 1939 ήταν μια ομάδα διανοουμένων αυτοαποκαλουμένων «πασιφιστών». Ήρθαν κάποιοι και με ρώτησαν... «Είσαι και συ «πασιφιστής»; Γέλασα. Η ερώτησις μου φάνηκε αφελής και αστεία... Δεν είμαι έξαλλος εθνικιστής. Δεν μου λέει τίποτα αυτό... Όμως πιστεύω στην Ελλάδα. Και πιστεύω πως η Ελλάδα είναι μια ηθική έννοια που πρέπει να σωθή με κάθε τρόπο για να σώσει. Εμένα τα βράχια της γης μου δεν μου δείχνουν το δρόμο της σωτηρίας που έδειξε η Ινδία στον μακαρίτη τον Γκάντι... Νιώθω πως πρέπει να πολεμήσω και να ματώσω τούτη τη σκληρή γη...

Η συνείδηση κ' η αγάπη της μου το επιβάλλει κι ο ελεύθερος λόγος μου υπακούει για να τη σώσει και να την κάνει ομορφιά.

(εφ. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 21 Οκτωβρίου 1954, σ. 2)

Η συνέντευξη αυτή, στην κυπριακή εφημερίδα *Ελευθερία*, είναι η τρίτη που έδωσε ο Σεφέρης. Προηγουμένως, όταν βρισκόταν στην Αγγλία, ως μέλος της ελληνικής διπλωματικής αποστολής, έδωσε συνέντευξη στον Μήτσο Λυγίζο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Κρίκος* του Λονδίνου το 1951,³ και αργότερα, με την ευκαιρία της πρώτης επίσκεψής του στην Κύπρο, έδωσε συνέντευξη στον Κύπριο λόγιο και ιατρό Κύπρο Χρυσάνθη που δημοσιεύτηκε, το 1954, στο περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα*.⁴ Μετά τις τρεις αυτές συνεντεύξεις θα ακολουθήσει μια «νεκρή» περίοδος, όσον αφορά το θέμα αυτό, για δέκα περίπου χρόνια. Οι επόμενες συνεντεύξεις του, ικανοποιητικές σε αριθμό, θα δοθούν μετά την έλξη που προκάλεσε η βράβευσή του με το βραβείο Νόμπελ.⁵ Είναι, λοιπόν, αξιοσημείωτο ότι ο ποιητής που θα επιβραβευτεί με το Νόμπελ Λογοτεχνίας το 1963, έδωσε μόνο τρεις συνεντεύξεις πριν από τη βράβευσή του, και οι τρεις μετά τα πενήντα του χρόνια, ένα τεκμήριο που μπορεί να προκαλέσει αρκετές σκέψεις τόσο για την προσωπική επιλογή και στάση του Σεφέρη όσο και για την προβολή των διανοουμένων και λογοτεχνών γενικά. Γιατί και παλαιότερα, εντονότερα σήμερα με την επικράτεια των μέσων μαζικής ενημέρωσης και τον πληθωρισμό των γραπτών και ραδιοηλεκτρονικών λογοτεχνικών συνεντεύξεων, ακόμη και νεοσοί της λογοτεχνίας μας βομβαρδίζουν με συνεντεύξεις τους από την πρώτη συλλογή τους. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι και οι τρεις πρώτες συνεντεύξεις του Σεφέρη δόθηκαν σε έντυπα εκτός της ελλαδικής επικράτειας (η πρώτη σε ελληνικό περιοδικό του Λονδίνου και οι άλλες δύο σε έντυπα της Κύπρου).

Η συνέντευξη που παρουσιάζεται εδώ είναι καταγραμμένη στις βιβλιογραφίες του Κατσίμπαλη και του Δασκαλόπουλου⁶ και δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Λευκωσίας *Ελευθερία* στις 21 Οκτωβρίου 1954, λίγες μέρες μετά την ολοκλήρωση της δεύτερης επίσκεψης του ποιητή στην Κύπρο (15 Σεπτεμβρίου-17 Οκτωβρίου 1954). Ο δημοσιογράφος Γεώργιος Μπουκουβάλας,⁷ που πήρε τη συνέντευξη, γεννήθηκε στην Σίφνο την δεκαετία του '20 και έφυγε από τη ζωή στα τέλη της δεκαετίας του '90. Σπούδασε στην Νομική

σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά ασχολήθηκε από νέος με τη δημοσιογραφία. Εργάστηκε σε εφημερίδες των Αθηνών και τη δεκαετία του '70 ίδρυσε, μαζί με άλλους δημοσιογράφους και διανοητές, το "Κέντρο Μείζονος Ελληνισμού" και εξέδωσε τα περιοδικά *Ελληνικός Κόσμος* και *Βαλκανικός και Αραβικός Κόσμος*.⁸

Ύστερα από την εν γένει φλύαρη εισαγωγή, που περιέχει ποικίλες γλωσσικές διπλοτυπίες και μετεωρίζεται μεταξύ καθαρεύουσας και δημοτικής, ο δημοσιογράφος προχωρεί στην υποβολή δύο ερωτημάτων και καταγράφει τις απαντήσεις του ποιητή. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Σεφέρης δεν προσχωρεί σε παγιωμένες και αποδεκτές μόδες και στάσεις ζωής που είχαν σαγηνεύσει μεγάλη μερίδα των διανοουμένων τότε (πασιφισμός, μη βία του Γκάντι) και επιμένει στις ιδιαίτερες συνθήκες της πατρίδας του, έχοντας πλήρη συνείδηση της θέσης της Ελλάδας και της γεωγραφικής και ιστορικής της μοίρας. Ακόμη η αναφορά του Σεφέρη «νιώθω πως πρέπει να πολεμήσω και να ματώσω τούτη τη σκληρή γη...», πιστεύω ότι απηχεί και τις προετοιμασίες του κυπριακού αγώνα, που θα ξεκινήσει εκατόν εξήντα, περίπου, μέρες μετά τη δημοσίευση της συνέντευξης. Ο Σεφέρης γνώριζε και από την επαφή του με την Κύπρο και λόγω της θέσης του ότι τα πράγματα στο νησί οδηγούνταν σε δυναμική σύγκρουση που θα μετέφερε το Κυπριακό, από την αποκλειστική παραμονή του στους χώρους των διπλωματικών παρασκήνιων και επισήμων επαφών και συσκέψεων, σε άλλους χώρους πάλης.

Η αναφορά του Σεφέρη, στη συνέντευξη αυτή, για τον αντιναζί γερμανό καθηγητή, πιστεύω ότι παραπέμπει στον Helmut von den Steinen, που κατέφυγε στην Ελλάδα μετά την επικράτηση του χιτλερισμού στη Γερμανία και αργότερα πρόσφερε πολλά ως μεταφραστής της ελληνικής λογοτεχνίας στα γερμανικά.⁹ Είναι χαρακτηριστική η εγγραφή του Σεφέρη στο Ημερολόγιό του για την επίσκεψη του von den Steinen στο γραφείο του, στις 3 Δεκεμβρίου 1940, και τις φήμες ότι είναι κατάσκοπος. Μετά τον πόλεμο ο Σεφέρης θα προσθέσει στην εγγραφή τα ακόλουθα: «Είχα άδικο· Ο Helmut von den Steinen έμεινε πρώτης τάξεως ως το τέλος».¹⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *The right man in the right place*: Ο κατάλληλος άνθρωπος στην κατάλληλη θέση.

2. *in dubio pro reo*: εν αμφιβολία υπέρ του κατηγορουμένου.

3. Μήτσος Λυγίζος, «Συνομιλία με τον ποιητή Γιώργο Σεφέρη», *Κρίκος*, Λονδίνο, 12 (Σεπτ. 1951) 3-8. Βλ. παρουσίαση και αναδημοσίευση της συνέντευξης στο δημοσίευμα του Δημήτρη Δασκαλόπουλου, «Συνομιλία με τον ποιητή Γιώργο Σεφέρη» [Μια λανθάνουσα συζήτηση του ποιητή με τον Μήτσο Λυγίζο], *Το Δέντρο*, Αθήνα, 179-180 (Ιαν.-Μάρτ. 2011) 147-154.

4. Κύπρος Χρυσάνθης, «Μια συνέντευξη με τον ποιητή Γ. Σεφέρη», *Κυπριακά Γράμματα*, Λευκωσία, 223 (Ιαν. 1954) 37-39.

5. Σάββας Παύλου, *Σεφέρης και Κύπρος*, Λευκωσία ²2005, σ. 415.

6. Γ. Κ. Κατσίμπαλης, «Βιβλιογραφία Γιώργου Σεφέρη», στον τόμο *Για τον Σεφέρη Τιμητικό αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της Στροφής*, Αθήνα, ανατύπωση Ερμής 1981, σ. 454 και Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Εργογραφία Σεφέρη (1931-1979)*. Βιβλιογραφική Δοκιμή, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1979, σ. 228).

7. Το 1955 ο Γεώργιος Μπουκουβάλας πήρε συνέντευξη από τον Νίκο Καζαντζάκη η οποία αναφέρεται και στον κυπριακό αγώνα που είχε τότε ξεκινήσει. Η συνέντευξη δημοσιεύτηκε στην εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα, 15.6.1955 (βλ. Κωστής Κοκκινόφτας, «Νίκος Καζαντζάκης και Κύπρος», *Ακτή*, Λευκωσία, 74 (Άνοιξη 2008) 208.

8. Ευχαριστώ θερμά τον δημοσιογράφο και εκδότη Πάνο Αϊβαλή που ερεύνησε και με εφοδίασε με στοιχεία για τη ζωή του Γεωργίου Μπουκουβάλα.

9. Παντελής Πρεβελάκης, «Helmut von den Steinen», *Νέα Εστία*, Αθήνα, 710 (1 Φεβρ. 1957) 230-231.

10. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, Αθήνα, Ίκαρος, 1977, σ. 264.

Σάββας Παύλου

Γ. Σεφέρης, «Στο Παραλίμνι, ποιητάρηδες, αμπελοπούλια»
(Μέρους Στ', Ίκαρος 2008, σ. 149)

Η εισήγηση του Μιχάλη Πιερή με θέμα «Γύρω από την κυπριακή λαϊκή παράδοση. Οι ποιητάρηδες του Παραλιμνιού», που έκανε στο 2ο Συνέδριο «Το Παραλίμνι. Ιστορία - Πολιτισμός» (26 Μαρτ. 2011), καθώς και το φυλλάδιο που διανεμήθηκε στο ακροατήριο με τα κομβικά σημεία της εισήγησής του, μου κέντρισαν το ενδιαφέρον για μια περαιτέρω έρευνα επί των εξής:

1. Το παρακάτω ερωτικό δίστιχο που κατέγραψε ο Γιώργος Σεφέρης στη Λεμεσό στις 5.12.1953,¹

*Σαν το μανάλι το χρυσό έτσι είναι το κορμί της
ασπρόμελο τ' αχείλι της και μαχαιρικά το δειν της*

παρατηρώ ότι δεν αποδίδεται ακριβώς στην κυπριακή διάλεκτο, που, όπως είναι γνωστό, είναι διάλεκτος του νι. Έτσι αποσιωπάται παντού το τελικό νι, ενώ «τ' αχείλι της» πρέπει να διορθωθεί «τα χείλη της». Είμαι βέβαιος ότι ο Σεφέρης κατέγραψε το δίστιχο εξ ακοής και όχι από γραπτή πηγή. Το δίστιχο, βέβαια, ανήκει στο Χρ. Θ. Παλαίση (Αυγόρου) (1872-1949) και δημοσιεύτηκε α) το 1926 στη φυλλάδα υπ' αρ. 1510,² β) το 1930 στη φυλλάδα υπ' αρ. 1525³ και γ) το 1942 στη φυλλάδα υπ' αρ. 1557,⁴ ως εξής:

*α) Σαν το μανάλλιν το χρυσόν έτσ' είναι το κορμίν της,
ασπρόμελον τα χείλη της και μασσαιρικά το δειν της.*

*β) Σαν την λαμπάδαν την χρυσήν έτσ' είναι το κορμίν σου,
ασπρόμελον τα σείλη σου και μασσαιρικά το δειν σου
και πώς να μεν ερωτευθεί ο άνθρωπος μαζίν σου.*

*γ) Σαν το μανάλλιν το χρυσόν έτσ' είναι το κορμίν της,
ασπρόμελον τα σείλη της τζαι τουφετζιά το δειν της.*

Βέβαια, το δίστιχο απαντάται πολύ αργότερα και στη συλλογή του Ν. Κληρίδη⁵ ως εξής:

*α) Σαν το μανάλλιν το χρυτόν έτσ' είναι το κορμίν της
τζ' ασπρόμελον τα σείλη της τζαι μασσαιρικά το δειν της.⁶*

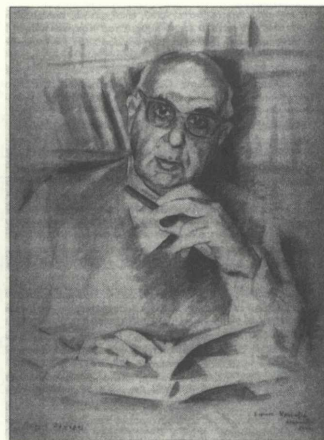
*β) Ασήμιν έν' η κόξα της, δικαμάντιν το κορμίν της
τζαι μάλαμαν η νιότη της τζαι μασσαιρικά το δειν της,⁷*

γεγονός που αποδεικνύει ότι ο πληροφορητής του λαογράφου αυτού είχε σίγουρα υπόψη τη φυλλάδα του Παλαίση ή, τουλάχιστον, το δίστιχο του Παλαίση όπως το διαμόρφωσε και διέπλασε εντωμεταξύ η προφορική παράδοση.

2. Σε ό,τι αφορά, εξάλλου, το εξής τετράστιχο που κατέγραψε ο Σεφέρης στη Δημοτική Αγορά, Αμμόχωστος '54,

*Του παγκοσμίου το ρεκόρ στην ομορφιά 'ναι πρώτη
το πλάσμα να τη δει 'ρωστά
έχω πέντε παιδιά σωστά
και πάλιν αγαπώ την,⁸*

θα ήθελα να σημειώσω ότι δεν ανήκει, βέβαια, στις κορυφαίες στιγμές της κυπριακής ερωτικής ποίησης, όμως είναι τελείως άγνωστο στη βιβλιογραφία. Ο χαρακτηρισμός του τετράστιχου αυτού από τον Τ. Ανθιά⁹ ως «λιπέρτικου» καθιερώθηκε σήμερα και είναι αποδεκτός, παρ' όλο ότι αποδείχτηκε πέρα από κάθε αμφιβολία ότι το είδος αυτό ανέδειξε μεν στην έντεχνη κυπριακή ποίηση ο Δ. Λιπέρτης (1866-1937), ωστόσο απαντάται και σε παλαιότερους ποιητές.¹⁰ Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι στην κυπριακή λαϊκή και διαλεκτική (ιδιωματική) ποίηση το είδος αυτό του τετράστιχου, εκτός από τη συλλογή του Δ. Λιπέρτη, *Τζυπριώτικα τραούδια*, Λευκωσία 1923,¹¹ απαντάται και στους ποιητάρηδες Χρ. Θ. Παλαίση και Ιω. Κυριακόπουλο (Μονάγρι-Διόριος, 1891-1966) στη φυλλάδα τους υπ' αρ. 881 του έτους 1921.¹² Ακολουθούν οι φυλλάδες του Παλαίση υπ' αρ. 1487 και 1488 των ετών 1923 και 1924,¹³ αντίστοιχα, του Ξ. Πάτσαλου (Παραλίμνι, 1901-1984), φυλλάδα υπ' αρ. 1677, του έτους 1924,¹⁴ Χρ. Πριγκόπουλου (Αυγόρου, 1903-1995), φυλλάδα υπ' αρ. 1746, του έτους 1925¹⁵ κ.ά.



Γιώργος Σεφέρης
Σχέδιο Ρένας Κρουαζιέ

3. Ο επιμελητής και σχολιαστής του έργου «*Μέρες Στ'*» Παναγιώτης Μέρμηγκας δεν σχολιάζει την εξής καταγραφή (ημ. Παρασκευή, 1.10.54) του Σεφέρη: *Χτες στην εκκλησιά του Παραλιμνιού· ο γέρος καντηλάφτης: «Ο κύριος είναι από την Αθήνα, ήρθε να μας φέρει την Ένωση»*.¹⁶ Ο καντηλάφτης (κυπρ. καντηλανάφτης ή καστρίσης) αυτός ονομαζόταν Ιωάννης Βλοκκάς (υπηρετούσε στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου)¹⁷ και, όπως ισχυρίστηκε ο Τσολάκης (σύνεδρος), ήταν άνθρωπος που αρεσκοτόταν στο καλαμπούρι. Η δήλωση, επομένως, του καντηλάφτη μπορεί να ερμηνευθεί κατά διαφορετικούς τρόπους: σοβαρομιλούσε ή χαριτολογούσε ή ειρωνευόταν!

4. Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγραφή του Σεφέρη στο Παραλίμνι (ημ. Σάββατο, 9.10.1954),¹⁸ όπου πήρε, φαίνεται, μια γεύση από «τσαττίσματα», χορούς και ερωτικά. Εύστοχες και οι πληροφορίες του επιμελητή για το δάσκαλο, τον οποίο ταυτίζει με το μικρασιάτη καθηγητή της φιλολογίας στο Ελληνικό Γυμνάσιο Αμμοχώστου Παναγιώτη Κυδωνόπουλο (1888-1979).¹⁹ Αν ο Σεφέρης δεν αναφερόταν στην «*παραμορφωμένη, παραλυτική (Διδώ)*», κόρη του δασκάλου, η ταύτιση του με τον Κυδωνόπουλο θα ήταν δύσκολη, αν λάβουμε υπόψη ότι στο Παραλίμνι εμπεδώθηκε σχεδόν η εντύπωση ότι ο δάσκαλος αυτός δεν είναι άλλος από το Δημήτρη Σαβεριάδη, ο οποίος, όπως θυμήθηκε χρόνια μετά «η αδελφή του Παύλου, Κασσιανή, 13 χρονών», οργάνωσε τη φιλοξενία του Σεφέρη.²⁰ Προσωπικά δεν μπορώ ν' αμφισβητήσω την πιθανή παρουσία στο «Κέντρο του Βαγγέλη», όπου έγινε η εκδήλωση, του δημοδιδάσκालου Δημήτρη Σαβεριάδη, ιδρυτή, μεταξύ άλλων, και μέλους του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου του Σωματείου «Ανόρθωσις» (1911), που δίδασκε μουσική στο Γυμνάσιο Αμμοχώστου (1925-1928) και στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου (1930-1935).²¹ Ο Σαβεριάδης ήταν πατέρας της Νέλλης Δ. Σαβεριάδου-Τσουγιπούλου (1930-2005), που αποφοίτησε από το Γυμνάσιο Αμμοχώστου το 1946-47,²² και όχι της Διδώς, κόρης του Παναγιώτη Κυδωνόπουλου και της δασκάλας Θεοδώρας Λοΐζου [Παπαδοπούλου], που αποφοίτησε από το ίδιο Γυμνάσιο το 1945-46.²³

5. «Ο νέος ποιητάρης και χορευτής (τουρκόπουλος)» ορθά ταυτίστηκε με τον Παύλο Μ. Πιττάτζη (1928-1995), που, πράγματι, αναφέρεται ότι διετέλεσε αγροφύλακας,²⁴ προτού γίνει αχθοφόρος στο λιμάνι της Αμμοχώστου και αργότερα της Λεμεσού. Ο ποιητάρης αυτός όταν τραγουδούσε την παραλιμνίτισσα φωνή, γνωστή ως «*ίσια του χορού*», όπως έλεγε ο ίδιος, τη συνόδευε με τους εξής στίχους του:

Παραλιμνίτη άθθρωπε, που 'σαι της γης χαμάλης,
που μες στην πέτραν το ψουμίν δύνεσαι να το βκάλλεις.
Τζαι δυστυχία πάνω σου να πέσει, προκειμένου,
τα έξοδά σου βκάλλεις τα,
γιατί πουλιά²⁵ που 'ν' περαστά,
στήννεις βερκιά τζαι πιάννεις τα,
είσ' άξιοσ επαίνου!

Από το χωρίο της καταγραφής που αναφέρεται στην Κασσιανή, 13 χρονών, αδελφή του Παύλου κρατάω το χαρακτηρισμό «χαμηλοβλεπούσα», τον οποίο εικάζω ότι ο Σεφέρης έμαθε εξ ακοής. Το ήθος των κυπριακών γυναικείων χορών θέλουν τη γυναίκα σεμνή και σοβαρή, «χαμηλοβλεπούσα» ή «χαμηλοθωρούσα», και ποτέ «χασκογελούσα» ή «αππωματούσα».

6. Συμφωνώ με τα σχόλια του επιμελητή στο χωρίο «Ο Τσίτσιος αναφέρει έναν Καρνέρα από το Ξυλοτύμπου, δυο ποιήματά του (ένα νεκροταφείο, και το άλλο ηχώ)», θα ήθελα όμως να διευκρινίσω ότι:

α) Ο αναλόγος λαϊκός ποιητής Κυριάκος Θ. Καρνέρας (Ξυλοτύμπου, 1900-1986), στον οποίο αναφέρεται ο επίσης ποιητάρης Χρίστος Κ. Τσίτσιος (Παραλίμνι, 1904-1960) εξέδωσε την πρώτη του ποιητική συλλογή *Τα τραούδκια του βοσκού* στη Λάρνακα το 1937 (με πρόλογο του Άδωνη Βερνάλη).

β) Ο ακριβής τίτλος του ποιήματος «ένα νεκροταφείο» είναι «Αρκόντοι τζιαι φτωσιόι» (σ. 19), ενώ του άλλου «ηχώ» είναι «Ελάλουσ σου πως σ' αγαπάω» (σ. 34).

γ) Το ποίημα «Ελάλουσ σου πως σ' αγαπάω» δεν αποτελεί παραλλαγή, αλλά δημιουργική και άριστη διασκευή του ποιήματος «Πειο σκληρή» (Αλάβαστρα, Ι. Ν. Σιδέρη 1900, σ. 25)²⁶ του Ιω. Πολέμη (1862-1924) και όχι του Δροσίνη, όπως ισχυρίζεται ο επιμελητής.²⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Σεφέρη, *Μέρες Στ'*, Ίκαρος 2008, σ. 112.
2. Βλ. Κ. Γιαγκουλλή, *Οι ποιητάρηδες της Κύπρου*, Λευκωσία 2005, σ. 380.
3. Βλ. Γιαγκουλλή, *ό.π.*, σ. 381.
4. Βλ. Γιαγκουλλή, *ό.π.*, σ. 384.
5. Βλ. Ν. Κληρίδη, *Κυπριακά δημοτικά τραγούδια*, τόμ. Β', Λευκωσία 1968.
6. Βλ. Κληρίδη, *ό.π.*, σ. 33.
7. Βλ. Κληρίδη, *ό.π.*, σ. 29.
8. Βλ. Σεφέρη, *ό.π.*, σ. 164.
9. Βλ. Τ. Ανθία, *Η ζωντανή Κύπρος*, Λονδίνο 1963, σ. 111.
10. Βλ. Γιαγκουλλή, *ό.π.*, σσ. 157-159 του ίδιου, *Ποιητάρικα Α'*, Λευκωσία 1988, σσ. 26-27.

11. Ο Λιπέρτης, βέβαια, δημοσίευε στον ημερήσιο τύπο ποιήματά του στην κυπριακή διάλεκτο τουλάχιστον από το 1918 κ.ε. Βλ. Π. Παρασκευά, *Δημήτρης Λιπέρτης. Η ζωή και το έργο του*, Εκδ. Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία 1988, σ. 103.
12. Βλ. Γιαγκουλλή, *ό.π.*, σ. 311.
13. Βλ. Γιαγκουλλή, *ό.π.*, σ. 377.
14. Βλ. Γιαγκουλλή, *ό.π.*, σ. 396.
15. Βλ. Γιαγκουλλή, *ό.π.*, σ. 404.
16. Σεφέρη, *ό.π.*, σσ. 144-145.
17. Βλ. Κ. Τσολάκη, «*Βηματισμοί στο Παραλίμνι του χθες*». Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, Λευκωσία 2003, σ. 63.
18. Βλ. Σεφέρη, *ό.π.*, σσ. 149-150.
19. Βλ. Σεφέρη, *ό.π.*, σσ. 283-284.

20. Βλ. Τσολάκη, *ό.π.*, σσ. 206-207.
21. Βλ. Κ. Π. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδευσεως Αμμοχώστου 1193-1955 ιδίως δε του Ελληνικού Γυμνασίου Αμμοχώστου*, Λευκωσία 2005, σ. 139.
22. Βλ. Κύρρη, *ό.π.*, σ. 200.
23. Βλ. Κύρρη, *ό.π.*, σ. 199.
24. Βλ. Τσολάκη, *ό.π.*, σ. 282.
25. Εννοεί τα αμπελοπούλια, τα οποία δεν παρα-

λείπει να καταγράψει ο Σεφέρης: «Παραλίμνι, ποιητάρηδες, αμπελοπούλια».

26. Βλ. Κ. Γιαγκουλλή, «Για ένα ποίημα του Κ. Θ. Καρνέρα», *Πνευματική Κύπρος* 21 (1981) 143-144 του ίδιου, *Είκοσι και πέντε ανέκδοτα ποιήματα του Κυριάκου Θ. Καρνέρα*, Λευκωσία 1988, σσ. 40-41.
27. Βλ. Σεφέρη, *ό.π.*, σ. 283.

Κ. Γ. Γιαγκουλλής



Ι. Στα ίχνη της πεζογραφίας του Θοδόση Πιερίδη

Στη μνήμη του δασκάλου μου Χρήστου και της Ευγενίας Παλαιολόγου-Πετρώνδα

Η μόνη γνώση που διαθέτουμε, προσώρας, για την πεζογραφία του Θοδόση Πιερίδη είναι επτά σύντομα πεζογραφήματα κάτω από το γενικό τίτλο «Κάιρο», τα οποία ο Λ. Παπαλεοντίου εντόπισε στο περ. *Παναγιύπτια* (τχ. 17-18 και 40-41) του 1937 και τα δημοσίευσε στη *Νέα Εποχή*.¹ Πρόκειται για σκηνές από τη ζωή στο Κάιρο, με έντονο περιγραφικό στοιχείο και πρόθεση μάλλον πεζοτραγουδιού ή ποιήματος σε πεζό,² δηλονότι ενός είδους ενδιαμέσου. Κυρίως όμως αντιδιαστέλλουν την πεπονημένη ανατολιστική εικόνα του τουριστικού Καΐρου με το πραγματικό Κάιρο, της φτώχειας και της μιζέριας αλλά και της διάθεσης των κατοίκων του για κοινωνική αλλαγή.³ Πρέπει, τέλος, να τονιστεί και εδώ πως η παρουσία της Αιγύπτου υπάρχει κατ' εξαίρεσιν εδώ, αφού σπανίζει συνολικά στην ποίηση του Θοδόση Πιερίδη.⁴

Παρακολουθώντας ωστόσο την άγνωστη αλληλογραφία του Θ. Πιερίδη με τον Στρ. Τσίρκα (που σώζονται στο πλούσιο αρχείο του τελευταίου, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα), ανακαλύπτουμε ίχνη μιας λανθάνουσας ως σήμερα γνήσιας πεζογραφικής δουλειάς του ποιητή, αφήνοντας έτσι το θέμα ανοικτό στη φιλολογική έρευνα.

Έτσι, σε γράμμα του στον Τσίρκα στις 14.1.1930 ο Θ. Πιερίδης αποκαλύπτει την πρώιμη ενασχόλησή του με το διήγημα: «... Φαντάσου ότι τώρα ρίχτηκα στο διήγημα [...] Αφτές τις μέρες καθαρόγραψα ένα παλιό μου διήγημα από 32 σελίδες. Μ' αρέσει μα δεν ξέρω αν είναι αληθινά καλό. Θα 'θελα να το διάβαζε κ' ένας άλλος. Δέχεσαι εσύ; Αν ναι γράψε μου το (αμέσως όμως) για να στο στείλω...». Σ' επόμενο, καθυστερημένο γράμμα του (7.12.1930), αναφέρει και τα εξής: «... Το διήγημα για την *Πρωτοπορία*⁵ δεν πέτυχε και το 'σχισα. Ξέχασα να γράφω σε πεζό. Κακό αφτό...».

Αν οι πιο πάνω δύο αυθεντικές πηγές αφορούν στο ίδιο διήγημα, τότε αυτό μάλλον έχει χαθεί οριστικά. Αυτό πάντως που συνάγεται από τις αναφορές του Πιερίδη για «παλιό διήγημα» και πως «ξέχασα να γράφω σε πεζό», ευρισκόμενος μόλις στα είκοσι δύο χρόνια του,⁶ είναι πως είχε δοκιμάσει τις δυνάμεις του στην πεζογραφία μερικά χρόνια ενωρίτερα.

Λίγους μήνες μετά, σε νέο γράμμα του (3.3.1931), αναφέρεται σε άλλο διήγημά του, το οποίο ο Τσίρκας έκρινε αρνητικά. Στο γράμμα αυτό λέει και τα εξής: «... Ξέρω ότι το διήγημα αφτό έχει ελλείψεις, ξέρω ποιες είναι οι ελλείψεις του και ακόμα ξέρω ότι άμα

προσπαθήσω θα μπορέσω να τις εξαφανίσω. Κι όμως αντί να το δουλέψω (αφού μπορεί να γίνει καλό), έπιασα σε μια στιγμή ενθουσιασμού, εντελώς άκριτα κ' επιπόλαια, να γράψω το ΤΕΛΟΣ. Το σβήνω τώρα. Και αργότερα θα σου το στείλω όπως πρέπει...». Το διήγημα αυτό χάθηκε ή λανθάνει ως σήμερα.

Από το 1931 ως το 1955 στην αλληλογραφία Θ. Πιερίδη - Στρ. Τσίρκα δεν αποτυπώνονται ίχνη για πεζογραφική εργασία του πρώτου. Γι' αυτό και το δημοσιευμένο στον Έλληνα το 1942 διήγημά του «Το τέλος του Μαξ Χάνσεν», που θα δούμε αναλυτικά στο δεύτερο μέρος της εργασίας αυτής, αποτελεί έκπληξη. Βέβαια, στο διάστημα 1940-1946 οι δύο φίλοι δεν αλληλογραφούν, αφού βρίσκονται καθημερινά στους δρόμους κοινής και παράλληλης πολιτικής δράσης, ως ηγετικά στελέχη του Εθνικού Απελευθερωτικού Συνδέσμου (Ε.Α.Σ.) και του εκφραστικού οργάνου του Έλληνα.

Το 1955, μάλλον με αφορμή την επιτυχή μετάφραση της *Ειρήνης* του Αριστοφάνη (πρωτοεκδόθηκε στο Βουκουρέστι το 1954), ο Θ. Πιερίδης δέχεται προτροπές από φίλους του να γράψει πεζογραφήματα. Να τι απαντά στον Τσίρκα στις 8.8.1955: «... Όσο για τον Αριστοφάνη με κάνεις και τρέμω. Όχι τόσο με τα παινάδια σου για τους στίχους, όσο με τη γνώμη σου για τα πεζά. Γιατί κ' εδώ κόσμος πολύς όλο και με σπρώχνει να γράψω πεζό. Εγώ τους λέω πως είμαι ποιητής, όχι πεζογράφος. Σε πεζό κάνω μονάχα πόλεμο,⁷ τέχνη μονάχα σε ποίηση...».

Ίσως επηρεασμένος αυτή την περίοδο από τέτοιες παροτρύνσεις, ο Θ. Πιερίδης βάζει μπροστά τη συγγραφή μυθιστορήματος. Μάλιστα σε γράμμα του στον Τσίρκα στις 5.7.1957 τον πληροφορεί: «... Αποφάσισα επί τέλους να τελειώσω το μυθιστόρημα που σου 'λεγα. Τίτλος του: "Επιστροφή..."». Στη συνέχεια, αφού αφηγηθεί τον πυρήνα της υπόθεσής του και αφού αναλύσει τους χαρακτήρες του, εκθέτει τους προβληματισμούς του για τον τρόπο που θα δώσει τέλος στο μυθιστόρημα, ζητώντας επίμονα τη γνώμη του φίλου του, από την οποία εξαρτά την ολοκλήρωση της προσπάθειάς του:

[...] Έχω σοβαρές αντιρρήσεις πάνω στην πλοκή, όπως μου τήνε συμβούλευες εσύ στην κουβέντα μας. Πριν προχωρήσω στο γράψιμο, θέλω να σου εκθέσω αυτές τις αντιρρήσεις. Ξέρεις τι σημασία δίνω στη γνώμη σου σε καθετί που αφορά τη δημιουργική μου δουλειά – τόσο σημασία που κι αυτή τη φορά μου είναι κυριολεκτικά αδύνατο να προχωρήσω αν δεν σε πείσω!

Οι αντιρρήσεις μου βρίσκονται στον τρόπο επιστροφής του ήρωα πλάι στη γυναίκα που εγκατέλειψε πριν χρόνια. Αν πρόκειται για μια απλή εγκατάλειψη, τότε θα 'στεκε να γίνει η επιστροφή ξαφνικά. Ο άνθρωπος θα μπορούσε να 'ναι σίγουρος πως η εγκαταλειμμένη γυναίκα, όσο κι αν κρατήσει κάποια κάκια στην αρχή, στερνά θα τότε δεχτεί, θα συμφιλιωθούν και θα ζήσουν αυτοί καλά και μεις καλύτερα!

Αυτό όμως θα 'ταν ένα τόσο συνηθισμένο γλυκερό ρομαντζάκι! Σαν ξώπετσο φιλμ! Εγώ το έργο μου το αρχίησα σα μια δημιουργία πιο βαθιά, πολυσύνθετη και ρεαλιστική. Για να βάλω στο μυθιστόρημα περισσότερο δραματικό στοιχείο, συγκρούσεις χαρακτήρων, πλοκή κάπως ασυνήθιστη, ζευγάρωσα δυο αιτίες χωρισμού ανάμεσα στο αντρόγυνο: Ο άντρας εγκαταλείπει τη γυναίκα, ταυτόχρονα όμως η γυναίκα διώχνει τον άντρα. Και δεν τότε διώχνει μονάχα με μια μελοδραματική χειρονομία αλλά με ένα επίσημο διαζύγιο, ένα τυπικό νομικό έγγραφο, γιομάτο υπογραφές και σφραγίδες!

Αυτό έχει μεγάλη σημασία στην όλη πλοκή του έργου. Γιατί παρουσιάζει ανάγλυφα τη γυναίκα, τέτοιαν που τη θέλησα: Όχι μια ξέθωρη αισθηματική σκιά (μας μπούχτισαν

τα ρομάντζα από τέτοιες σκιές!), αλλά άνθρωπο προσγειωμένο, με δυναμική προσωπικότητα, με χαρακτήρα, θέληση και πείσμα.

Αλλά και τον άντρα έτσι τον θέλησα. Όταν φεύγει από το σπίτι του, δεν κάθεται να θρηνολογεί περιμένοντας τη συγγνώμη! Εξακολουθεί να ζει τη ζωή του πλατιά, δυναμικά. [...] Όπως είπα παραπάνω για τη γυναίκα, έτσι και για τον άντρα: Τόνη θέλω έναν τύπο ρεαλιστικό, που ζει μέσα στον πραγματικό κόσμο, κι όχι έρμαιο ψυχικών αυθορμητισμών της στιγμής [...].

Νομίζω πως μ' αυτά σου 'δωσα να καταλάβεις ποιοι είναι οι ήρωές μου, ποιος ο ψυχικός τους κόσμος, ποιος ο χαρακτήρας τους – και, προπάντων, γιατί βρίσκω αφύσικη τη λύση της ξαφνικής επιστροφής, που μπορεί όμως και ν' αποτύχει. Εγώ για το μυθιστόρημά μου επιμένω να θέλω ένα happy end – αλλά που να στέκει και ψυχολογικά μ' όλη την προηγούμενη πλοκή. [...]

Από δω και πέρα αρχινά φυσικά το πρόβλημα της εφαρμογής της τέτοιας λύσης, στην πλοκή του μύθου.

Κι αυτήν τήνη θέλω ρεαλιστική. Ο φυσικός τρόπος είναι νομίζω αυτός: Ο ήρωας θα γράψει στη γυναίκα, θα της εξηγήσει γιατί, με ποιες παρεξηγήσεις και μηχανορραφίες, εκμαιεύτηκε το διαζύγιο, ότι αυτός πάντα την αγαπά και θέλει να ξανασιμίξει μαζί της. Θα βάλει και ενδιάμεσους να την πλησιάσουν. [...]

Τώρα θα σε παρακαλέσω να μου γράψεις δυο λόγια πάνω σ' όλα τούτα, παραμερίζοντας έστω για μια ώρα τον Καβάφη σου! Όσο κι αν ανυπομονώ να τελειώνω, δε θέλω να βάλω μια αράδα στο χαρτί, προτού μάθω πως σ' έπεισα. Και θέλεις να σου πω και τη μυστικότερή μου σκέψη; Διψώ να σ' έχω πείσει, τουλάχιστον στις γενικές γραμμές. Γιατί ομολογώ πως μόνο έτσι με φλογίζει το έργο. Αν επιμένεις στη λύση της δραματικής και ξαφνικής επιστροφής, μάλλον με ακινητείς στη μέση της δουλειάς, ποιος ξέρει για πόσα χρονάκια ακόμη! [...]

Η επόμενη αναφορά στο μυθιστόρημα βρίσκεται σε επιστολή του της 6.8.1957: «... Το μυθιστόρημά μου θα μπει μπροστά μόλις έχω απάντηση απ' τον Κύπρο. Πιστεύω αυτές τις μέρες. Και ο Θεός βοηθός!» Υπονοεί εδώ, φαίνεται, πως ζήτησε από τον μεγαλύτερο αδελφό του Κυπριανό στην Αίγυπτο ν' αναλάβει τα έξοδα για έκδοση του μυθιστορήματός του.⁸

Η έκδοση αυτή, για άγνωστους λόγους, δεν θα πραγματοποιηθεί. Μια τελευταία αναφορά γι' αυτό γίνεται τρία χρόνια αργότερα, σ' επιστολή του στον Τσίρκα (9.10.1960): «... Το μυθιστόρημα το 'στειλα... Στο μεταξύ θα γράψω άλλο για να μη νιώθω τη μοναξιά μου...». Έκτοτε ούτε για το πρώτο ούτε και για τυχόν δεύτερο δεν υπάρχει άλλη αναφορά ή ίχνος, η δε τύχη τους αγνοείται... Μάλλον η ενασχόληση του ποιητή πριν από το 1960 με την εκδοτική τύχη της *Κυπριακής Συμφωνίας* και η προσπάθεια αισθητικής «αποκατάστασης» του *Παρισινού περιπάτου*, καθώς και το δόσιμό του, μετά το 1960, στην κορυφαία σύνθεσή του *Ονειροπόληση πάνω στα τείχη της Αμμοχώστου* και σε άλλα έργα του, ίσως και οι αυξανόμενες δυσχέρειες της υγείας του ή, ακόμη, και η τυχόν αυτουποτίμηση της αξίας του άγνωστου μυθιστορήματός του αλλά και οι πιθανές αντιρρήσεις του Τσίρκα, διαφοροποίησαν τις προτεραιότητες και τις επιλογές του.⁹



Θοδωσής Πιερίδης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Νέα Εποχή* 286 (Φθινόπωρο 2005) 4-9.

2. Για παράδειγμα, οι επαναλήψεις αρχικών φράσεων στο τέλος των κειμένων (συντά σε σχήμα κύκλου) υποβάλλουν διάθεση μουσικού χρωματισμού τους.

3. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί εδώ πως την ίδια θεματική έχουν ομήλικα ποιήματα του φίλου του Στρ. Τσίρκα, που περιέχονται στην πρώτη ποιητική συλλογή του (Φελλάχοι, 1937), την οποία αφιερώνει «στον ποιητή Θ. Πιερίδη, τον απαράμιλλο φίλο και συνοδοιπόρο». Ενδεικτικοί οι ακόλουθοι στίχοι από το ποίημα «Τραγουδώ την Αίγυπτο»: «Ναι, Τραγουδώ την Αίγυπτο. Αυτήν / που δε σας δείχνει ο Κουκ, αυτήν, / που σκουντουφλάτε χρόνια δίχως να τη δείτε» (Στρατή Τσίρκα, *Τα ποιήματα*, Κέδρος, 1981, σ. 11).

4. Το γεγονός αυτό το συζητά ο Λ. Παπαλεοντίου, θεωρώντας το δικαιολογημένα «αξιοπεριεργό». Βλ. «Εικόνες της Αιγύπτου σε κείμενα Κυπρίων λογοτεχνών», *Νέα Εποχή* 287 (Χειμώνας 2005-2006) 5-25.

5. Μάλλον υπονοεί ότι το διήγημα αυτό προοριζόταν για δημοσίευση στο περ. *Πρωτοπορία* (Αθήνα, 1929-1931) του Φώτη Γιοφύλλη, όπου είχε δημοσιευτεί την ίδια χρονιά το διήγημα «Μεσημεριάτικο» του Τσίρκα.

6. Ο Θ. Πιερίδης γεννήθηκε, ως γνωστόν, το 1908.

7. Υπονοεί, φαίνεται, τη μακρά ενασχόλησή του με την πολιτική αρθρογραφία, βασική συνιστώσα της συγγραφικής του δράσης.

8. Κατά καιρούς καλοί φίλοι (Τσίρκας, Λ. Ράππας) και αδελφοί του (Κυπριανός, Γιώργος Φ. Π., Κώστας) ανέλαβαν τα έξοδα τύπωσης και την εκδοτική φροντίδα βιβλίων του στην Αίγυπτο, στην Κύπρο ή στην Αθήνα.

9. Βλ. Κ. Νικολαΐδης (επιμ.), *Ανθολογία ποίησης Θοδόση Πιερίδη*, Αθήνα, Τόπος, 2010, σσ. 29-40 και 175-182.

Κώστας Νικολαΐδης



Με αφορμή μια αφιέρωση του Θοδόση Πιερίδη

Στον δεύτερο τόμο των *Ποιητικών Απάντων* του Θοδόση Πιερίδη, όπου σύμφωνα με τον επιμελητή τους Γ.Φ. Πιερίδη έχουν συμπεριληφθεί *Τα Ανέκδοτα* (Εταιρεία Πυρσός ΛΤΔ, Λευκωσία 1976),¹ υπάρχει και το τετράπτυχο ποίημα, «Αντιφυγή» (σσ. 157-159). Ακόμα και μια γρήγορη ανάγνωσή του μας δείχνει ότι πρόκειται για ένα ποίημα πολιτικής στάσης, αλλά με κανένα τρόπο σαν κι αυτά του μεγάλου βηματισμού, τα οδηγητικά του που δημοσίευσε στα προπολεμικά και στα αμέσως μεταπολεμικά χρόνια: *Ξέρουμε κι εμείς να τραγουδούμε!* (1937), *Ύμνος στην Αθήνα του Δεκέμβρη* (1945), *Οι αγωνιστές* (1950), κ.ά. Ενδιαφέρον ποίημα, στοχαστικό όσο και λυρικό, παρ' ότι ξεκινάει ορμητικά, με ένα σχεδόν επικό τόνο: «Ωραίος είναι ο Πενταδάχτυλος όταν αχνίζει κάτω απ' το μεσημέρι / ωραίος και πολύ μακρινός - γιομάτος αιωνιότητα», στη συνέχεια αποκλιμακώνει την ένταση του λόγου, αλλά και του ρυθμού του, κυρίως με την εισαγωγή και χρήση δυο εναλλασσόμενων φωνών που κινούνται συνεχώς σε διαφορετικά πεδία αναφοράς και δίνουν στο σύνθεμα αυτό διαλογικό χαρακτήρα. Ο ποιητής επιχειρεί, βλέποντας το βουνό και τη γύρω φύση, να «ερωτοτροπήσει με την αιωνιότητα», αλλά ο άλλος του εαυτός τον συνεγείρει, θυμίζοντάς του ότι στους πρόποδες του «Πενταδάχτυλου ανασαίνει η Λευκωσία», και προτρέποντάς τον: «μην εξέρχεσαι από τ' ανθρώπινα / Μη φεύγεις τη δική τους αιωνιότητα». Με άλλα λόγια, την ενδιαθέτη τάση του ποιητή να αποδράσει, την ενδεχόμενη φυγή του, έρχεται η φωνή της πολιτικής συνείδησης ή του πολιτικού χρέους να την αναστείλει ή να την ακυρώσει. Προς το τέλος τού αντιτείνει μάλιστα το καθήκον του με την αντιθετική ζεύξη της επικής, ηρωικής στρατεύσης: «Εδώ / ζούνε τ' ανθρώπινα πάθη. / Εδώ τραντάζεται των ανθρώπων η γη, / θρασομανούν τα εγκόσμια ερωτήματα: θάνατος όρθιος-χλιαρή υποταγή;»

Το ποίημα «Αντιφυγή» είναι γραμμένο στη Λευκωσία, τον Φεβρουάριο του 1964, όπως αναφέρεται στο τέλος του, αλλά το αρχικό του έναυσμα ήταν τουλάχιστον δυο μήνες νωρίτερα, τον Δεκέμβριο του '63, καθώς ο ποιητής το χρονολογεί με ακρίβεια πραγματολογική: «Αλλά σήμερα, εικοτέσσερις Δεκεμβρίου του χίλια εννιακόσα εξήντα τρία/εδώ σκοτώσαν ένα παιδάκι με σφαίρα ντουμ-ντουμ». ² Πιθανότατα όμως ο Θ. Πιερίδης δεν το άφησε σε αυτή την αρχική του μορφή και κάποια στιγμή προχώρησε σε μια πιο επεξεργασμένη, ή, πάντως, ξανακοιταγμένη, αφού το χειρόγραφο του ποιήματος είναι χαρισμένο από εκείνον «Στον Πάνο Ξένο, φίλο παλιό και παντοτινό. 22.4.1964», αφιέρωση μεταγενέστερη, κατά δυο τουλάχιστον μήνες. Η αφιέρωση αυτή είναι και η βασική αφορμή αυτού του μικροφιλολογικού σημειώματος. Γιατί πρόσφατα εντόπισα μια πιο κατοπινή δημοσίευση της «Αντιφυγής», στο περιοδικό του Βασίλη Ρώτα και της Βούλας Δαμιανάκου, *Λαϊκός Λόγος*: ³ τχ.15-16, Οκτ.-Νοεμ. 1966, σσ. 13-14, δηλαδή δύομισι χρόνια μετά, η οποία παρουσιάζει κάποιες διαφορές από τη μορφή των *Απάντων*: είναι ενιαία, δεν χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες, και, κατά περίεργο τρόπο, απουσιάζει η αφιέρωση.

Λέω, «κατά περίεργο τρόπο», γιατί η 22 Απρ. 1964, οπότε και η αφιέρωση, δεν έχει γίνει τυχαία από τον Θ.Π. Σύμφωνα με το «Χρονολόγιο» που συνέταξε ο Κ. Νικολαΐδης, τον Απρίλιο του '64 έρχεται με τη γυναίκα του στην Αθήνα, όπου έχει προγραμματιστεί τιμητική βραδιά από την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών. Η βραδιά «Για τον ποιητή της Κυπριακής Συμφωνίας» πραγματοποιείται όντως στη Στέγη Γραμμάτων και Καλών Τεχνών της οδού Μητροπόλεως, με βασικό ομιλητή τον φίλο του από τα χρόνια της Αιγύπτου, Πάνο Ξένο, ⁴ ενώ τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου η ΕΕΛ του ανακοινώνει πως τον έκανε αριστίνδην τακτικό της μέλος. Συνεπώς, αυτό το σκοπό είχε η χρονολόγηση της αφιέρωσης: να θυμίσει τη βραδιά και να ευχαριστήσει τον Π.Ξ. Τον Οκτώβριο του 1966, οπότε και η δημοσίευση στον *Λαϊκό Λόγο*, ο Θ.Π. είναι πια άρρωστος. Τον Ιούλιο έχει πεθάνει η γυναίκα του, Αλεξάνδρα, και, όπως δείχνει η αλληλογραφία του με τον Σ. Τσίρκα, έχει εμπιστευθεί εκείνον, τον Μ.Μ. Παπαϊωάννου και τον Λάμπη Ράππα για την προώθηση του έργου του στην Ελλάδα. Από αυτούς πρέπει να έγιναν και οι συνεννοήσεις για τη δημοσίευση της «Αντιφυγής», ενέργεια που τη στιγμή αυτή νομίζω πως αποσκοπούσε στην ηθική ενίσχυση του κύριου ποιητή. Θα μπορούσαμε να επισημάνουμε εδώ ότι το έντυπο του Β. Ρώτα, με την σταθερά κριτική στάση του απέναντι στις επιλογές της ηγεσίας της αριστεράς αλλά και απέναντι στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, ήταν ένας «χώρος» ανοιχτός για την προβολή απόψεων που δεν φιλοξενούνταν εύκολα στην *Αυγή* ή σε άλλα σχετικά περιοδικά. Λόγου χάριν, στον *Λαϊκό Λόγο* δημοσιεύτηκε το πρώτο μέρος μιας σφοδρής επίθεσης του Μ.Μ. Παπαϊωάννου κατά του Πέτρου Ρούσου, μέλους της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., με αφορμή το δημοτικό τραγούδι, ⁵ γεγονός που δείχνει ότι είναι απολύτως εσφαλμένες οι διαπιστώσεις πολλών ερευνητών της περιόδου 1960-1975, όταν θεωρούν ότι υπάρχει μια ενιαία γραμμή στις επιλογές τους. Αντίθετα, αν μελετήσουμε τα τότε δεδομένα με γνώμονα τις ιδιαιτερότητες της κάθε χρονικής στιγμής, θα συμπεράνουμε ότι οι θέσεις αρκετών προσώπων της προδικτατορικής αριστεράς, συγγραφέων, λογίων και πολιτικών, έχουν πολλές διαφοροποιήσεις, ενίοτε αλληλοσυγκρουόμενες, στα πριν και στα μετά το '74 χρόνια. ⁶

Παραμένει το ερώτημα: γιατί αφαιρέθηκε η αφιέρωση στον Πάνο Ξένο, όταν η «Αντιφυγή» δημοσιεύτηκε στον *Λαϊκό Λόγο*. Αν στηριχθούμε στο αναμφισβήτητο γεγονός

ότι ο Τσίρκας ήταν για τον Θ. Πιερίδη ο πιο αγαπημένος φίλος αλλά και ο πιο έμπιστος του στην Αθήνα,⁷ αυτός που τον εμπύχωνε διαρκώς και φρόντισε την επανέκδοση της *Ονειροπόλησης πάνω στα τείχη της Αμμοχώστου* (Θεμέλιο, 1966), τότε ισχύει ακόμα περισσότερο η μεταγενέστερα διατυπωμένη άποψη της καιρινής πεζογράφου Ελένης Βοΐσκου (1921-2005), γνωστής του Τσίρκα από τα προπολεμικά χρόνια. Ότι δηλαδή μετά την γνωστή διαγραφή του από το Κ.Κ. Αιγύπτου τον Ιούλιο του 1961⁸ είχε θεωρήσει εχθρική τη στάση, προς αυτόν και το έργο του, εκείνων που συντάχθηκαν με την απόφαση της διαγραφής. Επίσης όμως εχθρική θεωρούσε ο Τσίρκας τη στάση, πάντα κατά τη Βοΐσκου, όσων Αιγυπτιωτών ζούσαν στην Αθήνα και επικρότησαν τη αρνητική θέση της επίσημης κομματικής γραμμής για τη *Λέσχη*: δηλαδή τη δική της, όσο και του Πάνου Ξένου, του Μανόλη Χαλβατζάκη, του Γιάννη Αναστασιάδη κ.ά. Αλλά, με αυτή την υπόθεση εργασίας, η «Αντιφυγή» του Πιερίδη, ο οποίος παραταύτα συνέχιζε να διατηρεί καλές σχέσεις με τον Ξένο, είναι πιθανότατο να έφθασε το '66 στα χέρια του Β. Ρώτα χωρίς την αφιέρωση που του είχε κάνει!⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μη έχοντας τα *Ποιητικά Άπαντα* του Θ.Π., ανέτρεξα στον επιτόπιο έλεγχο του Λ. Παπαλεοντίου, ο οποίος και με πληροφόρησε ότι ο Γ.Φ. Πιερίδης διευκρινίζει σε προλογικό του σημείωμα ότι, βασιζόμενος στα χειρόγραφα του αδελφού του, περιέλαβε στον β' τόμο ποιήματα που δεν ενσωματώθηκαν σε άλλες συλλογές, επιλεγμένα ωστόσο από τον ίδιο προ του θανάτου του.
2. Στις 22 Δεκεμβρίου, βάσει του *Κυπριακού Χρονολόγιου* (2008) του Λεύκιου Ζαφειρίου, αρχίζουν οι διακοινοτικές συγκρούσεις. Επίσης, στο εκτενές «Χρονολόγιο» που πρόσφατα συνέταξε ο Κώστας Νικολαΐδης, ως επίμετρο στην *Ανθολογία Ποίησης Θοδότη Πιερίδη* (Τόπος, 2010), υπάρχει η εξής σχετική αναφορά: «[1963] Χριστούγεννα: Έναρξη διακοινοτικών συγκρούσεων στην Κύπρο. Το σίτι του ποιητή βρίσκεται κοντά στις διεξαγόμενες μάχες. Σε άρθρο του προβλέπει σωστά: “τα χειρότερα είναι μπροστά και σύντομα. Ήδη άρχισε να δουλεύει το χασαπομάχαιο στα σκοτεινά. Κι αφού ξαναφέραμε τους Άγγλους κλάψα...”» (σ. 180). Πράγματι, στον *Φιλελεύθερο* της Τρίτης, 24 Δεκ. 1963, αναφέρονται δυο φόνοι «ελληνοπαίδων των οποίων η μεταφορά εις νοσοκομείον δεν κατέστη δυνατή συνεπεία τουρκικού πυρός», αλλά και στη στήλη «Τελευταία Ώρα», στο φύλλο της ίδιας ημέρας, αναφέρεται ότι «κατά τας πρώτας εσπερινάς ώρας της χθες εφονεύθη ο 16ετής Κόκος Ν. Παράς, εξ Ομορφίτας. Αι ως άνω πληροφορίες δεν επιβεβαιώθησαν επισήμως». Ευχαριστώ τόσο τον Λ. Ζαφειρίου όσο και τους Κ. Νικολαΐδη και Λ. Παπαλεοντίου για την πρόθυμη συνδρομή τους.
3. Ο *Λαϊκός Λόγος* έβγαλε δεκαοχτώ τεύχη, από τον Αύγουστο του 1965 ως τον Ιανουάριο του 1967. Πολιτικά ήταν ένα ανεξάρτητο φύλλο, αντι-διανοουμενίστικης λαϊκής ρητορικής, που ακολουθούσε κατά γράμμα την τακτική του Β. Ρώτα, ενταγμένου μεν κατοχικά στο Ε.Α.Μ. αλλά ποτέ σε κομματικό φορέα της Αριστεράς. Στο περιοδικό κυριαρχούσαν τα σχόλια για την πράγματι οξυμένη μετά τα ιουλιανά του '65 πολιτική κατάσταση, δεν έλειπε όμως και η λογοτεχνική ύλη, μάλλον αγωνιστικού χαρακτήρα, όπως και τα άρθρα που παρακολουθούσαν το θέατρο, την εκδοτική κίνηση, τον κινηματογράφο. Αλλά δεν έλειπαν και τα ειρωνικά σχόλια εναντίον του παράνομου Κ.Κ.Ε., της Ε.Δ.Α. και ορισμένων κομματικών εντόπων της. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Λ.Λ. υιοθέτησε αμέσως την επιθετική φρασεολογία του Μ. Αναγνωστάκη εναντίον του Β. Βασιλικού, αναδημοσιεύοντας (τχ. 12, Ιουλ. 1966) επιστολή του προς την *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπου κατηγορεί τον δεύτερο για ανευθυνότητα.
4. Το κείμενο της ομιλίας απόκειται στο Αρχείο του Γ.Φ. Πιερίδη, στη Λευκωσία.
5. τχ. 11, Ιουν. 1966, σσ. 9-13. Ωστόσο, παρά το ότι ο Μ.Μ. Παπαϊωάννου κλείνοντας το άρθρο του ειδοποιούσε ότι θα ακολουθήσει επόμενο, τέτοια συνέχεια δεν υπήρξε.
6. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι σχέσεις Τσίρκα-Παπαϊωάννου διαταράχθηκαν μετά το '67, με αφορμή τη διάσπαση του ΚΚΕ το '68 και την εισβολή των Ρώσων στην Τσεχοσλοβακία. Ως τη δικτατορία η πολυετής φιλία τους ήταν περισσότερο κι από σταθερή, μολοντί ο Παπαϊωάννου δεν έγραψε για την τριλογία των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*, έχοντας επιφυλάξεις και μη θέλοντας ασφαλώς να πάρει θέση στη σύγκρουση που μαινόταν για αρκετό καιρό. Και μόνο διατρέχοντας την αλληλογραφία του με τον Τσίρκα, που απόκειται στο ΕΛΙΑ, μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι ο Παπαϊωάννου πριν το '67 έχει αρκετές διαφορές πολιτικής στάσης και συμμαχιών με τον Παπαϊωάννου της μεταπολίτευσης και εντεύθεν.

7. Κ. Νικολαΐδης (2010), σσ. 181-182.

8. Λόγω του ότι δεν αποκήρυξε τη Λέσχη.

9. Ο ρόλος του Πάνου Ξένου δεν είναι ασφαλώς κεντρικός ούτε στην υπόθεση της διαγραφής του Τσίρκα ούτε του πογκρόμ που οργανώθηκε εναντίον του συγγραφέα της τριλογίας από ηγετικά και μεσαία στελέχη του κόμματος. Όμως τόσο εκείνος όσο και η Βοΐσκου παρέμειναν αρνητές του Τσίρκα ως το τέλος της ζωής τους. Οι πολιτικές αντιλήψεις σε τέτοιες περιπτώσεις πολλές φορές μπερδεύονται με προσωπικές συμπάθειες και αντιπάθειες. Επειδή είναι δύσκολο πια να βρεθούν ακριβή και ικανά τον αριθμό στοιχεία για τον Π.Ξ., παραθέτω όσα μου παραχώρησε η Βοΐσκου – παρεμπιπτόντως εισηγήτρια της υποψηφιότητάς του ως μέλους της Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών, στις 27 Μαρτίου 1963. Ας σημειώσω μάλιστα ότι εμπλούτισε για τον σκοπό αυτό τη νεκρολογία που έγραψε για τον Π.Ξ. στην εφ. *Ριζοσπάστης*, 3.5.1987: Ο Πάνος Ν. Ξένος γεννήθηκε στο Πορτ Σάντ το 1912 και πέθανε στην Αθήνα, στις 27 Μαρτ. 1987. Το 1935 αποφοίτησε από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπ. Αθηνών, επέστρεψε στη γενέτειρά του και οργανώθηκε πολιτικά στην αριστερά. Μέλος της Αντιφασιστικής Πρωτοπορίας, Γραμματέας του Ε.Α.Σ. (Ελληνικού Απελευθερωτικού Συνδέσμου, 1943) όπου και οι Τσίρκας, Περιδής, Φυλακίστηκε από τους Άγγλους για τη δράση του, στο Αμπουκίρ. Στην Ελλάδα εγκαταστάθηκε το 1960, συνεργάστηκε στη σύνταξη του *Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού Ελευθερουδάκη*, του *Λεξικού Κοινωνικών Επιστημών*, της *Ιστορίας της Φιλοσοφίας του Πφάιφερ*, ενώ παρέδιδε μαθήματα στο Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών. Συνεργάστηκε με τα περ. *Βίαις Αλεξάνδρειας*, τχ. 26 (1952) 22-24: κριτική για το βιβλίο του Γ. Μιχαλέτου *Η ποίηση του Καβάφη*, και την εκδοτική ομάδα «Ορίζοντες» (1942). Δημοσίευσε τα διηγήματα *Σαν απόψε* (1936) με το ψευδώνυμο Γιάννης Στοβαίος, *Το Νόημα της Ελλάδας* (1941), ένα κείμενο πολεμικής εναντίον της Γερμανίας, τη φιλολογική μελέτη *Ένα αρχαίο ελληνικό δράμα* (1947) και το ιστορικοπολιτικό δοκίμιο *Οι εθνικοαπελευθερωτικοί αγώνες του αιγυπτιακού λαού* (Αλεξάνδρεια 1957).

Αλέξης Ζήρας



Βιβλιογραφικά προσθετέα

Φοίβος Σταυρίδης, *Βιβλιογραφία Κυπριακής Λαϊκής Ποίησης, Φυλλάδες και αυτοτελείς εκδόσεις (1884-1960)*. Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, XL. Λευκωσία 2002.

Στον πρόλογο του βιβλίου μου *Βιβλιογραφία Κυπριακής Λαϊκής Ποίησης* [εφεξής ΒΚΛΠ] σημειώνω ότι «ίσως ποτέ δεν θα αποκτήσουμε μια κατά το δυνατόν πλήρη εικόνα της συνολικής εκδοτικής παραγωγής της λαϊκής μας ποίησης», αιτιολογώντας την άποψη αυτή. Ύστερα από την έκδοση της ΒΚΛΠ εντοπίστηκαν κι άλλα αθησαύριστα έργα, καθώς και άγνωστοι στη βιβλιογραφία λαϊκοί ποιητές. Τούτο επέβαλε την παρούσα ανακοίνωση υλικού, συμπληρωματικού της αρχικής έκδοσης, χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα κι άλλων παρόμοιων δημοσιεύσεων στο μέλλον.

Στον κατάλογο που ακολουθεί περιλαμβάνονται δύο καινούριοι ποιητάρηδες – ο Χρίστος Ι. Καραγιάννης από τον Άγιο Φώτιο Πάφου και ο Χριστόφορος Ε. Ταλιαδώρος από τον Λουβάρα – και 30 εκδόσεις (με συνοπτική βιβλιογράφηση).

01. Άζινος, *Χαράλαμπος Μ. (1905-1979)*:

ΒΚΛΠ 0066γ (Συμπλ.) *Αυτοτελείς συνομιλίες Άζινα και Αναστάση εις κυπριακήν διάλεκτον*. Πρώτη - δευτέρα - τρίτη. Χαράλαμπος Μ. Άζινος (συγγραφέας). Λευκωσία 1950. Τύποις «Νέος Κόσμος» Θ. Γ. Κυριακίδη - Λευκωσία. / [2], 16, [2] σ., 22 εκ.

02. Αντωνόπουλος Χρίστος (1878-1957):

ΒΚΛΠ 0151.1 (Συμπλ.) *Τα ύψιστα καθήκοντα γονέων και τέκνων*. Ήτοι ποίημα θρησκευτικόν, ηθικόν και πατριωτικώτατον. Υπό Χρίστου Αντωνόπουλου εξ Αρμύνου (Κύπρου) (Ποιηθέν εν Αρμύνου την 1ην Μαΐου 1914). Εν Πάφω: Τύποις «Αιώνος», 1914. / [2], 8, [2] σ., 20 εκ.

ΒΚΑΠ 0151.2 (Συμπλ.) *Ο Πανευρωπαϊκός πόλεμος. Το προς την μητέρα μας Ελλάδα καθήκον και Οι πόθοι της Κύπρου.* Υπό Χρίστου Αντωνόπουλου εξ Αρμύνου (Κύπρου) (αγωνιστού του 1897-1912 και 1913 εθελοντού). (Τεύχος πρώτον). [1914]. / [1], 6, [1] σ., 22 εκ.

ΒΚΑΠ 0151.3 (Συμπλ.) *Ο βίος του Οσίου Πατρός Ημών Νεοφύτου του Εγκλείστου* (Τεύχος πρώτον). Ποίημα υπό Χρίστου Αντωνόπουλου εξ Αρμύνου (Κύπρου). Εν Λεμεσώ: Τύποις «Σάλπιγγος», χ.χ.έ. / [2], 5, [1] σ., 22 εκ. [Σημ. σ. 5: «Υπό του ιδίου ποιητού εκδοθήσεται δεύτερον τεύχος περιέχον όλα τα νέα θαύματα του Αγίου»].

03. Γρίβας, Αναστάσιος Ι. (1889/1890-1961):

ΒΚΑΠ 0211δ.1 (Συμπλ.) *Τα ερωτικά πάθη και η αυτοκτονία των δύο εραστών Κώστα και Άννας, γενομένη εις την τοποθεσίαν Φρεάτιδες (Πειραιώς) Την 20ήν Μαΐου 1933.* Ποίημα υπό Αναστασίου Ι. Γρίβα (εκ Λεμεσού). 1934. Τύποις: Θωμά Γ. Κυριακίδη, Λευκωσία. / 12 σ., 24 εκ.

ΒΚΑΠ 0235α.3 (Συμπλ.) Αναστασίου Ι. Γρίβα, *Τα φρικτά ερωτικά πάθη της Νίτσας και του Σταύρου. Η δραπέτευσις αυτών εις τα άγρια δάση της Αυστραλίας και ο θάνατος αυτών.* Τρίτη έκδοσις. 1949. Τύποις «Νέος Κόσμος». / 16 σ., 24 εκ.

ΒΚΑΠ 0241 (Συμπλ.) *Το χαρτοπαίγνιον και τα κακά αποτελέσματά του. Η καταστροφή ολοκληρου οικογενείας. - Ο πνιγμός της Μαριάς μετά των τριών τέκνων της, και η αυτοκτονία του συζύγου της εις την φυλακήν. Επισυμβάν εις Παρισίους στες 20 Μαρτίου 1949.* Ποίημα συνταχθέν υπό Αναστασίου Ι. Γρίβα εκ Λεμεσού. Λευκωσία 1950. / 8 σ., 23 εκ. ~ Κείμενο: σ. 2-8. ~ τελ. σχ.: «'Εν' δύο γρόσια που τα διώ τα έξοδα να βκούσιν / και όλοι ν' αγοράσουσι και να μην λυπηθούν»». [Συμπλήρωση στοιχείων έκδοσης της οποίας είχαν καταγραφεί μόνο οι πρώτες έξι σελίδες].

04. Καραγιάννης, Χρίστος Ι., εξ Αγίου Φωτίου (Πάφου):

ΒΚΑΠ 1393 (Συμπλ.) *Τα βάσανα του έρωτος.* Υπό Χρίστου Ι. Καραγιάννη, εξ Αγ. Φωτίου (Πάφου). Εν Λεμεσώ (Κύπρου). / [2], 5, [1] σ., 22 εκ. [σ. 5: ενδεικτικός σχ. «τώρα όπου σας τραγουδώ είν' η φωρά η πρώτη». Μοναδική φυλλάδα λαϊκού ποιητή αγνώστων λοιπών στοιχείων. Δύο ποιητάρηδες με ίδιο επώνυμο, Γεώργιος Γ. Καραγιάννης (1892-1962) εκ Λευκοκείου και Ιωάννης Καραγιάννης («Κρητικός πολεμιστής»), δεν φαίνεται να έχουν σχέση με αυτόν].

05. Καραφωδιάς, Λεωνίδα (1901-1974):

ΒΚΑΠ 354.1 (Συμπλ.) *Το πρωτακουστόν θαύμα της Κερκύρας. Η διά θαύματος θεραπεία του δεκαενναετούς Σπυρίδωνος Ταλλέα, επισυμβάν την 26 Απριλίου 1938.* Υπό Λεωνίδα Καραφωδιά, εκ Κελοκεδάρων (Πάφου). Λευκωσία: Τύποις Χρ. Γ. Σταυρινίδη, χ.χ. [1938;]. / 8 σ., 22 εκ.

ΒΚΑΠ 374.2 (Συμπλ.) Λ. Α. Καραφωτιά, *Το συγκινητικό θαύμα της Παναγίας Σχετικά με τους Σεισμούς.* Λευκωσία-Κύπρος 1953. / 8 σ., 24 εκ. [Σημ.: στο εξώφ. κάτω από φωτογραφία νέας (της ηθοποιού Judy Garland!) η λεζάντα «Η νεάνις η οποία είδεν την Παναγίαν και της είπεν: "Εάν οι χριστιανοί δεν επανέλθουν εις τον δρόμον της αρετής οι σεισμοί θα συνεχισθούν"» / σ. 8: «Α. Θ. Ζυμπρής (Συγγραφεύς)» / Τύποις: Θωμά Γ. Κυριακίδη-Λευκωσία].

06. Κουρουζιάς, Λοϊζής Ζ. (-1954) και Ανδρέας Π. Μαππούρας (1918-1998):

ΒΚΑΠ 0441.1 (συμπλ.) *Η τραγική δολοφονία του Σωφρονίου Νικόλα και ο σοβαρός τραυματισμός της συζύγου του Φλουρεντζούς Σωφρόνη, εκ Γαϊδουρά Αμμοχώστου, γενομένη την 29.4.49.* Ποίημα συνταχθέν υπό Λοϊζή Ζ. Κουρουζιά και Ανδρέα Π. Μαππούρα, εξ Αραδίππου. Λάρνακα: Τύποις Π. Χειμωνίδη και Σία, χ.χ.έ. [1949]. / 8 σ., 17 εκ.

07. Κυριακόπουλος, Ιωάννης Δημητρίου (1891-1966):

ΒΚΑΠ 0478.0 (Συμπλ.) *Ο Ηπειρωτικός Αγών του χίλια ενιακόσια δέκα τέσσαρα.* Ποίημα υπό Ιωάννου Δημητρίου εκ Μοναγρίου (επαρχίας Λεμεσού). 1916. / [2], 8, [2] σ., 21 εκ. [Έκδοση παλαιότερη κατά ένα χρόνο άλλων εκδόσεων του που έχουν βιβλιογραφηθεί].

08. Μαυροσκούφης, Ανδρόνικος:

ΒΚΑΠ 0641.1 (Συμπλ.) *Ποίημα του πολέμου. Η ένδοξος μάχη των Ελλήνων κατά των Τούρκων το*

έτος 1912. Ποίημα υπό Ανδρόνικου Μαυροσκούφη εξ Άνω Λεύκαρα (Κύπρου). Τύποις Αδελφών Μενικίδου - Κάιρον. [1913]. / 8 σ., 21 εκ.

09. Νικολάου, Αρέστης (1876-1946):

ΒΚΛΠ 0724.1 (Συμπλ.) *Ο ηρωϊκός υπέρ της πατρίδος θάνατος του Χριστοδούλου Σώζου Δημάρχου Λεμεσού*. Ποίημα υπό Αρέστη Νικολάου εκ Βάσης (Κοιλανίου). Έκδοσις δευτέρα. Εν Λεμεσώ (Κύπρου). Τυπογραφείον Ζ. Κυπριανίδου, Δεκέμβριος 1912. / [2], 6 σ., 20 εκ.

10. Νικολάου, Αριστοτέλης (1898-):

ΒΚΛΠ 0782.1 (Συμπλ.) *Το φανταστικόν όνειρον του Χίτλερ*. Ποίημα υπό Αριστοτέλους Νικολάου εκ Πύργου Τυλληρίας. 1940. Τύποις Χρ. Γ. Σταυρινίδου. / 4 σ., 21 εκ.

ΒΚΛΠ 0844.1 (Συμπλ.) *Το μεγάλο θαύμα του Απ. Ανδρέα και του Αγ. Παντελεήμονος. Η θεραπεία του Ανδρέα Τάκη, εκ Λεμεσού*. Ποίημα συνταχθέν υπό Αριστοτέλους Νικολάου, εκ Κάτω Πύργου Τηλυφύρας, χ.χ. [1960]. / 8 σ., 16 εκ. [σ. 8: Τύποις «Νέος Κόσμος» Λευκωσία].

11. Νικολάου, Σοφοκλής [Χατζησοφοκλής Χατζηνικόλα] (1882-1968):

ΒΚΛΠ 0849.1 (Συμπλ.) *Λόγος περί ψυχής και σώματος, συνταχθείς εις ποίημα, υπό Χ΄Σοφοκλή Χ΄Νικόλα, εκ Συρκανιάς (Κυθραίας)*. Έκδοσις τετάρτη. Εν Λευκωσία: Τύποις «Μουσών» Δ. Παναγιωτόπουλου, 1940. / [1], 15 σ., 15 εκ.

12. Παλαίσης, Χριστόφορος Θ. (1872-1949):

ΒΚΛΠ 0892γ.1 (Συμπλ.) *Ο εκ του έρωτος θάνατος της Ειρήνης και η αυτοκτονία του εραστού αυτής Βάσου, γεγονός λίαν αξιανάγνωστον επισυμβάν εν τη Νήσω Κρήτη*. Ποίημα συνταχθέν υπό Χρ. Θ. Παλαίση εξ Αυγούρου (Επαρχίας Αμμοχώστου). Έκδοσις τετάρτη. Βιβλιοεκδοτικόν κατάστημα Κ. Γ. Ρώσσου. 1925. Τύποις «Μουσών» Λευκωσία. / [2], 24, [2] σ., 21 εκ.

13. Πικροδάφνης, Παύλος Δημητρίου (1911-1977):

ΒΚΛΠ 1080.1 (Συμπλ.) *Ποιητική συλλογή του Παύλου Δημητρίου Πικροδάφνη εκ Καλαβασού (Λάρνακος), Η Αγωνία*. Έκδοσις πρώτη. Λευκωσία-Κύπρου 1944. / 30, [2] σ., 20 εκ. [σ. 30 : Τύποις «Νέος Κόσμος» Θωμά Κυριακίδη-Λευκωσία].

ΒΚΛΠ 1080.2 (Συμπλ.) *Ο πόνος του αρκάτη*. Ποιητική συλλογή του Παύλου Δημητρίου Πικροδάφνη εκ Καλαβασού Λάρνακος. Έκδοσις πρώτη. / 45 σ., 22 εκ. [σ. 2: «Εξεδόθη το 1960 και εξετυπώθη υπό των εν Λεμεσώ Τυπογραφείων Χριστόφορος Γεωργίου & Υιοί Λτδ. »].

14. Ρώσσοι, Κ. Γ. και Υψηλάντης (εκδότες):

ΒΚΛΠ 1119α.1 (Συμπλ.) *Τραγούδιον της Θεονίτσας και Ποίημα του Χριστοφή και Εμηνές*. Εκδότηαι Κ. Γ. Ρώσσοι και Υψηλάντης. Εν Λευκωσία (Κύπρου) 1912. Τύποις «Παρνασσού» Κ. Χ. Ησύχου. / [2], 16, [2] σ., 21 εκ. [βλ. και ΒΚΛΠ 1119α, 1119β].

15. Σάββα, Κλεάνθης (1870-1951):

ΒΚΛΠ 1126.1 (Συμπλ.) *Ο φόνος της Στυλιανής Γιαννή και του υιού της Παναγή από Μονάγρι υπό του δευτέρου συζύγου της Νικολάου*. Ποίημα υπό Κλεάνθους Σάββα εξ Αγίου Μάμαντος. Εν Λεμεσώ (Κύπρου): Εκ του Τυπογραφείου «Σάπλιγγος» 1908. / [4], 8, [4] σ., 19 εκ.

ΒΚΛΠ 1160.1 (Συμπλ.) *Ποίημα υπό Κλεάνθους Σάββα εξ Αγίου Μάμαντος Λεμεσού 6 ποιήματα. (Η νέα κατάστασις του πολέμου. Αποχαιρετισμός της συζύγου και των τέκνων. Αποχαιρετισμός της Μάνας. Αποχαιρετισμός της χαρτωμένης. Το θαύμα του Αγίου Σπυριδώνος. Το τραγούδι του Χίτλερ. Ποίημα πλαστοπροσωπείας υπό Ζωής Αποστολίδου και Χρίστου Μαραθεύτη*. Χ.χ.έ. [1939/1940;]. / 8 σ., 21 εκ. [σ. 8: Τύποις Χειμωνίδη - Λάρνακα].

ΒΚΛΠ 1160.2 (Συμπλ.) *Το θαύμα του Αγ. Γεωργίου του Κοντού, που έγιανε την Χρισταλλούν Σάββα εκ του χωριού Ακάκι, την 2ην Απριλίον 1940*. Ποίημα υπό Κλεάνθους Σάββα εξ Αγίου Μάμαντος Λεμεσού. Τύποις Χειμωνίδη-Λάρνακα. / [4] σ., 22 εκ.

ΒΚΛΠ 1158γ (Συμπλ.) *Ποίημα υπό Κλεάνθους Σάββα εξ Αγίου Μάμαντος Λεμεσού, Ο βίος του Λεοντίου, Μητροπολίτου Πάφου και Τοποτηρητού της Μητροπόλεως Κιτίου και του Αρχιεπισκ. Θρόνου*

Κύπρου. Έκδοσις Τρίτη. Τύποις Ο. Χειμωνίδη - Λάρνακα [1939]. / [12] σ., 22 εκ. [Βλ. και ΒΚΛΠ 1158α, ΒΚΛΠ 1158β]

16. Ταλιαδώρος, Χριστόφορος Ε. εκ Λουβαρά:

ΒΚΛΠ 1199.1 (Συμπλ.) *Η συμβολή των Κυπρίων στο μέτωπο του Κασσίνο στην Ιταλία*. Ποίημα συνταχθέν υπό Χριστοφόρου Ταλιαδώρου εκ Λουβαρά, πρώην Στρατιώτου του Κυπριακού Συντάγματος λαβόντος μέρος στο ως άνω Μέτωπον. 1946. Τύποις Χρ. Γεωργίου Λεμεσός. / 8 σ., 24 εκ.

17. Τζαπούρας, Χριστόδουλος Μ. (1845/1846-1913):

ΒΚΛΠ 1234.1 (Συμπλ.) *Ο μεγάλος φόνος του Μαζωτού. Η νεότης και ο έρωτας*. Ποιήματα [κολοβό εξώφυλλο. 1910]. / [2], 8, [2] σ., 22 εκ.

ΒΚΛΠ 1238 (Συμπλ.) *Ποίημα εις τον έρωτα*. Υπό του αρχαιότερου Κυπρίου λαϊκού ποιητού Χριστ. Μ. Τζαπούρα (εκ Κρήτου-Τέρας). Εν Λευκωσία (Κύπρου) 1911. Τύποις «Λευκωσίας» Ε. Κ. Πετρίδου & Σίας. / [2], 8, [2] σ., 22 εκ. ~ τελ. σχ.: «Να πάρετε πόναν χαρτίν καθένας να διαβάξη / νάχη και τέρτην άνθρωπος ξεχάνει το μαράζι». [Ολοκλήρωση στοιχείων της έκδοσης και συμπλήρωση των τελευταίων 13 στίχων (σχ. 176-188)].

18. Χριστοδούλου, Δημήτριος (1918):

ΒΚΛΠ 1361.1 (Συμπλ.) *Ο άνανδρος τορπιλλισμός του Ελληνικού καταδρομικού «Έλλη»*. Συντάκτης και τραγουδιστής Δημήτριος Χριστοδούλου, πρώην στρατιώτης, εκ Πάχνας Λεμεσού. Λευκωσία: Τύποις Σ. Χ. Νικολαΐδη, Λευκωσία-Κύπρου. Χ.χ.έ. [1940]. / 8 σ., 22 εκ.

ΒΚΛΠ 1361.1 (Συμπλ.) *Το τραγούδι του Κυπρίου στρατιώτου*. Συντάκτης και τραγουδιστής Δημήτριος Χριστοδούλου (πρώην στρατιώτης εκ Πάχνας Λεμεσού). Λευκωσία: Τύποις «Νέος Κόσμος» Θωμά Γ. Κυριακίδη, 1940. / 4 σ., 21 εκ.

Φοίβος Σταυρίδης



Ο κύκλος διηγημάτων

Η Αναστασία Νάτσινα στη μελέτη της «Υπερκείμενο: ένας εναλλακτικός τρόπος θεώρησης των συλλογών διηγήματος» (2009) επισημαίνει τη σχέση της υπερκειμενικής λογοτεχνίας με τους κύκλους διηγημάτων, δηλαδή τις συλλογές διηγημάτων με θεματική ενότητα και συνεκτικότητα στο ύφος. Στις κοινές παραμέτρους προσμετρά την υπονόμηση της μυθοποιητικής ψευδαίσθησης (εφόσον η αφήγηση δεν είναι συνεχόμενη όπως στα μυθιστορήματα), την επεξεργασία επανερχόμενων θεμάτων, τις διαφορετικές αναπτύξεις ενός επανερχόμενου τύπου ή χαρακτήρα και την αξιοποίηση ενός κοινού πλαισίου τόσο στις επιμέρους «οθόνες» της υπερκειμενικής μυθοπλασίας όσο και στα διηγήματα του κύκλου. Η Νάτσινα αναφέρει ως παραδείγματα ελληνικών κύκλων διηγημάτων τις συλλογές *Το τέλος της μικρής μας πόλης* (1963) του Δ. Χατζή και *Απ' το ίδιο ποτήρι και άλλες ιστορίες* (1999) του Μισέλ Φάις.¹

Ο Κωστής Καλογορούλης στην εισαγωγή του στη μελέτη του για την εξέλιξη του διηγήματος σε ξένους κυρίως συγγραφείς του 19ου και του 20ού αιώνα (2011) αντλεί από τη μελέτη της Νάτσινα και υιοθετεί τη διάκριση των συλλογών διηγημάτων σε δύο βασικές κατηγορίες, σε εκείνη όπου η σχέση των διηγημάτων μεταξύ τους είναι χαλαρή και στον κύκλο διηγημάτων, όπου η σχέση μεταξύ των διηγημάτων είναι σαφώς πιο στενή.²

Εδώ θα ήθελα να υπενθυμίσω ότι ήδη στα 1997 είχα επισημάνει ότι η συλλογή *Λόγια της πλώρης* (1899) του Α. Καρκαβίτσα ανήκει κι αυτή στους κύκλους διηγημάτων και

είχα επιχειρήσει να τεκμηριώσω αυτή τη γραμματολογική τοποθέτηση του τόμου.³ Για τη διερεύνηση όμως και άλλων συλλογών διηγημάτων και την ένταξή τους στη μία ή την άλλη κατηγορία έκρινα σκόπιμο να καταθέσω εδώ τις παρακάτω σημειώσεις από την ανάγνωση της μελέτης του Ingram (1971), ο οποίος προσδιόρισε τα χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού αυτού είδους, του κύκλου διηγημάτων.⁴

Ο Ingram κατέληξε σε τρεις τύπους αφηγηματικών κύκλων, με κριτήριο τον τρόπο διαμόρφωσης των συλλογών: α) Κύκλοι διηγημάτων που αποτελούν σύνθεση (composed cycles): Από τη στιγμή που ο συγγραφέας γράφει την πρώτη ιστορία έχει υπόψη του ένα σύνολο διηγημάτων. β) Κύκλοι με «έξυπνη» ή ευρηματική τοποθέτηση των διηγημάτων σε μια συλλογή (arranged cycles): Πρόκειται για τους πιο χαλαρούς κύκλους, όπου ο συγγραφέας, ο εκδότης ή κάποιος επιμελητής της έκδοσης έχει τοποθετήσει τα διηγήματα βάσει ορισμένων συσχετίσεων, με αντιπαράθεση κλπ. γ) Κύκλοι διηγημάτων που οφείλονται σε συμπλήρωση (completed cycles): Στην περίπτωση αυτή έχουμε σειρές συνδεδεμένων διηγημάτων στα οποία ο συγγραφέας κατά τη διάρκεια της γραφής τους προέβη σε αλλαγές, επεξεργασίες και συμπληρώσεις ώστε να τα ενοποιήσει σε συλλογή σταδιακά.

Ο Ingram ασχολήθηκε με κύκλους διηγημάτων που ανήκουν στην τρίτη κατηγορία, εντάσσει όμως και τους άλλους δύο τύπους διαμόρφωσης συλλογών διηγήματος στο ίδιο λογοτεχνικό είδος. Επίσης κάνει τη διάκριση ανάμεσα στον κύκλο διηγημάτων, τη συλλογή ασύνδετων διηγημάτων και το μυθιστόρημα. Από αυτή την άποψη ο Καλογρούλης μολονότι αντιλαμβάνεται σωστά τη διάκριση ανάμεσα σε δύο κατηγορίες συλλογών, μάλλον λανθασμένα αναφέρεται σε χαλαρή σύνδεση διηγημάτων. Το σωστό θα ήταν: ασύνδετα μεταξύ τους διηγήματα.

Σύμφωνα με τον Ingram κύκλος διηγημάτων είναι «ένα βιβλίο διηγημάτων συνδεδεμένων μεταξύ τους από τον συγγραφέα ώστε η διαδοχική εμπειρία του αναγνώστη σε διάφορα επίπεδα του συνολικού σχεδίου να τροποποιεί σημαντικά την εμπειρία του για κάθε επιμέρους τμήμα του». Το χαρακτηριστικό που διακρίνει τους κύκλους διηγημάτων είναι «το δυναμικό σχήμα της επανεμφανιζόμενης ανάπτυξης», δηλαδή η επανάληψη ενός στοιχείου (μοτίβου, φράσης, χαρακτήρα κλπ.) που χρησιμοποιήθηκε προηγουμένως σε μια τροποποιημένη μορφή ή σε άλλο αναφορικό πλαίσιο, με τέτοιο τρόπο ώστε η αρχική χρήση του στοιχείου να παίρνει πρόσθετες διαστάσεις στο αναφορικό πλαίσιο των διηγημάτων που ακολουθούν».

Άλλες μεθοδολογικές αρχές αναγνώρισης αυτών των συλλογών είναι η επιμονή σε «ελάσσονες» χαρακτήρες και η ανάδειξη μιας κοινότητας συμπτωταγωνιστών, τα τεχνάσματα «κύκλωσης» (“rounding off” device) τα οποία περιλαμβάνουν τη χρήση κοινού αφηγηματικού πλαισίου ή τη συγκέντρωση σε ένα τελευταίο διήγημα ή σε μια σειρά διηγημάτων όλων των θεμάτων, των μοτίβων, των συμβόλων και (μερικές φορές) των χαρακτήρων. Και τέλος η ιδιότροπη χρήση του χρόνου, εφόσον οι συγγραφείς των διηγηματικών κύκλων ενδιαφέρονται κυρίως για τη ρυθμικότητα της αφήγησης, τον ψυχολογικό χρόνο, το χρόνο που μπορεί να αναχθεί σε σύμβολο, σε μυθικούς χρόνους θρυλικών γεγονότων.

Μια τελευταία παρατήρηση για τη γραμματολογική προϊστορία του όρου. Ο Ingram στηρίχτηκε σε μελέτες για συλλογές (=κύκλους) ποιημάτων. Πράγματι, μια σημασία

της λέξης «κύκλος» στο Λεξικό των Liddel και Scott είναι «συλλογή ποιημάτων, ιδίως του επικού κύκλου [...], κύκλος επιγραμμάτων».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στον συλλογικό τόμο *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, επιμ. Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού και Σ. Ντενίση, Gutenberg 2009, σσ. 550-562.
2. Κ. Καλογρούλης, *Η εξέλιξη του διηγήματος*, Μικρή Άρκτος, 2011, σσ. 29-31.
3. Π. Αγγελόπουλος, «Αφηγηματικοί όροι στα Λόγια της Πλώρης του Α. Καρκαβίτσα», *Διαβάζω* 371 (1997) 34-38. Ας ανατρέξει όμως ο φιλέρευνος αναγνώστης και στη μελέτη μου για το ίδιο έργο του Καρκαβίτσα στο *Αντί* 691 (16.7.1999) 50-52.
4. F. L. Ingram, *Representative Short Story Cycles of the Twentieth Century*, Mouton, The Hague-Paris 1971, σσ. 13-45 και 200-203.

Πάυλος Αγγελόπουλος



Ένα, ακόμη, ψευδώνυμο του Άλκη Αγγέλου

Είναι γνωστό ότι ο αείμνηστος νεοελληνιστής φιλόλογος, συγκριτολόγος και πανεπιστημιακός δάσκαλος Άλκης Αγγέλου (1917-2001) συμμετείχε στη «Σελίδα συνεργασίας» του περιοδικού *Διάπλασις των παιδών*, στη δεύτερη περίοδο της έκδοσής του (1894-1944), με το ψευδώνυμο «Ξ. Ιππόλυτος». Η πληροφορία αυτή δίνεται στο *Λεξικό των Νεοελληνικών Φιλολογικών Ψευδωνύμων* του Κυριάκου Ντελόπουλου (Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», ³2005, σσ. 91, 143). Ο αστερίσκος που σημειώνεται δίπλα στο ψευδώνυμο σημαίνει ότι το αποκάλυψε είτε ο ίδιος ο συγγραφέας προσωπικά είτε ο ίδιος, πάλι, μέσω άλλης, έγκυρης, πηγής.

Εκτός, όμως, από τα κείμενα που δημοσίευε στη «Στήλη συνεργασίας», ο Άλκης Αγγέλου συμμετείχε και στους διαγωνισμούς που οργάνωνε η *Διάπλασις των παιδών*, όπου μάλιστα διακρινόταν υπογράφοντας με ένα άλλο ψευδώνυμο που, όσο ξέρω, μένει ως σήμερα άγνωστο, γιατί ο ίδιος δεν το αποκάλυψε ποτέ. Ας σημειωθεί ότι τα ψευδώνυμα ήταν απαραίτητα για όποιον συνδρομητή ήθελε να συμμετάσχει στην αλληλογραφία, στους διαγωνισμούς ή στη «Σελίδα συνεργασίας», τα «Παιδικά Πνεύματα» και τα «Μικρά Μυστικά» του περιοδικού. Στον Άλκη Αγγέλου λοιπόν, ανήκει και το ψευδώνυμο «Μεφιστοφελής»,¹ με το οποίο διακρίθηκε σε κάποιους διαγωνισμούς. Σε τρία τεύχη του τόμου 40 (1933) της *Διάπλασης* (τχ. 47, 21 Οκτ., σ. 562· τχ. 48, 28 Οκτ., σ. 574· και τχ. 52, 25 Νοεμβ., σ. 618) στη στήλη «Απονομή των βραβείων για τη μεγάλη τάξη (από 15 ετών και άνω)» διαβάζουμε ότι κάποιος συνδρομητής με το ψευδώνυμο «Μεφιστοφελής» πήρε δεύτερο βραβείο και δύο πρώτους επαίνους για τη συμμετοχή του σε διαγωνισμούς του περιοδικού. Η ταύτιση του ψευδωνύμου αυτού με τον Άλκη Αγγέλου τεκμηριώνεται από μια χρονολογητή επιστολή που μου την προσέφερε γενναϊόδωρα ο κατά δύο χρόνια προεβύτερος αδελφός του, λογοτέχνης Γιάννης Αγγέλου (γεν. 1915), επιθυμώντας τη δημοσίευσή της. Η επιστολή αυτή στάλθηκε σε μένα το 2004, με αφορμή μια μελέτη μου (δημοσιευμένη την ίδια χρονιά στο περ. *Κονδυλοφόρος* 3, σσ. 135-145) για την πρώτη συλλογή διηγημάτων του *Ιστορίες των γαλαζίων ωρών* (εκδόθηκε το 1943), η οποία είχε επαινεθεί από τον Γρηγόριο Ξερόπουλο (αρχισυντάκτη της

Διάπλασης από το 1895, και διευθυντή από το 1941 έως το 1948). Η επιστολή παρέμενε στο αρχείο μου ανεκμετάλλευτη τόσο καιρό, αλλά έστω και αργά βρίσκει εδώ την αρμόζουσα θέση της. Την αντιγράψω, στο μέρος που μας ενδιαφέρει:

Αγαπητή φίλη,

Διάβασα και πάλι με ιδιαίτερη προσοχή τη μελέτη σας για το πρώτο μου βιβλίο, αλλά προτού σας γράψω περισσότερα, θα ήθελα να σας εμπιστευτώ πως με ξαναφέρατε πολλά χρόνια πίσω. Αυτή η κριτική του Ξενόπουλου είχε μια ολόκληρη ιστορία. Μια Πέμπτη, ο Ξενόπουλος έγραψε στα *Αθηναϊκά Νέα*, 21.10.1943, ένα άρθρο με τίτλο «Βιβλία με χαμόγελο», που αναφερόταν σ' όλα τα βιβλία που είχαν εκδοθεί και είχαν ήρωες παιδιά (κι όχι βιβλία για παιδιά). Κι ανάμεσα σ' αυτά και την *Εροϊκά* του Πολίτη. Στο τέλος του άρθρου του αυτού κατέληγε με τη φράση: «Δεν μου μένουν παρά οι *Ιστορίες των γαλαζίων ωρών* του Ι. Αγγέλου, μα γι' αυτό θα γράψω ξεχωριστά». Φυσικό ήταν να κολακευτώ πάρα πολύ, όταν εγώ ο πρωτοφανέρωτος στον λογοτεχνικό στίβο είχα προκαλέσει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Ξενόπουλου. Πήγα και τον επισκέφτηκα στο σπίτι του, στην οδό Ευριπίδου, για να τον ευχαριστήσω. Μόλις με είδε και του είπα ποιος ήμουν, του προκάλεσα έκπληξη. «Δεν φανταζόμουνα ποτέ», μου λέει, «πως εσύ, τόσο νέος, έγραψες ένα τέτοιο βιβλίο». Εκείνο που είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον της κριτικής εκείνη την εποχή ήταν ότι στα δύο από τα διηγήματα της συλλογής οι ήρωές μου, τα παιδιά, ήταν σωστά παιδιά, αντίθετα με τα παιδιά του Πολίτη που ήταν πολύ μεγαλύτερης ηλικίας. Ο Ξενόπουλος είχε μια ιδιαίτερη ευαισθησία στα παιδιά από τη συμμετοχή του στην έκδοση της *Διάπλασης των παιδών*. Ήταν ένα περιοδικό πολύ προσφιλές στους έφηβους κυρίως, αλλά και στους πιο μεγάλους ακόμα. Εμείς, πέντε παιδιά στην οικογένεια, ήμασταν όλοι αναγνώστες της. Ο δε Άλκη είχε το ψευδώνυμο ΜΕΦΙΣΤΟΦΕΛΗΣ και είχε βραβευτεί σε κάποιο διαγωνισμό της.

Με ιδιαίτερη εκτίμηση, / Γιάννης Αγγέλου

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Ο Μεφιστοφελής, το οικείο στον άνθρωπο διαβολικό πνεύμα που παρεμβαίνει σε μεταγενέστερες αποδόσεις του θρύλου του Φάουστ, θα ήταν γνωστός στον δεκαεξάχρονο τότε Άλκη είτε από το βιβλίο του Γκαίτε *Φάουστ*, είτε από την εξωλογοτεχνική ευρύτατη προφορική χρήση του ονόματος αυτού. Στη *Διάπλαση* της Β' περιόδου συναντούμε τον Μεφιστοφελή να δηλώνει γενικότερα ένα δαιμονικό πνεύμα της κόλασης μέσα στο πεζογράφημα του Alphonse Daudet «Ο πιτσιρίκος. Ιστορία ενός παιδιού», που δημοσιεύεται σε συνέχειες (τόμος 36, 1929, σ. 400), ίσως κ.α.

Σωτηρία Σταυρακοπούλου



Σημείωση: Με αφορμή το δημοσίευμα του Λ. Παπαλεοντίου «Για την “παρουσία” του Γιάννη Ρίτσου στην Κύπρο. Στοιχεία από το αρχείο της *Νέας Εποχής*», *Νέα Εποχή* 304 (Άνοιξη 2010) 81-94, ο εκπαιδευτικός Ανδρέας Π. Πολυδώρου (γενν. 1932) μας υπέδειξε με επιστολή του (από Λευκωσία, 18.4.2011) ότι το ψευδώνυμο Α. Βέρος ανήκει στον ίδιον. Όπως δηλώνεται στο βιβλίο του *Εκπαιδευτικά και κοινωνικοπολιτικά κείμενα* (Λευκωσία 2001, σ. 144), με το ψευδώνυμο αυτό παρουσίασε στην εφ. *Χαραυγή* τις ποιητικές συλλογές *Σονάτα του σεληνόφωτος* του Γ. Ρίτσου (13.12.1957) και *Φωνή μέσ' απ' τη γη μας* του Αχ. Πυλιώτη (24.10.1959), τη σύντομη συνομιλία «Λίγη ώρα με το Θέμο Κορνάρο στην Αθήνα» (29.8.1958), αλλά και στίχους, αφήγημα κ.ά. Στο παραπάνω βιβλίο του (σσ. 143-149) καταγράφονται και άλλες δημοσιεύσεις σε διάφορα έντυπα με τα ψευδώνυμα Γιώργος Ανταίος, Α. Ανταίος, Φ. Αυγερινός, Ένας Δάσκαλος, Α. Δάσκαλος, Π. Δάσκαλος, Εκπαιδευτικός, Σπάρτακος και Τεύκρος.

Μ-Φ

ΔΥΟ ΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΔΟΚΙΜΕΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟ

Θκυο ξύλα συντυχάνου

Στην Ελένη Παπαδημητρίου

Ξύλον καλοφεντζήτικον
κομμένον τον Φεβράρη
κοντά σε ξύλον κάτρενον
φερμένον 'πού την θάλασσαν
εμείναν να στεγνώνουν
σε σπίτιν ακατοίκητον
κοντά σαράντα χρόνια.

Η μοναξιά έμαθέν τα να συντυχάνουν
Λαλεί το κάτρενον:

«Βαστώ σε καλοφεντζήτικον
Πρόσωπον στο σεντούτζιν
Θκιαβάζω κάδρον κάδρον τα πλουμιά.
Πόσον μ' αρέσκει τούντο λιονταρούιν
έν' 'πού την Βενεθκιά
στο κέντρον η Αγιά Σοφκιά
τζαι στην γωνιάν ο δράκος».

«Εγώ 'εν ξησκοπίζουμαι»
Λαλεί το δέντρον που κόπηκε Φεβράρη
«Κλείω τα μάθκια τζαι θωρώ
πως πάμεν πίσω στα δεντρά
που μας επλάσαν.

Μα δος μου πνοήν μέσα 'πού τ' όρομάν σου
Μπορεί τζαι να 'ν' παρηορκά
να συντυχάνουμεν θκυο ξύλα
Μπορεί τζ' ο ήλιος να βουρκώσει
τωρά πό' 'ν' έμεινεν τίποτε
στα σώματά μας να στεγνώσει».

Αντίδωρο

Στον Βασίλη Μιχαηλίδη

'Εν 'ποταυρίζουσιν νοήματα οι λέξεις
στέκουν αγκαθθερές
τζαι την κρυφή τους ομορφκιάν
χρειάζεται κόπος πολλύς
για να την νώσεις
Φόκον διούν
τζ' αλίμονον σε τζέινους που θαρκούνται
πως οι λέξεις μες στο ποίημα γεροκομούνται

Εσέναν, που στάθηκες 'πέρκαλλος
τζαι δεν επογύριζες βουνόν
να πκιάσεις το συντόμιν,
θωρώ σε μες στην ποταμωσδιάν
μετά την ανομβριάν
μ' αντίδωρον τες ώχρες·
δίπλα σου δκυο θερκά
φκάλλουν τον φον με τα φιλιά τους

Τούντην φοράν ανοίξαν ερπετά
την πόρταν του ποιήματος
στην Ανεράδα.

Βάκης Λοιζίδης

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

θκυο: δύο ~ συντυχάνω: συνομιλώ ~ «Καλοφεντζήτικα ξύλα: Τα έκοβαν κατά τους χειμερινούς μήνες με πανσέληνο, κατά το τέλος του σεληνιακού κύκλου που κατέβαιναν οι χυμοί, καλοφεντζήτικα, γιατί ήταν στερεότερα» ~ «Ξύλο κάτρενο· από κέδρο της ανατολής. Τα ξύλα αυτά διέφευγαν από τις απέναντι ακτές της Μικράς Ασίας και η τρικυμία τα έφερνε στα βόρεια παράλια της Κύπρου» (από το βιβλίο της Ελένης Παπαδημητρίου *Η τέχνη του ξύλου στην Κύπρο*, Λευκωσία 2003) ~ πλουμιά: στολίδια ~ ξησκοπίζουμαι: τα χάνω ~ 'ποταυρίζω: τεντώνω, απλώνω ~ φόκος (ιταλ. fuoco): φωτιά ~ θαρκούμαι: θαρώ ~ 'πέρκαλλος: άξιος, τολμηρός ~ φκάλλουν τον φον: εξορκίζουν τον φόβο ~ ανεράδα: νεράιδα.

Στις ερμηνείες κυπριακών λέξεων χρησιμοποιήθηκε και ο *θησαυρός κυπριακής διαλέκτου* (2005) του Κ. Γ. Γιαγκουλλή.